

श्रीकृष्णाय नमः ॥

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥

प्रस्थानरत्नाकरः ।

गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजविरचितः ।

सोऽस्मानानन्दयत्वाद्यु यः स्वभक्तानुकम्पया ॥

दाम्ना बद्धः स्वनाम्ना तु षोडशसातुराङ्गनान् ॥ १ ॥

यत् प्रमेयपुरुषाऽऽकरे स्थितं नोपपादितमुतोपपादितम् ॥

विप्रकीर्णमिति तन्मनीषयोद्गृह्य युक्तिभिरिहोपवर्ण्यते ॥ २ ॥

तत्र तावद् भगवता व्यासेन शब्दस्वानपेक्षं प्रामाण्यं स्वीकृत्य
चतुर्लक्षण्यां प्रथमे शब्दबलविचारेणैव प्रमेयनिर्णयः कृतः । ततः
प्रमेयसाधनफलानि विचारितानीत्याचार्यैरपि तथैव सुबोधिन्यादौ
निरूप्यते । उचितं चैतत् । मानाधीना मेयसिद्धिरित्यन्यत्रापि
तथाऽङ्गीकारेणाविप्रतिपन्नत्वात् । अतस्तद्देवात्रापि पूर्वं निरूपणी-
यम् । तत्र प्रमाणशब्दो भावव्युत्पन्नो ह्रदो वा अद्यापितज्ञाने
वर्तते, वाच्ययोग्यव्यतिरिक्ते च । करणव्युत्पन्नस्तु तादृशज्ञानकर-
णे । अतः प्रमाद्वैविध्यात् तत्करणस्यापि द्वैविध्यमिति तद्विशदी-
कर्तुं प्रथमतः सपरिकरं ज्ञानं निरूप्यते । तत्र सत्यं ज्ञानमनन्तं
ब्रह्मेति श्रुतेर्ब्रह्मस्वरूपमेव तत् । कदा भगवान् सिद्धसति तदा
तदाविर्भावोऽनेकधा भवति । एवमानन्त्येऽपि तद्वशधा भवतीति
व्युत्पादितं तृतीयस्कन्धसुबोधिन्याम्, अथ ते तदनुज्ञाता इत्यत्र ।
तत्र नित्यं चतुर्धा । तेषु स आत्मा स्वाश्रयाश्रय इत्याश्रयलक्षणेषु
आत्मा उक्तः, अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थित इति गीतायां

चोक्तः * तत्र सर्वात्मभूतं सर्वोपास्यं मुख्यमविकृतं स्वस्वरूपात्म-
 कमेकम् । तच्च श्रौतोपासनादिरूपया वृत्त्याऽभिव्यज्यते । ज्ञान-
 मसादेन विशुद्धमस्वस्वस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमान इत्यादि-
 श्रुतेः । सत्त्वशुद्धिर्धर्ममुपासनादीत्येकदेशिनः । सिद्धान्ते प्रकाशस्तु
 साधनप्रकरणे वक्ष्यते । जीवानामपि मजातीयत्वाद्भैव निवेशः । ते
 च योगसाधितेन मनसा भगवद्दृष्ट्या दिव्यदृष्ट्या च प्रकाशन्ते ।
 तत्रैषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविषे-
 शेति श्रुतेर्मनसो द्रष्टृत्वम् । तच्च, योगेन साधितमेव पश्यन्तरेव
 च पश्यतीति श्रुत्यन्तराद्, अयं हि परमो धर्मो यद् योगेनात्मदर्श-
 नमित्यादिस्मृतेर्धावसीयते । दिव्यदृष्ट्या भगवदीक्षणसमर्पदृष्ट्या
 च बहिः । वृत्रस्य देहान्निष्क्रान्तमात्मज्योतिररिन्दम * पश्यतां
 सर्वलोकानामलोकं समपद्यतेति वाक्ये देवाऽमुरसंग्रामसामयिक-
 देवादीनां दिव्यदृष्टिव्रतामेव सर्वलोकपदेन परामर्पात् । तथा, चैद्य-
 देहांत्यंतं ज्योतिर्वासुदेवमुपाविशत् * पश्यतां सर्वलोकानामुल्लेख
 भुवि स्वाच्युतेति वाक्ये सभास्थानां भगवन्तं पश्यतामेव सर्व-
 लोकपदेनोक्तत्वात् । ज्योतिःपद्वाच्यत्वं च प्रकाशकत्वादेव ।
 जीवस्य चैतन्यगुणोऽपि जीवाऽविनाभूतत्वात् तत्रैव निविशते ।
 तत्स्वरूपं तत्तरार्द्धे, जीवस्यानुस्मृतिः सतीसत्र विवृतम् । पूर्वा-
 परानुसन्धानरूपा स्मृतिर्मासा तदिति । ध्युच्चरणात् पूर्वमभेदेन
 ध्युच्चरणोत्तरमाविद्यासम्बन्धात् मायकालवर्तिनो ज्ञानस्य सोऽह-
 मितिपूर्वापरानुसन्धानरूपस्यैव सिद्धत्वात् । तत्रमस्याद्युपदेशो-
 त्तरमपि तथैव प्रतिमन्धानादजपायामपि तथात्वात् तादृशत्वस्यैव
 निश्चयत्वात् । विद्यया स्वरूपलाभोऽपि पूर्वोक्तरूप एव । विस्मृत-
 कण्ठमाणिव्यापेन तस्यैव पुनः प्रतिमन्धानात्, सत्त्वशुद्धौ भुवास्मृ-
 तिरिति तदधौव्यस्यैव श्रावणात् । एतस्य पूर्वाऽनुभवजन्यत्वे-

ऽप्याकारमात्रस्यैव भेदात् स्वरूपतो नित्यत्वम् ॥

पूर्वोक्तमेव ज्ञानं यदा प्रकाशरूपेणाविर्भवति, यथा मूर्त्यु-
काशस्तदा भगवद्गुणत्वेनोच्यते । ज्ञानवैराग्योश्चैव पण्णा भग
इतीरणेत्यादौ, तद्-भगवति नित्यं, जीवेषु पार्यदादिषु तु तदसं
समाधाति । पुक्तं भगैः स्वैरितरत्र चाधुवैः, तथैव तच्चविज्ञानमस्तु
ते मदनुग्रहादिसादिवाक्यभ्यो जीवगुणरूपं ज्ञानमत्रैव वा निविशत
इति द्वितीयम् । इदमेव-सृष्ट्यर्थं यदा भगवन्मनोमयादिप्रनाटपा
वेदशरीरं गृह्णाति तदा तृतीयम् । तच्च, स एष जीवो विवरप्रसूति-
रित्यादिनैकादशो स्कन्ध उच्यते । ततः सृष्टिश्च शब्द इति
चेन्नातः प्रभवात् मयसाऽनुमानाभ्यामिति सूत्रे स्फुटा । तदग्रे
व्युत्पाद्यम् । तादृशशरीरविशिष्टमपि रूपं विराडिव अनन्तम् ।
तदपि तैशरीरयागणे इन्द्रभरद्वाजसंवादे स्फुटम् । अनन्ता वै
वेदा इति तत्र श्रुतेः । तदेव शरीरविशिष्टं पश्चाद्-बीजतामापद्य-
ते । तदा व्यष्टय इव विकृताः सर्वे शब्दास्तत्रासकरवालेखा-
दिपदरूपा-आदिसृष्टौ भवन्ति । तदग्रे स्फुटीभविष्यति । एतद्-
गवदाश्रितमेव तुरीयम् । एतच्चतुर्विधं नित्यम् । ततस्तादृशदिविष-
शब्दाद्यात्मकशरीरविशिष्टमेव तत् लोके प्रकटीभवितुं लौकिकं
प्रमातारं प्रमेयं चाश्रयते । तत्र शब्दशरीरविशिष्टस्य प्रमात्राश्रय-
णं पश्यन्त्याख्याया शब्दावस्थया तदुचोघकश्रुत्या चावभीषते ।
तथाचानुभाविकोक्तिः । न सोऽस्ति मयसो लोके यः शब्दानुग-
माहते * अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासत इति । तत्र प्रमे-
याश्रयं प्रमेयानन्त्यादनन्तमेव, परं प्रमेयरूपतया एकविधमित्येक-
मित्युच्यते । पूर्वोक्तरीत्या ज्ञानस्य शब्दानुविद्धत्वाच्छब्दस्य च
नित्यमर्थसम्बद्धत्वाच्छब्दविशिष्टस्यैव तस्य प्रमेयाऽऽश्रयत्वम् । इद-
मप्यनुव्यवसायाकारादेव निश्चीयते । परमत्र शब्दोऽर्थश्च न्याभूतो

भासते । पूर्वत्र तु ज्ञानं न्यग्भूतमिति विशेषः । नचाऽनेहमूकीय-
 ज्ञानस्य शब्दावैशिष्ट्यं शङ्काम् । अभिनयस्यैव तत्र शब्दस्थानाप-
 न्नत्वात् । शब्दविशेषमनुसन्पायैव बोधकेनाभिनयप्रदर्शनात् पर-
 म्परया शब्दवैशिष्ट्यस्य तत्रापि सत्त्वात् । इदं पञ्चमम् । ममात्-
 रि त्वन्तःकरणेन्द्रियाश्रयणात् पञ्चधा । तत्रेन्द्रियेष्वेकधा । तदग्रे
 व्युत्पाद्यम् । अन्तःकरणे चतुर्धा । तत्र मनसा जानितं संशयात्म-
 कम् । तस्य सङ्कल्पविकल्पात्मकत्वात् । तच्च तदाश्रितमेव । अत
 एव शङ्का पिशाच्या अनिष्टतिः । आत्मानं तु दीरात्म्यनिष्टतौ
 प्रमिणोतीत्यदोषः । शरीराभिमतिस्त्वहङ्कारेण कृता बुद्धयाश्रया ।
 एवमन्येऽपि विपर्यासनिक्ष्वपस्मृतिरूपा बुद्धिदृष्टिरूपत्वाद् बुद्धया-
 श्रयाः । मोक्षशास्त्रीयसाधनैः शरीराभिमतिः शिथिलीभवन्ती यदा
 नश्यति तदा तन्मूलास्तेऽपि तथा भवन्ति । ज्योतिर्माहात्म्ये आत्म-
 ज्योतिष्टमुपक्रम्य, स समानः सन्निसहङ्कारसादृश्यमुक्त्वा, सधीः
 स्वप्नो भूत्वेमं लोकमतिक्रमतीति श्रुत्याऽहङ्कारसमानत्वेन सधियः
 स्वप्नात्मकबुद्धयवभासकतया स्वप्नात्मकत्वादहङ्कारो बुद्धया सहितः
 स्वार्पं पश्यतीति स्वप्नज्ञानमहङ्काराश्रयम् । चित्तं त्वात्मानमेव
 दृष्टुं पश्यत्यैवमेव । अन्यदा तु लीनमिति निर्विषयं ज्ञानं चि-
 ताश्रयम् । एवं दशधा । तृतीयस्कन्धे, एतल्लीलातिदेशेन निरू-
 पणं ज्ञानस्य मृष्टिस्थितिप्रलयोपयोगितया भगवत्कृष्णत्वज्ञापना-
 र्थम् । तत्रानुपदोक्तं षड्विधमपि ज्ञानं कार्यरूपमन्तःकरणधर्मः ।
 कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्हीर्षीर्भीर्भिरिसे-
 तत्मर्षं मन एवेति श्रुतेः । शाण्डिल्यभाष्ये त्वनुमानं दर्शितम् ।
 दृष्टादयः करणसमवेताः । घ्राणादीन्द्रियाग्राह्यगुणत्वात् । स्पर्श-
 शून्यग्राह्यगुणत्वाद्वा । शब्दवदिते । अन्यज्ञानं च स्थिरं घटादि-
 षन्न तु भिन्नभावस्थाय्येवेति नियमः । मसन्नचेतसो हाथ बुद्धिः

पर्यवतिष्ठते * स्थिरबुद्धिरसंमूढ इत्यादिशास्त्रात् । नच स्थिरत्वे सर्वदैकज्ञानापत्तिरिति शङ्क्यम् । विषयान्तरज्ञानसामग्या जातेन ज्ञानान्तरेण तस्य तिरस्कारे संस्काराऽऽख्यसूक्ष्मरूपेण तस्यावस्थानोपगमात् । नच योग्यस्य तस्य स्थितावनुव्यवसायापत्तिरिति शङ्क्यम् । गृहादौ ध्यातस्यापि गन्धस्य घ्राणेन ग्रहण एव स्फुरणबन्धनसा तस्य ग्रहण एव स्फुरणमिति कार्यबलादेव सिद्धेः । नच गन्धस्याऽऽगन्तुकत्वेन कदाचिद् ग्रहणमुचितम् । ज्ञानस्य तु मनोभर्षस्य स्थिरत्वे कथं कदाचिद् ग्रहणमिति शङ्क्यम् । रजसा ध्यापारान्तरावेशेनोपपत्तेः । तमसा तदावरणाच्च तथा । नचैवं स्मृतजनकबुद्धेरपि स्थिरत्वापत्तिः । इन्द्रियैर्बुद्धिजननोत्तरं पौनः पुन्याद्यभावेन दाढ्याभावात् । शरीरस्याभवल्लोकशास्त्रादिभिर्ज्ञानस्य पोषे अभ्यासेन च दाढ्ये तस्य स्थिरत्वसिद्धेः । नच स्थापकस्याधारस्य चानिर्वाच्यत्वेन स्थितिरशक्यवचनेति वाच्यम् । जीवमपत्नेन ध्यापारेणान्तःकरणे स्थापितत्वात् । नचैवं सति तन्नाशानुपपत्तिः शङ्क्या । विहितानां देशकालादीनां तत्पोषकत्ववन्निषिद्धानां तेषां नाशकत्वात् तस्यापि सिद्धेः । नचात्र विनिगमकामावः । मायाया ज्ञानतिरस्करिणीत्वाच्चदाश्रयभूतानां कलिमगधमद्यदैशशाक्तनिषिद्धक्रियाणां तथात्वस्यैवित्यात् । तन्नापि यथायथं द्वाभ्यां द्वाभ्यां स्वरूपतः स्थानतो गुणतश्चनाशः । तत्र स्वरूपतो नाशे पुनस्स्मरणम् । स्थानतो नाशे विपर्ययरूपता । गुणतो नाशे ततः सत्फलाभाव इति कापि न शङ्कालेशः ॥

अस्य ज्ञानस्य जनितस्य शब्दा विषयाश्चोद्दीपकाः । अजनितस्य तु जनन एव सामग्रीरूपाः । एतद्रेव कौशेषु बुद्धिचेतनादिशब्दैरभिधीयते । इदं च सात्त्विकादिभेदेन त्रिविधम् । तत्र सात्त्विकं ज्ञानं प्रमारूपमेव । सत्त्वगुणहेतुसामग्या सत्त्ववृद्धाव-

न्तःकरणेन प्रमितेरेव जननात् । सत्त्वलये तयैव सामान्या भ्रम-
जननात् । अतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां सत्त्वस्यैव प्रमाणत्वनिश्चयात्
तज्जन्यमेव ज्ञानं प्रमाणम् । अज्ञातज्ञानत्वं, बाधयोग्यव्यतिरि-
क्तत्वं वा तल्लक्षणम् । गुणहेतुनामग्री तु, आगमोऽर्थः प्रजा देशः
कालः कर्म च जन्म च * ध्यानं मन्त्रोऽर्थं संस्कारो दशैते गुण-
हेतवः ॥ तत्तत् सात्त्विकमेवैषां पद्यद् वृद्धाः मचक्षते । निन्दन्ति
ताममं तत्तद्वाजमं तद्दुपेक्षितमित्येकादशस्कन्धे उक्ताः । तच्चैकाधि-
यमेव । अव्ययैकभावावगाहित्वात् । तद्भुक्तं गीतायामेकादशस्कन्धे
च— सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते * अविभक्तं विभक्तेषु
तज्ज्ञानं सात्त्विकं स्मृतमिति । कैवल्यं सात्त्विकं ज्ञानमिति भगव-
द्वाक्येषु । गीतावाक्ये ज्ञानमिति करणे श्युद् । तेनाऽत्र मनःपरि-
णामविशेषः सात्त्विको ज्ञानपदेनाच्यते । ततस्तज्जन्यज्ञानमापि तये-
ति सिद्धमिति । इदञ्चानुमितिशान्दादिरूपं विकल्पान्त्वकृत्सैतार-
गेव भवति । एकादशस्कन्धे, आदावन्ते च मध्ये च सृज्यात् मृश्यं
यदन्विषात् * पुनश्च मतिसंक्रामे यच्छिष्येत तदेव सदिति तद्वि-
षयाकारानुमानप्रकारयोरुक्तत्वात् । मयोगस्तु— विमता भावाः
सदाभिन्नाः, आद्यन्तमध्येषु सदनुगतत्वात् । यदेवं यदनुगतं तत्त-
दाभिन्नम् । सौवर्णकुण्डलकटक्यादिवत् । सदवशेषत्वाच्च तथेति
द्विधा मिद्वयति । इदमेव च भावाद्वैतम् । कार्यकारणवस्तैवक्यम-
र्शनं पदतन्तुवत् * अवस्तुत्वाद्विकल्पस्य भावाद्वैतं तदुच्यते इति
सप्तमस्कन्धात् । तत्त्वमभीत्यादौ, सदेव सौम्येत्युपक्रमेण ऐतदा-
त्म्यमिदं सर्वं, तत्सत्यं, स आत्मेत्युपसंहारेण च सदात्मकस्य आ-
वणाच्च । राजमं तु पूर्वोक्तया राजमसामान्या नानाकारं भव-
ति । पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान् पृथग्विधान् * वेत्ति
सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसमिति, रजो वैकल्पिकं स्मृतमिति

च भगवद्वाक्यात् । इदं च व्यवहारोपयोगि । व्यवहारस्तु— अ-
हम्ममाभिमानात्मकमानससन्निपातजन्यो—देहेन्द्रियोदिस्वाभाविक-
व्यापारात्मकः सन्निपातः । दामो दमस्त्रितिक्षेप्तेत्यादिभिः सत्त्वा-
दिगुणत्रयवृत्तीरुक्त्वा, सन्निपातस्त्वहमिति ममेत्युद्धव या मतिः ॥
व्यवहारः सन्निपातो मनोमात्रेन्द्रियासुभिरिति भगवद्वाक्यात् ।
मोक्षशास्त्रीयस्तु न तथा । शास्त्रात् पुरुषस्याऽहम्ममेतिबुद्धिनिवृत्ती
रजस्तमसोः क्षीयमाणतया अभावव्येन मिश्रणाभावे केवलसाच्चि-
कत्वात् । औषधाज्जायमानस्य भावस्य सन्निपातनिवर्तकत्वात् ।
तत्र पृथगुद्धेर्विद्यमानत्वेऽपि प्रबलेन सत्त्वेन तस्याग्रस्यमानतया
अकिञ्चित्करत्वात् । अतो लौकिक एव तथा । अत एव राज-
स्याः प्रमाया अपि परमार्थतो न प्रामाण्यम् । तामसं त्वममाण-
मेव । यंचु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्ये सक्तमहेतुकम् ॥ अतस्त्वार्यव-
दल्पं च तत्तामसमुदाहृतमिति । माकृतं तामसं ज्ञानमिति च भग-
वद्वाक्यात् । तच्च पापराणां प्राणानां च तामससामग्न्या भवति ।
शिष्टनिन्दितत्वाच्च तद्धेयम् । लोकव्यवहारेऽपि भ्रमबहुलं राज-
सभेदज्ञानेनैव गतार्थं च । अतो व्यवहारोपयोगाय साम्प्रतम् ॥
राजसभेदानेव प्रदर्शयामः । तत्र राजसं ज्ञानं सविकल्पकमेव ।
ततः पूर्वं चेन्द्रियेषु सात्त्विकमुत्पद्यते निर्विकल्पकम् । तच्च
सन्मात्रावगाहोक्तविधमेव । जाग्रद्दृष्टेः सात्त्विकत्वेन प्रथमत एव
सत्त्वानुग्रहे इन्द्रियैः प्रथमं तस्यैवोत्पादनात् । नच सविकल्पक-
स्थापीन्द्रियजन्यत्वात् कथमेकधैत्युच्यते इति शङ्क्यम् । तस्य
तथात्वेऽप्यन्तःकरणाश्रितत्वात् । कामः सङ्कल्प इति श्रुतौ कामा-
दीनां विशेषवृत्तीनामुल्लेखेन तथा निश्चयात् । शाण्डिल्यभाष्यो-
क्तानुमानाभ्यां सिद्धे करणसमवेतत्वे सविकल्पकव्यतिरिक्तस्य
इन्द्रियसमवेतत्वाङ्गीकारे बाधकाभावात् । तस्य सन्मात्रावगाहि-

त्वं च वस्तुमात्रविषयकत्वात् । विकल्पन्यवकारे सत्त्वेव वस्तुत्वपर्य-
वसानात् । अत एव च सार्विकत्वम् । यद्यपि सत्त्वात् संजायते
ज्ञानमिति वाक्याद्धेतुविचारेण ज्ञानमात्रस्य सार्विकत्वमायाति,
तथापि विभाजकवाक्येषु विषयविचारेण त्रैविध्यकथनादत्र वि-
षयविचारेणैव तथात्वं ज्ञातव्यम् । तत्सत्त्वे चेन्द्रियमेव प्रमाणम् ।
रजोऽननुवेधे अस्तीत्युपलम्भस्य सर्वजनीनत्वात् । तदनुवेधे तु
बुद्ध्यनुग्रहाद्विकल्पस्फूर्तिशैल्यात्तदनुपलम्भ इति न किञ्चिदनु-
पपन्नम् । एतस्य सविकल्पकात् पूर्वभावेऽपि न तत्कारणत्वं,
प्रमाणाभावादिति ॥

भटास्तु— अक्षिसन्निपातानन्तरमविविक्तसामान्यविशेषभागं
संमुग्धवस्तुमात्रगोचरमालोचनज्ञानं तत् । तदभावे विकल्पसंमोह
एव न जायेत । विकल्पयता हि पूर्वानुभूतं जातिविशेषं संज्ञावि-
शेषं वाऽनुस्मृत्य तेन तेन पुरः स्थितं वस्तु विकल्पयितव्यम् । न
चार्थमदृष्टवत्सत्स्मरणमुपपद्यते । तस्मादास्ति निर्विकल्पकमपि ज्ञान-
मित्याहुः ॥ सिद्धान्ते त्विदं मानसं सामान्यसंशयात्मकं वस्तुमात्र-
विषयकज्ञानानन्तरभावित्वेन पर्यवस्यति ॥

वाशास्तु— स्वलक्षणमात्रगोचरं निर्विकल्पकमिच्छन्ति ।
तन्मीमांसका न क्षमन्ते । तथाहि । प्रतीयते हि संमुग्धाकारं वस्तु
सहस्रैव, यत् पञ्चाक्ष जातिद्रव्यगुणक्रियानामभिः पञ्चधा विकल्पेन
विकल्पयते । गौरयं, दण्डयं, भृङ्गोऽयं, गच्छत्ययं, हित्योऽयमिति ।
तत्र निर्विकल्पकमतेकाकारं वस्तु संमुग्धं गृह्णाति । सविकल्पकं त्वे-
कैकाकारं जात्यादिकं त्रिविच्य विषयीकरोति । स्वलक्षणमात्रविषयत्वे
तु विवेकस्थानन्तर्यं न स्यात् । त्वन्मते जातिद्रव्यादेरभावादिति ॥

वेदान्तपरिभाषाकारस्तु— संसर्गानवगाहि ज्ञानं निर्विकल्प-
कम् । तच्च सोऽयं देवदत्त इति वाक्यादपि भवति । नच वाक्य-

जन्यज्ञानस्य कथं निर्विकल्पकत्वमिति शङ्काम् । वाक्यजन्य-
ज्ञानविषयत्वे पदार्थसंसर्गस्यातन्त्रत्वात् । तन्त्रत्वे अनभिमतस्यापि
संसर्गस्य विषयत्वापत्तेः । किन्तु तात्पर्यविषयत्वमेव तथा । तथाच
तत्र संसर्गत्वेन संसर्गानवगाहात् तस्य तथात्वं दुर्घटमित्याह । तत्र
रोचते । अनेकार्थशब्दके, सुरभिर्मांसं भुङ्क्त इत्यादिवाक्ये तात्प-
र्याऽनिषयस्यापि गोसंसर्गस्य संसर्गत्वेनैव शब्दाज्ज्ञानदर्शनेन
तस्य विषयताया दुर्वारत्वात् । तच्चमतीत्यादिवाक्यजन्यस्य स-
न्मात्रविषयकत्वेन निर्विकल्पकत्वसिद्धेश्च ॥

नैय्यायिकास्तु— वैशिष्ट्यान्वगाहि निष्कारकं वा ज्ञानं
निर्विकल्पकम् । यद्यपि तत्सत्त्वे नेन्द्रियं प्रमाणं, तथाप्ययं घट इति
विशिष्टज्ञानरूपकार्यानुमेयम् । तथाहि । अयं घट इति ज्ञानं विशेष-
णज्ञानपूर्वकं, विशिष्टज्ञानत्वात् । यद्यद्विशिष्टज्ञानं तद्विशेषणज्ञान-
पूर्वकम् । यथा दण्डी पुरुष इति ज्ञानमिति । तच्चात्र जन्मान्तरीय-
भगवद्दीपविशिष्टज्ञानयोर्व्यवहितत्ववैपथिकरण्याभ्यां विशेषणज्ञान-
त्वासम्भवात् । घट इति ज्ञानात् पूर्वं वैशिष्ट्यान्वगाहि जायत इति
मन्तव्यम् । तदेव निर्विकल्पकमिति दिगिसादुः ॥

माभाकरास्तु— निर्विकल्पकं ज्ञानमेव न । विशेषणविशे-
ष्ययोः समानसंघित्संवेद्यत्वादित्याहुः ॥

वयं तु— विशिष्टज्ञानं मति यद्विशेषणज्ञानस्य कारणत्वं
नियतं तद्विन्द्रियेण गृह्यमाणस्यैव तस्य । अन्यथा दण्डनिर्विकल्प-
कानन्तरं दण्डीति बुद्धिः स्यात् । नच विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धि मति
गृह्यमाणविशेषणज्ञानत्वेन कारणता, केवलविशिष्टबुद्धि मति त्व-
ऽगृह्यमाणेनापि तेन सेति वाच्यम् । दृष्टान्ताभावेन तादृहनियमे
प्रामाण्यभावात् । तां हि प्रायमिकं घट इति ज्ञानं कथमिति चेद्,
इन्द्रियार्थसन्निकर्षे द्रागेव रजोऽनुबन्धेन तद्वाचकशब्दस्फुरणादिति

बुद्धयस्व । नचैवं, विशिष्टबुद्धि मति विशेषणज्ञानत्वेन कारण-
त्वनियमव्याहतिः । विशिष्टबुद्धिपदेन विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धेर्ज्ञानव्य-
त्वात् । नच रजतमहद्वतः शुक्तिदर्शनेऽपीदं रजतमिति रजतत्व-
मकारकभ्रमो नोत्पद्यत इति विशिष्टबुद्धावपि विशेषणज्ञानस्य हे-
तुता मन्तव्येति वाच्यम् । वाचकशब्दाऽस्फूर्तिस्फूर्तिभ्यामेवोपपत्ते-
स्तस्या अनावश्यकत्वात् । घटो द्रव्यमितिवादिवं रजतमित्यस्यापि
एकविशिष्टे परवैशिष्ट्यमिति विषयताकविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धित्वात् ।
तत्र विशेषणज्ञानस्य गृह्यमाणस्यैव हेतुत्वेन भ्रमोपपत्तेः सुवच-
स्वाच्च । ततोऽनुमानस्यार्थान्तरपर्यवसन्नत्वाभैयायिकोक्तरीत्या
न तादृशनिर्विकल्पकसिद्धिरिति दिक् ॥

नास्तिकास्तु— वैशिष्ट्यान्वगाहिज्ञानं साक्षात्कार इति
स्वीकृत्य तदेव परमार्थसत् । सविकल्पकं त्वलीकघटत्वादिसामान्य-
विषयकत्वाद् भ्रान्तमित्याहुः ॥ ते तु घटत्वादिसामान्यसत्त्वस्याग्रे
वक्ष्यमाणत्वात् प्रक्रियाजन्यज्ञानस्य तामसत्त्वाच्च निरसनीयाः ॥

तस्माद्बुभयविधमपि ज्ञानं निर्याधम् । तत्रेन्द्रियाश्रितं निर्वि-
कल्पकं सात्त्विकमपि द्रगेव रजसा ग्रस्यत इति राजसकोटौ
निवेश्यते । तस्मात् सविकल्पकमेव राजसं ज्ञानम् । तच्च पृथक्त्वेने-
त्यादिभगवद्वाक्यात् सद्विकल्पावगाहि । विकल्पाः सतोऽवान्तर-
विशेषास्तद्विषयमित्यर्थः ।

नैट्यायिकास्तु— वैशिष्ट्यावगाहि सप्रकारकं सविशेष्यकं
वा ज्ञानं सविकल्पकमित्याहुः । तदप्युक्ताश्नातिरिच्यते । प्रकार-
ताविशेष्यते चायं घट इत्यादिज्ञाने विशेषणविशेष्ययोर्घटत्वघटयो-
र्विशेषणत्वाधारत्वापरनामानौ विषयताविशेषौ । विषयता च ज्ञाना-
र्थयोः स्वरूपमध्यविशेषः । स च स्वरूपसम्बन्धो ज्ञाने विषयिता-
पदवाच्यः, अर्थे विषयतापदवाच्यः । एवं प्रकारतायापि बोध्यम् ॥

अपरे तु भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वं प्रकारत्वमिति लक्ष-
यित्वा भासमानं यद्वैशिष्ट्यं तत्प्रतियोगित्वं प्रकारत्वम् । यथाऽप्ये-
घट इति ज्ञाने घटत्वस्य वैशिष्ट्यं सम्बाधो भासते । तत्प्रतियोगि-
च घटत्वमित्याहुः । तत्र । दण्डपुरुषसंयोगा इति समूहालम्बने,
दण्डी पुरुष इति दण्डस्य प्रकारतापत्तेः । संयोगो हि दण्डस्य
वैशिष्ट्यं भासते । तत्प्रतियोगी च दण्ड इति मञ्जरिकारः ॥

अन्ये तु— भासमानं यद्वैशिष्ट्यं प्रतियोगित्वं तत्प्रकारत्व-
मित्येवं समासोऽत्र विवक्षितः । एवञ्चोक्तसमूहालम्बने प्रतियोगि-
त्वस्याभानात् तत्साधारण्यम् । नन्वेवमपि दण्डपुरुषसंयोगतत्प्र-
तियोगित्वानुयोगित्वानीति समूहालम्बनसाधारण्यान्नेदं संगच्छते
इति चेन्न । स्वरूपतो भासमानस्य वैशिष्ट्यप्रतियोगित्वानुयोगि-
त्वस्य प्रकारत्वविशेष्यत्वस्य वाच्यत्वात् । समूहालम्बने हि
तत्प्रतियोगित्वानुयोगित्वमतिरिक्तं भासते; न स्वरूपतः । विशि-
ष्टबुद्धौ तु तथेति न दोष इत्याहुः । तदपि न । प्रतियोगित्वादेः
स्वरूपसम्बन्धरूपत्वेनातिरिक्तत्वे मानाभावात् । तथैव विशिष्ट-
बुद्धावपि स्वरूपतो भानासम्भवादिति प्रकारत्वविशेष्यत्वे विषय-
ताविशेषावेवेत्येव युक्तम् । तत्र विशेषणत्वोपलक्षणत्वभेदात्
प्रकारता द्विधा । तत्र विशेष्यतावच्छेदकत्वे सति व्यावर्तकत्वे
विशेषणत्वम् । यथा, दण्डी पुरुष इत्यत्र दण्डत्वम् । तदनवच्छेदकत्वे
सति व्यावर्तकत्वमुपलक्षणत्वम् । यथा जटाभिस्त्रापसः; काकव-
द्देवदत्तस्य गृहमित्यत्र जटाकाकौ । प्रत्याद्य व्यावृत्त्यधिकरणत्वं
च विशेष्यत्वमिति नैयायिकाः । कार्यान्वयित्वं विशेषणत्वं,
तदनन्वयित्वमुपाधित्वमातदेव उपलक्षणत्वमिति मायावादिनः ॥

भटास्तु— ज्ञातो घट इति प्रतीतिर्ज्ञानजन्यो विषयानिष्टः प्राक-
व्यापरनामा पदार्थो ज्ञातता । सैव च विषयता विषयविषयिणोः

सम्बन्धस्वरूपा । अवश्यमन्तव्या चेयम् । कथमन्यथा ज्ञानकर्मत्वं,
घटादेः क्रियाजन्यफलशालित्वाभावादित्याहुः ॥

अत्र केचित्— नैतद् युक्तम् । विनष्टे घटे ज्ञात इति प्रती-
तेः । न हि तत्र ज्ञानं किञ्चिज्जनयितुं शक्नोति । तस्यैवासत्त्वात् ।
न च समवायिकारणं विना भावकार्योत्पत्तिः सम्भवति । तत्र
स्वरूपसम्बन्धविशेष एव प्रतीतेर्विषय इति चेत् । अन्यत्राऽपि
स एवास्तु, कृतमधिकेन । कर्मत्वस्यापि तद्देवोपपत्तेरित्याहुः ॥

तत्तुच्छम् । विषयविषयिणां विषयविषयिभावात्मकः स्वरूपमेव
सम्बन्ध इति वादिपतेऽपि विनष्टघटस्यासत्त्वात् स्वरूपसम्बन्ध-
स्याभावेन ज्ञानविषयत्वाभावापत्तेः । न च शशशृङ्गमिति वदसन्नपि
भवति ज्ञानविषय इति वाच्यम् । शशशृङ्गमिति ज्ञानस्य भ्रमत्वा-
दस्यापि तुल्यविषयतया भ्रमत्वापत्तेः । किञ्च, भ्रमे हि यावन्तः
पदार्था भासन्ते ते अन्यत्र प्रसिद्धा एव । अन्यथाऽप्रसिद्धस्यापि
भ्रमः स्यात् । तथाच न भ्रमोऽप्यसद्विषयक इति फलति । तथा
सति कुतस्तरां प्रमायां तथात्वम् । ननु तथापि भ्रमममावैलक्ष-
ण्यायाऽसदेव वैशिष्ट्यं भ्रमे सदुपरागेण भासत इति मन्तव्यमेवे-
ति चेत्, तर्हि प्रकृतेऽपि कपालोपरागेणासन्नेव घटो भासत इति
भ्रमत्वमेव मन्तव्यम् । ननु सदुपरागेण भानं भ्रमप्रयोजकं न
भवति । अभावप्रतीतिमात्रबाधापत्तेः । प्रतियोगिमत्तामेवादाय तत्र
सत्ताङ्गीकारात् । अतो दोषबाधावेव प्रयोजकाविति तदभावात्त्वा-
स्य भ्रमत्वमिति चेन्न । एतस्य प्रतिवाद्यनादरणीयत्वात् । मतान्तरे
सत्ताया धर्मान्तरत्वेनाभावेऽपि तत्सत्त्वे बाधकाभावात् । अतः
सत्तयैवाभावप्रतीत्युपपत्तेः सदुपरागस्यापि भ्रमप्रयोजकत्वं वाच्य-
मेवेति पूर्वोक्तज्ञाने भ्रमत्वापत्तिर्दुर्वारैव । किञ्च, सदुपरागेण भानं
वदता असत एव भानमद्गीकृतम् । तत्तु भ्रमेऽप्यनुपपन्नमेव ।

ज्ञानप्रयोजकमात्रैकव्याप्तिव्यादेरसम्भवात् । प्रयोजकमन्तरेण
 ज्ञानाङ्गीकारे सर्वदा भ्रमः स्यात् । अतो भ्रमोऽपि सद्विषयक
 एव । नच प्रमावैलक्षण्यानुपपत्तिः । अन्यख्यातिवादेन दोषवा-
 धाभ्यामेवोपपत्तेः । एवं सति प्रमायां सुतरां सत्तापेक्षेति विन-
 ष्टघटस्थलेऽपि सूक्ष्मरूपेण घटसत्त्वमङ्गीकार्यमेवेति ज्ञाततोत्पत्तौ
 बाधकाभावाद् गौरवमात्रमेव ज्ञाततापेक्षे दूषणम् । अर्थमकाशा-
 ऽतिरिक्तप्राकृत्यस्यात्र वक्तुमशक्यत्वाच्च । ज्ञाततास्वरूपस्या-
 प्यसिद्धिरिति च । तेन न्यापयतमेवात्र सम्यगिति । वस्तुतस्तु
 सत्कार्यवादस्य श्रुतिसिद्धत्वात् । सदप्याविर्भावापरपर्यायतया-
 ऽङ्गीक्रियत इति भाट्टमतं प्रामाणिकत्वाच्च दोषावहामिति दिक् ॥

मकृतमनुसरामः ॥ उक्तरूपं साविकल्पकं द्विधा— विशिष्ट-
 बुद्धिसमूहालम्बनभेदात् । तत्रार्थं तत्प्रकारकबुद्धित्वम् । यथा
 घट इति । दण्डी पुरुष इत्यादिरूपा विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धिस्तु तस्या
 भेदः । द्वितीयं तु तद्विशेष्यकबुद्धित्वम् । यथा दण्डपुरुषसंयोगा
 इति । घटपटसम्भा इति विशिष्टसमूहालम्बनमपि तस्यैव भेदः ॥

साम्प्रदायिकनैयायिकास्तु— तत्र विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धौ
 विषयता चतुर्विधा— एकत्र द्रवामित्येका । एकाविशिष्टे परवैशि-
 ष्ट्यमितीतरा । विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमित्यन्या । विशेष्ये विशेषणं,
 तत्रापि विशेषणान्तरमिति चतुर्या । तत्र यत्रैकस्मिन् विशेष्ये
 युगपदेव विशेषणद्वयं भासते सैकत्र द्रवमिति नाम्नी । उदाहर-
 णं— कृष्णो दण्डकुण्डलवानिति, घटत्वद्रव्यत्ववादिदमिति वा ।
 यत्र पुनरेकविशिष्टे वैशिष्ट्यं भासते सा विशिष्टे वैशिष्ट्यमिति ।
 यथा कृष्णः श्यामः कृष्णली भूतले घट इत्यादि । एतयोर्विशे-
 प्यतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन विशेषणज्ञानस्य हेतुता । यत्र
 चैकाविशेषणविशिष्टस्यान्यत्र वैशिष्ट्यं भासते सा विशिष्टस्य वैशि-

प्यमिति । उदाहरणं— वेणुमान् कृष्णः, घटवद् भूतलं, रक्तदण्ड-
वान् देवदत्त इति । अत्र विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन
हेतुता । यत्र तु पूर्वं मुख्यं विशेष्ये विशेषणं भासते ततस्तत्र
विशेषणान्तरं । स्वविशेष्ये विशेषणं तत्र विशेषणान्तरमिति । यथा
भूतलं घटवदिति रक्तदण्डवान् वेति च । अत्र विशेषणतावच्छे-
दकप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुतेत्याहुः ॥

रामनाथस्तु— विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमित्यतो विषयवैलक्षण्या-
ऽभावात् प्रयोजनाभावाच्च तुरीया न प्रामाणिकीत्येवंदत्ते ।

तच्चुञ्जम् । रक्तदण्डवान् वा, भूतलं घटवद्वेत्यादिसंशयस्य
विशिष्टवैशिष्ट्यमिति विषयताकत्वेन दृश्यमाणस्य तत्राभावापत्तेः ।
विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयाभावाद्विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति
विषयतायास्तत्र वक्तुमशक्यत्वात् । यद्यपि विषयस्तुल्यस्तथाप्यनु-
भवभेदाद्भेदः । अन्यथा घटवद्भूतलं भूतले घट इत्यनयोरपि वि-
षयभेदाभावाद्विशिष्टवैशिष्ट्यमपि न सिद्धयेत् । अत एवानुभवात्सि-
द्धो ह्ययं विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धीनां विषयताविशेष इति दीधितकृतो-
क्तम् । इदमत्र प्रसंज्ञादुक्तम् ॥

प्रकृतमधुनाऽनुमरामः ॥ पूर्वोक्तं सविकल्पकं तु पञ्चविधम् ।
संशयविपर्यायानिश्चयस्मृतिस्वाप्नभेदात् । ते च तृतीयस्कन्धे
लादिष्टाः । संशयोऽथ विपर्यायो निश्चयः स्मृतिरेव च * स्वाप
इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षणं ह्यतिरः पृथगिति । यद्यपीदं बुद्धिलक्षणं,
तेन बुद्धिर्ह्यतिरूपा एते भवन्ति, न तु ज्ञानभेदास्तथापि, बुद्धिर्वि-
ज्ञानरूपिणीति बुद्धेः स्वरूपलक्षणाद् विशिष्टज्ञानसमानाकारा
बुद्धिरिति तेनैव विशिष्टज्ञानभेदा अपि सिद्धयन्तीत्यदोषः ॥

अथेषां लक्षणान्युच्यन्ते ॥ धर्मित्वेन विवक्षितस्यैतस्मिन्भेदज्ञान-
पको धर्मो हि लक्षणमिति बोधमौकर्यार्थं तस्यावश्यकत्वात् तत्र

एकस्मिन् धर्मिणि विरुद्धनानाकोट्यवगाहि ज्ञानं संशयः । समूहा-
लम्बनेऽतिव्याप्तिवारणायैकस्मिन् धर्मिणीति । इमे चूनाः पतता
वा, एतौ नरी स्याणू वेसादौ तु धर्मितावच्छेदकैक्यमादाय धर्मि-
ण एकत्वमित्यदोषः । इदं रजतमित्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यानिश्चय-
ज्ञानवारणाय विरुद्धेति ।

इदन्तारजतत्वपोराविरोधादभ्रमेऽस्ति विरोध इति चेन्न । तत्र मायि-
कस्यैवेदमंशस्य भानेन पारमार्थिकस्याप्रमेयत्वात् । अन्यथा ज्ञान-
स्य सांशत्वापत्तेः । विशेषास्फूर्तिहेतुकं विरुद्धनानाकोट्यवगाहिज्ञानं
वा, न त्वेकधर्मिकभावाभावकोटिज्ञानं तत् । तत्रादभावसमूहालम्बने-
ऽतिव्याप्तेः । नाऽपि विरोधसंसर्गकं ज्ञानमिति । स्याणुत्वपुरुष-
त्वयोः संसर्गत्वेन विरोधस्याभावात् । धर्मिणि तूभयोः मकारतया
धर्मिणा सह विरोधस्यैवाभावात् । संशये मकारतया भानेऽपि
दोषविशेषप्रदितसामग्न्या यत्कोट्यां विरोधविशिष्टतया भानं त-
त्रापि विरोधस्य पूर्वं तद्विशेषणतयैव मगिततया तदापि तथैव भान-
निश्चयेन संसर्गतया भानस्याऽशक्यपत्रचनत्वात् । नन्वात्र समूहप्र-
तीतेर्जायमानत्वात् तदुपपादनाय विरोधस्य संसर्गत्वं कल्प्यत इति
वाच्यम् । कोट्योः पर्यायेण मतीत्या तस्या एव भावात् । तस्मात्
पूर्वोक्तमेव लक्षणम् । स, च, द्विविधः । सम उक्तकोटिकश्च ।
तत्र संस्कारतेजसोविरुद्धयोः संस्कारयोस्तेजसोः शब्दयोर्वा तुल्य-
मकाशकत्वे विशेषास्फूर्ती समः । यथा, इदं रजतं न वा, स्याणुर्न
वा, वसनमुग्ग्वलं न वा, परमाणुरूपा भूनित्याऽनित्या वेत्यादि ।
अयमपि शुद्धसङ्कीर्णभेदाद् द्विविधः । तत्र शुद्ध उक्तः । स्याणुर्वा
पुरुषो वेति तु सङ्कीर्णः । भावान्तरथयेण ताङ्ग्यात् । पुनरांश
द्विविधः । साधारणधर्मदर्शनजन्मा विप्रतिपात्तजन्मा च । तत्रायः
संकीर्णात्मा । द्वितीयस्तु, परमाणुरूपा भूनित्या अनित्या वेति । पुरा-

णादावनित्यत्वस्य न्यायदर्शनादौ परमाणूनां नित्यत्वस्य चोक्तेः ॥

केचित्तु सकलनिश्चितनित्यानित्यव्यावृत्तेन गन्धवत्त्वेन तादृश-
शब्दत्वादिविशिष्टशब्दज्ञानेन चासाधारणधर्मदर्शनजनमानं तृतीय-
मप्याहुः । तन्न रोचते । असाधारणधर्मदर्शनस्य संशयोत्पादक-
त्वे मानाभावात् । गन्धवती भूर्नित्याऽनित्या वा । षर्णात्मा शब्दो
नित्योऽनित्यो वेत्यादिस्तु विभक्तिपक्षिजनित एव । पृथिवीशब्दयो-
रनित्यतायाः प्रत्यक्षसिद्धत्वेन सकलानित्यव्यावृत्तत्वाभावनिश्रयात् ।
गन्धवत्त्वशब्दत्वादिहेतुकानुमानेन परमाणुवर्णयोरनित्यतायाः श-
क्यसाधनत्वादिति । प्रत्यक्षसंशये धर्मेन्द्रियसन्निकर्षणैव निर्वाहाद्-
भिज्ञानस्य कारणत्वं भीमांसका नेच्छन्ति । अन्वयव्यतिरेकसिद्ध-
त्वाश्रयायिकास्त्विच्छन्ति । सामग्रीसंस्कारयोरन्यतरस्य प्रावल्पे
तेजआदिभिः सहकारिभिस्तदनुगुणधर्मप्रकाशने अल्पविशेषस्फूर्तो
उत्कटकोटिको भवति । भूयोविशेषस्फूर्त्यभावेन द्वितीयलक्षणेऽपि
नाव्याप्तिदोषः । सम्भावनाप्युत्कटकोटिकसंशयविशेष एव । अत
एव सम्भावितं सर्वमेवाममाणमिति तृतीयस्कन्धे ष्युत्पादितम् ।
तर्कोऽपि तथा । सम्भावनान्तर्गतत्वात् । स्तोत्र्येक्षिता युक्तिस्तरुं इति
तल्लक्षणात् । अनिष्टप्रसन्नरूपत्वेऽपि तदनपापात्, प्रयोगे सं-
भावनार्थकालङ्घ्यदितवावयवप्रयोगाच्च । व्याप्तिमूलभूतस्य फलं
निश्चयो, न तु स्वयं निश्चयरूप इति न काव्यनुपपत्तिः । नच तत्र
कोट्यन्तरास्फुरणात् सम्भावनायाः कथं संशयाऽन्तःपातित्वमिति
वाच्यम् । न्यग्भूतस्फूर्तेस्तत्रापि सत्त्वात् । अन्यथा, अयं प्रायः
पुरुष इत्यादौ प्रायस्त्वास्फुरणापत्तेरिति दिक् ॥

विपर्यासस्तु— सम्प्रयुक्ताभिन्नार्थमात्रमतिपादकं वाच्यं ज्ञान-
म् । मात्रपदं संशयवारणाय । वाच्यमिति स्मृतिस्वापयोर्वारणाय ।
अयं च विषयदोषात् कारणदोषाच्च भवति । यथेदं रजतामिति,

घाहः पीत इति, घटो भ्रमतीति बहवः । वस्तुतस्त्वावश्यकत्वात्ला-
घशब्द करणदोषादेवेति निश्चयः । केचन, घाहः पीत इत्यादौ
गृह्यमाणारोपमाहुः । तदपि त्रिभणिकज्ञानवादिमते न सङ्गच्छते ।
परेण गृह्यमाणस्यारोपेऽतिप्रसङ्गापत्तेः । स्वयं तत्र गृह्यमाणत्वे
आरोपस्यैव घाधात् । स्वयमन्यत्र गृह्यमाणस्य त्वारोपदशार्था ग्रह-
णस्य नाशेन गृह्यमाणत्वस्याशङ्क्यवचनत्वाच्च । अतो जपारूण-
स्फटिकमुखमतिविम्यादिकमेव तत्रोदाहरणीयमिति दिक् ॥

अत्र बहवः रूपातिवादाः ॥ तत्पूर्वोत्पन्नस्यानुभवस्य संस्का-
रात्मना स्थितस्योदयोधकैः प्रायस्ये मायिकार्थाकारवती बुद्धि-
त्तिर्मायया यद्भिः क्षिप्यते । तदा सा पुरोवर्तिनं सर्वतोऽप्यतो वा-
ऽऽदृश्य बहिस्त्वभासत इति मायिकस्यान्यस्यैव रूपांनादन्यरूपाति-
रित्यत्र व्यवहियते ॥

नैपायिकास्तु— चाकचक्रयाद्युद्बुद्धसंस्कारसङ्कृतेन दोषोप-
हितेन्द्रियेण सम्प्रयुक्ता शुक्तिरेव रजतात्मना गृह्यते इति सम्प्र-
युक्तस्यान्यथाभानादन्यथाख्यातिरेवैयमित्याहुः ॥

भाटास्तु— कर्तृगतेर्दोषैः प्रमुष्टतत्ताका स्मृतिरेवात्रैसऽख्या-
तिवादमाहुः ॥

प्रामाकरास्तु— प्रमुषिते स्मरणाभिमाने अगृहीतासंसर्गकं
ज्ञानद्रव्यमत्रैवेवपरूपातिवादमाहुः ॥

मायावादिनस्तु— तत्र अविद्ययाऽनिर्वचनीयं रजनमुत्वद्यत
इत्यनिर्वचनीयरूपातिमाहुः ॥

बीदास्तु— असदेव रजनं रूपायत इत्यसदख्यातिमाहुः ॥

निज्ञानवादिनस्तु— ज्ञानिकविज्ञानरूप आत्मैव यद्भिः ख्या-
यत इत्यात्मख्यातिमाहुः ॥

सांख्यास्तु— सदमती ख्यायेते इति सदसदख्यातिमाहुः ॥

तेषां दूषणं ख्यातिवादे प्रपञ्चितमिति नेह विस्तरः ॥

ख्यात्यन्तरे संमर्गोऽसंभवे भासते । असत्ख्यातौ तु संसर्गि-
णोऽप्यसन्त इति पार्थसारथिमिश्राः ॥

निश्चयो यथार्थानुभवः । अयमेव प्रमेति व्यवह्रियते । याथा-
र्थ्यं चार्थानतिवर्तित्वम् । सम्प्रयुक्तार्थं देशादिपूर्वकं विपयीकृत्य
जायमानत्वमिति यावत् । तेन संशयविपर्यासस्वापानां निरासः ।
संशयेऽपि कोट्यन्तरेऽर्थातिक्रमात् । विपर्यासे स्वापे चार्थाभावेनै-
वानिक्रमात् । नच रजनरङ्गयोरिमे रङ्गरजने इति विपरीतभ्रमे
सम्प्रयुक्तार्थातिक्रमाभावादतिव्याप्तिः । देशातिक्रमेण सम्प्रयुक्ता-
र्थातिक्रमस्य तत्रापि सत्त्वात् । एवमेव भ्रमान्तरेऽप्युन्नेयम् । नचे-
न्द्रियममृष्टेऽपि बह्वौ तदनुमिते सम्प्रयुक्तार्थातिक्रमेण जायमान-
तया तत्राव्याप्तिः शङ्क्या । तत्रापि धूमादिरूपाव्यभिचरितसम्ब-
न्धिद्वारार्थसंमर्गस्य सत्त्वात् । नचातीतानागतहेतुस्थले यानुमिति-
स्तत्राव्याप्तिरिति शङ्क्यम् । अतीते हेतौ पुरुषेणादृष्टेऽनुमितेरेवा-
नुदयात् । यत्र पुनर्धूमः पूर्वं दृष्टस्ततो नष्टस्तदनन्तरं च बह्वधनुमि-
त्मा तत्रापि धूमध्वंसाधिकरणस्यादर्शने तस्या अनुदयात् का-
ऽव्याप्तिः । बह्वधर्मिप्रवृत्तिस्तु सम्भावनयैव । दानसम्भावनयार्थिप्र-
वृत्तिवत् । सम्भावना च व्याप्तिस्मरणात् । भृतलादिरूपधूमाधि-
करणमात्रदर्शने तु वह्निमासात्कारो वा, सम्भवना वा, विलक्षणो-
च्छ्रनभस्मादिना वाऽनुमितिर्न तु धूमध्वंसेन । तस्याधिकरणव्यङ्ग्य-
त्वेन तदधिकरणस्य च धूमावयवरूपत्वेन योग्यानां तेषां धूमान-
तिरिक्तत्वात् । तत् एवानुमितिजननात् । अथ दरदग्धेन्धनादिरेव
धूमाधिकरणत्वेन विवक्षितस्तर्थावश्यकत्वाल्लाघवाद् दृष्टानुरोधि-
त्वाच्च तेनवानुमितिर्न तु धूमध्वंसेन । तस्य चास्त्येवार्थे सम्बन्धि-
त्वमतौ नाव्याप्स्यवकाशः । एवमेवानागतस्थलेऽपि प्रागभावव्य-

ऽजकस्यानुमापकत्वमिति तत्रापि तथा । धूलीपटले धूमभ्रमेण
याऽनुमितिः सा त्वलक्ष्येति न तत्राभ्यासिर्दोषाय । कदाचिद्बहि-
व्यासिस्तु काकतालीयत्वात् तस्याः प्रमालनिर्वाहायात्मिति र्दिकू ॥

उपमितिस्तु— सादृश्यादिसहकृतेन्द्रियार्थसंसर्गजन्यैव । शा-
ब्दमापि शब्दस्य निसर्गार्थसम्बद्धत्वात् तेन चक्षुरादिवत् पदार्थोप-
स्थितेः शब्दार्थजन्यमेवेति न क्वाप्यभ्यासिरिति सुष्ठु ॥

केचित्तु— तद्वति तदवगाहितं याथार्थ्यम् । तच्च तद्वद्विशेष्य-
कत्वे सति तत्प्रकारकत्वम् । नचैवं बह्विगुञ्जापुञ्जयोरिमौ गुञ्जा-
पुञ्जनही इति विपरीतभ्रमे बह्वर्ग्ये बह्वित्वाद्द्विशेष्यकत्वस्य
गुञ्जांशे बह्वित्प्रकारकत्वस्य च सत्त्वात् तत्रापि प्रमात्वापत्तिः
शङ्का । तद्वन्निष्ठविशेष्यतानिरूपिततन्निष्ठप्रकारताशाल्प्यस्य वि-
वक्षितत्वात् । एवं युक्तावपि कालिकादिसम्बन्धेन रजनत्ववत्त्वस्य
सत्त्वाद्रजनभ्रमे रजतं संयोगसम्बन्धेन रजनत्ववादेति सम्बन्धभ्रमे
चातिव्याप्तिवारणायोभयत्र तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वमपि निवेशनीय-
म् । तथाच तत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्वन्निष्ठविशेष्यतानिरूपिततत्सम्ब-
न्धावच्छिन्नतन्निष्ठप्रकारताशालेज्ञानत्वं तदर्थः फलतीति ॥

तन्न । संशयस्यापि यथार्थत्वापत्तेः । नच तदंशे सोऽपि य-
थार्थ एवेति वाच्यम् । तथा सत्यवशिष्टांशे भ्रमत्वमेव तस्येति सं-
शयोच्छेदापत्तेः । नच भ्रमप्रमासाधारणज्ञानस्य संशयत्वाशोच्छेद
इति वाच्यम् । ज्ञानस्य गुणत्वात्संशयत्वेनैकस्योभयात्मकताया
वक्तुमशक्यत्वात् । अत एव शास्त्रावच्छेदेन कापिसंयोगवति वृत्ते,
मूले वृत्तः कापिसंयोगीति प्रसयस्यापि नानया दिशा प्रमात्वम् ।
किन्त्वेकदेशविच्छिन्न्यापेनेति बोध्यम् । अन्यथा पुरोवर्तिन्वममूहा-
लम्बनाद्यंशे भ्रममात्रस्य तद्वति तदवगाहित्वेनांशतः प्रामाण्यम-
त्त्वात् केवलभ्रम वदाहर्तुमशक्य एव स्यात् । नाऽपि तद्वति तन्मा-

प्रप्रकारावगाहित्वं, तद्वति तत्प्रकारकानिष्यत्वं वा तत् । निर्बिकल्पकेऽव्याप्तेः । तस्य धर्मस्वरूपमात्रावगाहित्वेन तद्वत्ताद्यनवगाहित्वात् । अवगाहे निर्बिकल्पताहानिप्रसङ्गात् । नच तस्य न लक्ष्यत्वमिति वाच्यम् । अयथार्थत्वापत्तेः । नचेष्टापत्तिः । तज्जन्यसाविकल्पकस्यापि तथात्वापत्तेः । तस्मादुक्तमेव लक्षणासिद्धिनिश्चेषम् । नचैवं स्मृतेरयथार्थत्वापत्तिः । परम्परया तस्या अप्यर्थमनातिक्रम्यैव जायमानत्वात् । नच तथा सति तस्याः प्रमाणत्वापत्तिः । अर्द्धाङ्गीभावात् । ज्ञानस्यार्थप्रकाशरूपत्वेनाऽर्थस्य तदर्द्धाङ्गत्वात् । अतोऽन्तरविद्यमानानामप्यनुभूतसमाना मायया अन्तरूपस्यापने तस्यास्तत्तद्वृत्तत्वात् । यथा शिरोऽतिरिक्तसर्वाधयवसम्पूर्णः क्रियां कुर्वन्नपि देहः शिरोहीनत्वात् कबन्ध एव । तथा स्मृतिर्ज्ञानरूपाऽपि प्रवृत्त्यादिकार्यजनयन्स्यप्यर्थाभावाच्च निश्चयरूपेण अनुभवपदेन तस्या अपि निरासः । अनुभवस्तु स्मृतिभिन्नं ज्ञानम् । साक्षात्प्रमाणजन्यं ज्ञानं वा । साक्षाच्चञ्च क्लृप्तद्वाराऽतिरिक्तानन्तरितत्वम् । तेन नानुमित्यादावव्याप्तिः । साक्षात्पदेनैव च स्मृतेरपि निरासः । अनुभवसूक्ष्माऽवस्थारूपस्य संस्कारस्य अनुभवतदूर्ध्वतयोश्च क्लृप्तद्वाराऽनन्तःपातित्वात् । द्वाराणि त्वग्रे तत्तत्प्रस्तावे वाच्यानि । प्रमाणपदं च ज्ञानकरणपरम् । तेन संशयादेः संग्रहः । नच स्मृतिनिरासाय चेदनुभवपदम् । तर्हि स्मृतिभिन्नं ज्ञानमनुभव इत्येव लक्षणं लघुत्वादादरणीयमिति वाच्यम् । संस्कारजन्यं ज्ञानं स्मृतिरिति स्मृतिप्रमाणानङ्गीकारस्याग्रे प्रपञ्चनीयत्वेन गुरुत्वमङ्गीकृत्यैवास्यादरणादिति दिक् ॥

तच्च निश्चयात्मकं ज्ञानं प्रत्यक्षपरोक्षभेदेन द्विविधम् । तत्र इन्द्रियार्थसत्संप्रयोगजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम् । एतदेव लोके साक्षात्कारपदेनोच्यते । ईश्वरज्ञानं तु न लक्ष्यम् । शब्दादपरोक्षं च न युक्ति-

सहमित्युपपादयिष्यते । सँश्वाप्तौ सम्प्रयोगश्चेति समासः ।
 मायिकविषयग्राहकसामान्यऽप्रतिहत इत्यर्थः । तेन संशयादेर्निरासः ।
 तत्र तत्सम्प्रयोगस्यासत्त्वाद् द्रष्टृत्वादित्यर्थः । पक्षुप्रमाणचैतन्यस्य
 विषयचैतन्याभेदः प्रत्यक्षमिति मतम् । तदुपरिष्ठाञ्ज्ञानोत्पत्तिप्रक्रि-
 यायां निरसनीयम् । तस्मादुक्तमेव प्रत्यक्षलक्षणम् । संशयादौ प्र-
 त्यक्षत्वव्यवहारस्तु सादृश्यनिबन्धनो गौणः । तत्सञ्जिघृक्षार्यां तु
 सत्पदं लाज्यम् । तद्भिन्नं ज्ञानं परोक्षम् । एतयोर्भेदा अग्रे वा-
 च्याः । स्मृतिस्तु संस्कारमात्रजन्यं ज्ञानम् । निद्रावहिरिन्द्रियाज-
 न्यत्वे सति संस्कारजन्यमिति यावत् । तेन न वृत्त्यन्तरेऽतिव्या-
 प्तिः । यद्वा संस्कारत्वेन संस्कारजन्यं ज्ञानं स्मृतिः । मयाभिज्ञादेः
 सहकारित्वेन संस्कारजन्यत्वान्न तत्रातिव्याप्तिः ।

नच भावनासंस्कारस्य सिद्धान्तेऽनङ्गीकारादसम्भव इति शङ्काम् ।
 अनुभवसूक्ष्मावस्थारूपस्य संस्कारस्याङ्गीकारादित्युक्तम् । नच,
 सद्यो नष्टस्मृतिर्गोपीयत्रानुभवाव्यवहितोत्तरमपि स्मृत्यङ्गीकारात्
 तदानीं च सूक्ष्मावस्थानुपपत्तेस्तादृश-व्यक्ताव्यव्याप्तिरिति वाच्य-
 म् । तस्या अलौकिकलीलान्तःपातित्वेनात्रालक्ष्यत्वात् । तस्या
 अपि लक्ष्यत्वे तु अनुभवभिन्नं ज्ञानं स्मृतिरिति लक्षणम् ।
 नन्वेवं सति स्मृतिजनकतावच्छेदकाननुगम इति चेन्न । अनुभवत्व-
 स्यैवावच्छेदकत्वात् । अवस्थायाः स्वरूपभेदानापादकत्वात् । नचा-
 ऽवच्छेदकगौरवमिति वाच्यम् । प्रामाणिकत्वात् । पदार्थान्तररूप-
 संस्काराऽनङ्गीकारेण मत्स्युत लाघवाच्च । नन्वनुभवाव्यवहितोत्तर-
 क्षणे या स्मृतिः सा उपनीतभानरूपैवाङ्गीकार्या । न च स्मृतिपद-
 विरोधः । स्मृतिमतिरुद्धे सर्वग्रन्थीनां मविमोक्ष इति श्रुतौ स्मृ-
 तिपदस्य मोचकसाक्षात्कारपरत्वेनापि व्याख्यानान्यान्यत्रापि तथा
 वक्तुं शक्यत्वादेति चेन्न । लाक्षणेकत्वात् । आर्जवेन सिद्धौ त-

दङ्गीकारस्यायुक्तत्वात् । किञ्चात्रोपनीतभानत्वाङ्गीकारे स्मृतित्वोच्छेदप्रसङ्गः । भावनासंस्कारोपनीतत्वस्य सर्वत्र षक्तुं शक्यत्वात् । नच ज्ञानातिरिक्तस्योपनायकत्वाभावात् तथेति वाच्यम् । अपयोजकत्वात् । क्लृप्तमानाद्यभावेऽपि ज्ञानजनकत्वस्योपनायकत्वेन संस्कारेऽपि तत्प्रचारात् । नन्वेवं स्मृतेरुपनीतभानरूपत्वेऽनुभवान्तःपातित्वेनानुभवामीशनुव्यवसायापात्तिरिति चेन्न । अनुभवत्वसामान्येऽप्यनुमित्यनन्तरमनुमितोमीशनुव्यवसायाद् अनुभवामीशस्याभावाच्च तथाऽऽपादयितुमशक्यत्वात् । अत उपनीतभानत्ववारणायाऽनुभवभिन्नत्वस्यैव रूपस्य स्मरामीशनुव्यवसायप्रयोजकत्वेनोपेतत्वात् तस्य चानुभवाव्यवहितोत्तरभाविन्यामपि तुल्यत्वात् तस्या अपि नोपनीतभानत्वम् । प्रकृतायास्त्वनुव्यवसीयमानत्वाभावेऽपि शक्यप्रामाण्यादेव स्मृतित्वमवधीयते इति न शङ्क्यः । किञ्च । अतिरिक्तसंस्कारवादिमते तु संस्कारस्यासिद्धित्व । तथाहि । संस्कारवादिना सर्वोत्पत्तिमात्रमिदंकारणत्वेनाऽदृष्टस्यापि स्मृतिहेतोर्विक्तव्यत्वे, आवश्यकत्वाल्लाघवाच्च तदेवाऽस्तु, कृतं संस्कारेणाऽतिरिक्तेन । नन्वनुभवजन्यम् अदृष्टं स्मृतिजनकम् ? उतानुभवजनकम् । नाद्यः । अनुभवस्याऽदृष्टजनकत्वेनाविहितत्वात् । अविहितेनापि दुरदृष्टवदङ्गीकारेऽपि सहकारिणोऽन्यस्याभावेनाऽनुभवस्य च नष्टत्वेन स्मृत्यनुदयप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । अनुभवं विनापि स्मृतिप्रसङ्गात् । अतोऽन्यथानुपपत्त्यानुभवव्यापारत्वेन संस्कारसिद्धिरिति चेत् । न । अनुभवतदूर्ध्वं स्योरन्यतरस्य सहकारित्वसम्भवात् । त्वयापि सदृशादेरननुगतस्यैवोद्बोधकस्याङ्गीकारात् । नच प्रतियोगितदभावयोरेककार्यजनकत्वाच्चैवमिति वाच्यम् । व्यक्तिभेदेनादोषात् । नचैकजातीयेऽपि तथेति वाच्यम् । ज्ञानजातीये तदभावात् । परतद-

भावसमूहालम्बनदर्शनात् । ननु तत्र तयोर्विषयत्वेन कारणत्वगो-
न दापः । प्रकृते तु न तथेति तत्तद्रूपेणैव कारणत्वं वाच्यम् ।
तथा सति कारणीभूताभावप्रतियोगित्वस्य प्रतिबन्धकपदार्थत्वेन
स्मृतिकारणीभूतध्वंसप्रतियोगिनोऽनुभवस्य स्मृतिप्रतिबन्धकत्वाप-
त्तिरिति चेन्न । प्रतिबन्धकसंसर्गाभावत्वेनैव प्रतिबन्धकाभावस्य हेतु-
तया तस्य संसर्गाभावत्वेन प्रतिबन्धकशरीरघटकत्वात् प्रकृते च
ध्वंसत्वेन कारणत्वाद् ध्वंसप्रतियोगिनोऽनुभवस्य स्मृतिकारण-
त्वानपायात् । नचानुभवत्वेन कारणत्वे उपेक्षात्मकानुभवादापि
स्मृशापत्तिः । उपेक्षान्यत्वस्यापि तत्र विशेषणीयत्वात् ।
ननु चाक्षुषत्वादिना साङ्गार्यादुपेक्षात्वस्यैकस्याभावेन तत्तद्रथक्ति-
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदकूटस्यैव निवेशनीयतया स्मृतिजनक-
तायां सर्वाशोपेक्षाभेदे आंशिकोपेक्षाभेदानामेकत्र निवेशमङ्गेन
तेषां मिथो विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण कार्यकारण-
भावानन्वयप्रसङ्गात् । संस्काराङ्गीकारे तु संस्कारजनकतावच्छेद-
ककोटौ सर्वाशोपेक्षाभेदानां, स्मृतिजनकतावच्छेदककोटौ च आंशि-
कोपेक्षाभेदानां निवेशेन एकत्र तेषामनिवेशाः स्याद्यवमिति ल्यापन-
यत्वेन संस्कारः सैतस्यतीति चेन्न । सिद्धे संस्कारे तज्जनकाविचारद-
शायां बुध्यमानस्य तदवच्छेदकलाघवस्य तदमिद्धयैव पराहनत्वा-
त् । गुरोरपि कार्यकारणभावस्य धर्मत्वेन तदुपेक्षापरिभूतसंस्कार-
कल्पनाया एव मत्युत गुरुत्वात् । उपेक्षात्वस्यासृण्डोपाधित्वाङ्गी-
कारे तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्यैकत्वात् वृत्तानिवेशेन संस्का-
रानङ्गीकर्तुरेव लाघवाच्च । किञ्चैवं जनकतावच्छेदकभेदे सर्वा-
शोपेक्षान्पानुभवस्मृत्यजनकत्वात् सर्वाशस्मृतिरपि न स्यात् । त-
थाच प्रत्यक्षविरोधः । तादृशसंस्कारात् सैतस्यतीति चेत्, तर्थागतमेव
न्यापारित्वेन तादृशानुभवस्य जनकत्वमित्यपार्थः प्रयासः । अस-

ण्डोपाधित्वानङ्गीकारे तु मृत्तिनिवृत्त्यजनकादिरूपादप्यनुभवात्
स्मृतिदर्शनेन तदतिरिक्तोपेक्षासत्त्वं एव मानाभावादनुभवत्वेन
कारणत्वमप्रत्यूहमेवेति कृतं संस्कारेणेति दिक् ॥ नचैवं यागजा-
ऽपूर्वासिद्धिः । श्रुत्या यागस्य करणत्वबोधनेन तद्भावस्य तथा-
त्वायोगात् । वस्तुतस्तु लौकिकक्रियया यागस्याभिव्यक्तिर्न तु
क्रियैव यागः । यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेरिसन्धयत्र विस्तरः । अतो-
ऽतिरिक्तसंस्काराभावान्न नैयायिकोक्तं लक्षणम् । प्रकृतमनुसरामः ॥

स्वापस्तु— स्वप्नसृष्टिविषयकं ज्ञानम् । तेन न पूर्वोक्तेष्व-
न्तर्भावः । नच जाग्रदृष्टानामेव स्वप्नेऽपि दर्शनात् साऽन्येति
शाङ्क्यम् । स्वशिरश्छेददर्शनादिविरोधात् । नच कर्तृकरणायभावा-
त् सा नास्तीति वाच्यम् । न तत्र रया न रथयोगा न पन्यानो
भवन्त्यथ रथान् रथयोगान् पथः सृजन इत्यादिश्रुतिभिः सन्ध्यस्थाने
सृष्टिकथनात् । भगवत एव तत्र कर्तृत्वान्मायायाश्च करणत्वात्त-
स्या एव चोपादानत्वात् । नच दीक्षितेन स्वप्नेऽन्नभोजने कृते
मायश्चित्तविधानात् । कथं तस्या मायिकत्वमिति वाच्यम् । शा-
स्त्रेण यज्ञकर्मण्येव कर्तृत्वे नियमिते निषिद्धस्य भोजनस्य प्रतिच्छा-
यरूपेऽपि तस्मिन्नारोपितमाभिमानिककर्तृत्वमपि दोषावहमित्यभि-
प्रायेण तदुक्तेः । नच संवादिदेवताऽऽज्ञादिदर्शनात् मायात्वमिति
शाङ्क्यम् । जीवानामिन्द्रादीनां योगादिसामर्थ्यवतामन्तर्हृदि प्रवे-
शात् सर्वसमर्थस्य भगवतश्च व्यापकत्वेन विद्यमानत्वात्तदाज्ञादेर-
मायिकत्वेऽपि प्रमेयबलादेव तादृग्ज्ञानसम्भवेऽपि सर्वत्रामायिक-
त्वस्यापादयितुमशक्यत्वात् । जागरिते दोषवशात् क्वचिन्मायिक-
स्येव स्वप्नेऽप्युक्तगुणवशात् सत्यस्यापि क्वचिद् दर्शनसिद्धेश्च ।
तस्मात् स्वामिकी सृष्टिर्मायामात्रं, न वस्तुभूतेति निश्चयः । तदु-
पपादितं सन्ध्याधिकरणे व्यासपादैः ॥

माध्वास्तु तद्विषयकं ज्ञानं मिथ्येति वदन्तः स्वप्नघट्टिं सत्यां
निष्ठपादानिकां चाहुः । यथा हि चिन्तामणिकामधेनुकल्पतर्षादि-
भ्यः पदार्थाश्चिन्तामात्राश्चिन्ताद्बुद्धिप्लुन्ते । तत्र न चिन्तामण्या-
दीनामुपादानत्वम् । विक्रियाया अदर्शनात् । तथा स्वप्नेऽपीति ।
तदशोभनश्च । तथा सति चिन्तामण्याद्युत्पन्नानामिव स्वाप्तिका-
नामपि चिरकालस्थापित्वापत्तिः । स्वप्ने स्वशिरश्छेदद्रष्टुर्दर्शन-
स्य मिथ्यात्वेऽपि छेदस्य तास्त्विकत्वान्मरणपापचिह्न । अनुपा-
दानकत्वेनाऽन्यस्य शरीरस्याङ्गीकारेऽन्यथक्रियान्तरामावादाचिर-
स्थापित्वात् सन्ध्याधिकरणविरोधाद्द्वैन्द्रजालिकादिष्वपि सत्यत्वा-
पाताच्च । अतस्तत्रायस्कान्तन्यायेन तत्तत्समवाय्याकर्षकत्वमेव वा-
च्यम् । ज्ञानं तु तद्विषयकं सत्यमेव । तस्यात्यरूपत्वात् । अथास्या
स्वयञ्ज्योतिर्भवतीति श्रुतेरिति दिक् ॥

सुषुप्तिस्तु स्वप्नस्यैवाऽवान्तरभेदः । तत्राऽऽत्मस्फुरणं तु स्वत-
एव । चिन्ता तु विकल्पसंमोहात्मिका सम्भावनायाम ऊहापोहा-
त्मिका मानससंशयो ध्यानातिरिक्ता स्मरणे निविशत इति नाति-
रिक्ता । ह्रीभीममृतयस्त्वहङ्कारवृत्तयो न ज्ञानविशेषाः । सोऽयं
देवदत्त इत्यादिमत्सभिज्ञा तु निश्चय एव । अभ्यासजन्ये हृदमती-
तिरूपे ज्ञाने यथा पूर्वानुभवसंस्कारः सहकारी तथा मत्सभिज्ञायां
स्मृतिः सहकारिणी । विशेषणतावच्छेदकमकारकनिश्चयार्थं तस्या
अवश्यप्रपेक्षणात् । अतो यथाऽनुग्राहकान्तरप्रवेशेऽपि यथार्थानु-
भवत्वानपापाद्भ्यासज्ञानं निश्चयरूपं तथा स्मृत्या विषयेण च
पूर्वस्थितज्ञानरूपोद्दीपनात् मत्सभिज्ञापीति ज्ञेयम् । मत्सभिज्ञायाः
संस्कारजन्यत्वपक्षेऽपि तस्या अनुग्राहकत्वेन संस्कारजन्यत्वात् ।
स्मृतेस्तु संस्कारत्वेन संस्कारजन्यत्वान्मात्रपदादानेऽपि स्मृतिल-
क्षणस्य नातिरिक्त्यातिरिक्त्यापि ज्ञेयम् । भ्रमप्रमासमूहालम्बनं तु, एक-

देशविकृतमनन्यवद्भवतीति न्यायेन भ्रमाधिक्ये विपर्यास एव ।
 प्रमाधिक्ये च निश्चयः । एवञ्च यत्र शाखावच्छेदेन वृक्षे कपिसं-
 योगो मूलावच्छेदेन च कपिसंयोगप्रत्ययस्तत्रापि पूर्वोक्तन्यायात्
 प्रमारूपतैव, न तु नैयायिकोक्तरीत्या । एवञ्च दारुदन्तादिनिर्मित-
 मूर्ती चित्रादी च या तुरङ्गमतीतिः साऽपि प्रमाधिक्यान्निश्चयरू-
 पैव, न त्वाभ्योऽधिका । तथैव नटेऽपि या सामाजिकानां रामा-
 दिमतीतिः साऽनुकार्यराहित्येऽपि यथाशास्त्रेशकियाऽनुकृतिनि-
 मित्तकत्वात् । सामाजिकरसोद्बोधकत्वाच्च प्रमाधिकेति प्रमारूपै-
 व । एतेनैव देवतामतीतिरपि व्याख्याता ज्ञेया । यत्र त्विमे रङ्ग-
 रजते इति साम्यं तत्र पूर्वोक्तन्यायस्य तूष्णीकत्वाद् भ्रमप्रमान्य-
 तरूपता, न वक्तुं शक्येति समानरूपतयाः सम्भावनावत् संशय
 इति सङ्क्षेपः ॥

इति प्रमाप्रसङ्गेन ज्ञानभेदाविचारिताः ।

इदानीं करणं तस्या विचारयितुमुद्यमः ॥

तत्र तावद् व्यापारवदसाधारणकारणं करणम् । कारणत्वं
 चाविर्भावकशक्त्याधारत्वम् । उपादानस्य कार्यं या व्यवहारगो-
 चरं करोति सा शक्तिराविर्भाविका । आविर्भावश्च व्यवहारयो-
 ग्यत्वम् । तिरोभावश्च तदयोग्यत्वम् । ते द्वे यद्यपि भगवतः श-
 क्ती । आविर्भावेतिरोभावौ शक्ती वै सुरवैरिण * इति, मयूरा-
 श्चिन्त्रिता येनेति च वाक्यात् । आविर्भावयतीत्याविर्भाव इत्यर्थात् ।
 तथापि भगवता विभज्य तत्र तत्र स्थापिते इति तस्य तस्य तत्त-
 दाविर्भावकत्वात् तत्तच्छक्तित्वमुच्यते । तथात्वं चैकादशस्कन्धे
 उक्तम् अञ्जयोनिमुपक्रम्य, विश्लिष्टशक्तिर्वहुधेव भाति वीजानि
 योनिं प्रतिपद्य यद्वदिति कथनात् । एवञ्च व्यवहारे यत्र यदावि-
 र्भाविका शक्तिस्तत्तस्य कारणम् । यस्य च यतो व्यवहारयोग्यत्वं

तत्तस्य कार्यम् । इदं न यथा तथा आविर्भावितिरौभावंवादे प्रप-
 श्वितमस्माभिः । एतेनैव कुलालपितुरपि न कारणतेति सिद्धम् ।
 फलापधानामावात् । यत्तु अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तित्वं कार-
 णत्वमाहुः । तत्र । पूर्ववर्तित्वस्य कार्यमापेक्षत्वात् कार्यस्य च
 नियतपश्चाद्भावित्वादन्योन्याश्रयग्राप्तात् । अनन्यथासिद्धत्वस्या-
 न्यथासिद्धभिन्नत्वेनान्यथासिद्धेश्च अन्यत्र गृहीतकारणताकत्वरूप-
 त्वेन तत्राप्यस्यैव कारणलक्षणस्य वक्तव्यत्वादात्माश्रयपक्षेश्च ।
 नापि कारणं कारणमित्यनुगताकारमतीतिसाक्षिकजातिविशेष-
 स्तव । अभावे तस्याङ्गीकारेण जातेरेवाशङ्क्यवचनत्वात् । अल-
 ङ्घोपापित्वं स्वगतिक्रमतिः । नापि कार्यानुकृतान्वयव्यतिरेकित्वं
 तव । मूलकारणे आकाशादौ व्यभिचारात् । तत्तन्मते तस्य तस्य
 निराविभुत्वेन कालतो देशतश्चाव्यतिरेकात् । नच यत्कारणत्वेन
 विद्वद्भिर्व्यङ्ग्यते तदादाय लक्षणमङ्गीतिरिति वाच्यम् । तथाप्युक्त-
 दोषानपायात् । तस्मादुक्तमेव कारणलक्षणम् ॥

तच्च कारणं द्विविधम्— समवायिनिमित्तभेदात् । तत्र तादा-
 त्म्यसम्बन्धेन यदाश्रयं कार्यं भवति तत् समवायिकारणम् । सम-
 वायश्च तादात्म्यस्यैव नामान्तरम् ॥

वैशेषिकास्तु— अयुतसिद्धानायाधारार्थेयभूतानामिह प्रसय-
 हेतुः सम्बन्धः समवायः । यथा इह तन्तुषु पटः, इह पटे शुक्रः
 त्वमिह गवि गोत्वमिति कार्यकारणयोर्गुणगुणिनोः सामान्यविशे-
 पयोः । स च सर्वेपापेको निरसो व्यापकश्चेत्याहुः ॥

तदन्ये न क्षमन्ते ॥ तत्र पार्थसारथिमिश्राः— इयं गौरिति
 प्रसयादिह गोत्वमस्तीतिप्रसयाभावाच्च न पूर्वोक्तलक्षणः समवायः,
 किन्तु येन सम्बन्धेनाऽऽशेषमाधारे स्वानुरूपी बुद्धिमाधत्ते स्वा-
 कारेण घोषयतीति यावत्, स सम्बन्धः समवाय इत्याहुः । तच्चिन्स-

सू । गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोर्यः सम्बन्धस्यऽसमवायस्वाप-
 चोः । गुणक्रियाभ्यां स्वाकारेण गुणक्रियावतोरबोधनात् । अथा-
 ऽयुतसिद्धयोर्यः सम्बन्धः स समवायः । अयुतसिद्धौ च ती र्थो-
 र्द्वयोरनल्पदेकमपराश्रितमेवावतिष्ठत इति । तदपि जघन्मम् ।
 तथा सति प्रलये जातिस्थितिः, काले षक्तुमशक्या स्यात् । का-
 लसमवेतबुद्धपापादकत्वात् । नच तत्र जातिः, स्वरूपेण, कालि-
 केन वा सम्बन्धेन तिष्ठतीति वाच्यम् । मानाभावादित्याहुः ॥

श्रीदर्पमिश्रास्तु— अपराश्रितत्वं नामापरसम्बन्धित्वम् । तत्र
 कोऽसौ सम्बन्धः? संयोगः, समवायो वा । नाद्यः । समवायापला-
 पप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । अपराश्रितत्वस्य समवायघटितत्वेन स-
 मवायिनिरूपणे आत्माश्रयप्रसङ्गादित्याहुः ॥ वस्तुतस्तु कार्यमात्र-
 स्य प्रलये नाशं वदन्निर्वेशेपिकैस्तादृशगुणाक्रियाप्रतियोगिकस्य
 तादृशव्यक्त्यनुयोगिकस्य च समवायस्य प्रतियोग्यादिनाशात् प्र-
 मातृणां वाक्यकरणनाशाच्च प्रतीत्यभावेन कालिकादिसम्बन्धेन
 कालादौ सत्तामप्युपपादयितुमशक्नुवद्भिः स्वमुखेनैव प्रतिज्ञा भ-
 ष्यते इति ज्ञेयम् ॥

ब्रह्मसूत्रानुसारिणस्तु— यथा अयुतमिद्धयोराधेयाधारयो-
 विशेषणविशेष्यभावोपपत्तये समवायोऽङ्गीक्रियते तथा समवाय-
 स्याप्याधेयत्वेन विशेषणत्वाच्चर्दयं सम्बन्धान्तरस्य समवयान्तरस्य
 वा अपेक्षायां तद्वनवस्थापत्तिर्निश्चत्वहानिरनिश्चिता च स्यात् । अ-
 नोपेक्षायां समवायस्यासम्बद्धत्वप्रसङ्गः । तथा सखसम्बद्धः कथं
 सम्बन्धिनौ सम्बन्धयेत् । स्वत एव स्वस्थितिनियमेन तेनैव
 न्यायेनाधेयान्तरस्यापि स्थितिसिद्धौ समवायस्यैवासिद्धिः ।
 नच तस्य सम्बन्धत्वात् स्वस्थितिनियामकत्वं, सम्बन्धिनो तु न
 तथेसतो न दोष इति वाच्यम् । संयोगस्याऽपि सम्बन्धत्वेनैत-

संसाध्यात् तस्याप्यसमवेतत्वापत्तेः । नच तस्य गुणत्वात्तत्रास्ति सम्बन्धान्तराकाङ्क्षेति वाच्यम् । गुणपरिभाषायास्त्वन्वमाद्यशरणत्वेनेतरेषामनादरणीयत्वादिसाहुः ॥

अत्रैवान्ये तु, अयुतसिद्धयोः सम्बन्धः समवाय इति वदता अयुतसिद्धत्वमेव पूर्वं साधनीयम् । तच्च कार्याभावे निरूपयितुमेवाशक्यम् । अतत्कार्यवादे अततः कार्यस्य पश्चात्तत्ताङ्गीकारात् । तथा सस्यऽपृथक्सिद्धत्वरूपस्यायुतसिद्धत्वस्यैव पूर्वमसिद्धया तदुपपाद्यस्य समवायस्याप्यसिद्धिः । तस्य पूर्वमुपगमे अतत्कार्यवादभङ्गमसङ्गः । अपोत्पात्तिरेव समवाय इतिचेत् तर्ह्युत्पात्तेरनित्यत्वात् समवायनित्यत्वहानिः । नित्यत्वे च कार्यनित्यत्वमसङ्गात् कारणव्यापारानर्थक्यम् । तस्मात् तादात्म्यलक्षण एव कार्यकारणयोः, सम्बन्धो न समवाय इत्याहुः ॥ यच्च गुणक्रियादिविशिष्टबुद्धिर्विशेषणविशेष्यसम्बन्धनिषया, विशिष्टबुद्धित्वात् । दण्डपुरुषाविविशिष्टबुद्धिबदिसनुमानेन संयोगादिधाधात् साधयन्ति । तदप्येतेनैव परास्तम् । सिद्धसाधनत्वादर्थान्तरत्वाच्च । नच साधवबलात् तत्सिद्धिः । पदार्थान्तरत्वेन प्रतिपाद्यमानस्य तस्यैव गुरुत्वात् । प्रतिपत्तिसौकार्याभावाच्च । अतो न समवायस्तादात्म्यातिरिक्तः । तादात्म्यं च भेदसहिष्णुरभेद एव । भेदसहिष्णुता च, बहु स्यां प्रजायेयेतीच्छायां तद्व्यापारभूतशक्तिविभागैनेति नाऽत्र पूर्वोक्तदोषसंचारः । श्रुतिशरणत्वात् कल्पनायाः । यद्वा, मत्र येन यतो यस्य यस्यै यद् यद् यया यदा * स्यादिदं भगवान् साक्षात् प्रधानपुरुषेश्वर इति दशमस्कन्धीयवाक्ये यथापदोक्तमकारमध्ये तस्यापि निवेशयितुं शक्यत्वात् सत्कार्यवादे कार्यस्य प्रलयेऽपि सत्त्वेन सम्बन्धित्वसत्त्वाच्च नित्यसम्बन्धसमवायस्यातिरिक्तत्वाङ्गीकारेऽप्यदोषः । नच सूत्रविरोधः ।

तत्र वैशेषिकादिप्रतिपन्नस्यैव दूषणेनाविरोधात् । एवञ्चास्मिन् मते
रूपादीन् प्रति न घटादिद्रव्यस्य कारणता । समाणाभावात् ।
किन्तु समानकालीनत्वमेव दृष्टानुरोधाद् बोध्यम् । यत्तु पूर्ववर्ति-
त्वं कारणलक्षणं स्वीकृत्य रूपादीन् प्रति द्रव्यस्य कारणत्वाय
प्रथमे क्षणे घटादेर्निर्गुणत्वं स्वीकुर्वन्ति । तदसङ्गतम् । तथाहि ।
प्रथमे क्षणे किं कपालादिगुणा नश्यन्त्युत तिष्ठन्ति ? । नाद्यः ।
कारणगुणानां नष्टत्वे कार्यगुणाऽनारम्भापत्तेः । पल्लवपाका-
दिरूपनाशकसामान्यभावे तन्नाशस्याप्यशक्यवचनत्वात् । पीत-
तन्तुभिः - श्वेतपटापत्तेश्च । पीतस्यैवं भवने नियामकाभावात् ।
नचादृष्टमेव वाच्यम् । तेनैव निर्वाहे कारणरूपस्य कारणताभ-
ङ्गाश्रीरूपादिपिं सरूपोत्पत्त्यापत्तेश्च । न द्वितीयः । सत्सु तेषु
कार्यगतगुणानारम्भे हेत्वभावादिति दिक् ॥

प्रथमे क्षणे परमसूक्ष्मो घट उत्पद्यत इत्यप्यसङ्गतम् । अत्र सां-
ख्याः— प्रथमे क्षणे घटः परमाणुर्वा महान् वा उभयाविलक्षणो
वा । नाद्यः । निरवयवत्वापत्तेः । न द्वितीयः । गुणगुणिनोरैक-
कालोत्पत्तिप्रसङ्गात् । परमसूक्ष्मो घट इति प्रतिज्ञाविरोधाच्च ।
अनेककपालेषु समवेतो घटः परमसूक्ष्म इत्यहदयद्भ्रमश्च । न तृती-
यः । अमसिद्धेः । नच गुणगुणिनोर्जन्यजनकत्वानुरोधेनैवं कल्पने-
ति वाच्यम् । समानकालोत्पत्तिवादिनं प्रति जन्यजनकभावस्य
वक्तुमशक्यत्वात् । नच समानसापग्रीकत्वेन कार्यकारणयोरभेदा-
पत्तिरिति वाच्यम् । तन्तुरूपादेः पटाजनकतया रूपजनकत्वेन
सामग्रीभेदात् । नचैतस्मिन्मते किं समवायिकारणमिति वाच्यम् ।
पट एव । नच कारणत्वाभावे कथं समवायिकारणत्वमिति वाच्य-
म् । स्वादेवं यदि समवायिकारणत्वं कारणताविशेषः स्यात् । न
चैवम् । किन्तु कार्यसमवायित्वमेवेत्याहुः । तथाचैतन्मते कारणै-

कविध्यमेव । समवायश्च स्वरूपसम्बन्धविशेष एव । कार्यं चावस्था-
 विशेष एवेति । सिद्धान्ते तु पूर्वोक्तेच्छया लोकेऽपि कारणत्वं सम-
 वायिनो निर्वाधम् । आविर्भावकशक्त्याधारत्वस्य कारणलक्षणस्य
 तत्राप्यन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात् । पुत्रादौ जन्यत्वस्य शास्त्रसिद्ध-
 त्वाच्चेति । उपादानं तु समवायिन एवावस्थाविशेषः । परिच्छ-
 न्नस्य कर्तृक्रियया व्याप्तस्यैव मृत्पिण्डसूत्रादिरूपस्य पृथिव्यंशस्यैव
 घटपटाद्युपादानत्वदर्शनात् । अन्यथा पृथिवीत्वाविशेषात् पिण्डादि-
 रूपताभावेऽपि घटाद्युत्पद्येत । अत एव भगवानाविकृत एव जगत
 एकांशेन समवायी । स एव पुनः क्वचित् कालरूपं क्वचित् म-
 कृतिरूपं स्वांशमुपादानं करोतीति प्रकृतिर्घस्योपादानमाधारः
 पुरुषः परः * सतोऽभिव्यञ्जकः कालो ब्रह्म तत्रितयं त्वहमित्ति ।
 गुणव्यतिकराकारो निर्विशेषोऽप्रतिष्ठितः * पुरुषस्तदुपादानमा-
 त्मानं लीलयाऽमृजत् ॥ विश्वं वै ब्रह्म तन्मात्रं संस्थितं विष्णुमा-
 यया * ईश्वरेण परिच्छिन्नं कालेनाव्यक्तमूर्तिनेसादिवान्यादव-
 सीयते । तच्च लोकेऽप्येकस्यैकमेव, न त्वनेकम् । अन्यथा कार-
 णगुणानां कार्यगुणोत्पादकत्वनियमात् कार्यस्यानेकत्वापत्तेः ।
 शरीरादिष्वपि भूतसमुदायस्यैव हेतुत्वम् । अन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नं
 प्रति तद्योग्यावयवस्थुलांशत्वेनैवानुगता कारणता । न तु स्पर्शव-
 स्त्वेन । आकाशे व्यभिचारात् । आकाशाद्वायुत्पत्तेः श्रौतत्वात् ।
 न च निमित्तत्वम् । पुराणोपबृंहणविरोधात् । अत एव नारम्भवा-
 दोऽपि । इदं च यथा तथा प्रपञ्चमेदवादे व्युत्पादितमस्माभिः ॥
 उपादानं च द्विविधम् । परिणाम्युपादानं, विवर्तोपादानं च ।
 तत्र आद्यं स्वसमानसत्ताककार्पाकारेणाविर्भवति । परिणामश्च
 उपादानसमसत्ताकोऽन्यथाभावः । स द्विविधः । अविकृतो विकृ-
 तश्च । तत्रायो यथा सुवर्णस्य कटककुण्डलादिः । द्वितीयो यथा

मातुः । अन्ये तु कार्यत्वाऽवच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताश्रयत्वं
तदित्याहुः । तत्र नास्माकमाग्रह इति व्यवसितं करणम् ॥

एवं हि सिद्धे करणे यत् पूर्वोक्तप्रमा प्रति ।

करणं तत्रमाणं तन्मूर्द्धन्यो वेद एव हि ॥

अर्थेन नित्यसंबन्धात्तज्ज्ञानाऽव्यभिचारतः ।

लोकानधिगतार्थस्य गन्तृत्वाच्चास्य लोकतः ॥

तदर्थावगतेर्वाधिस्तेन मूर्द्धन्यताऽस्य वै ।

वैयासे दर्शने ब्रह्मप्रमितेः करणं श्रुतिः ॥

तन्मूर्द्धन्यत्वं संदेहहृत्वा तत्सहकारिताम् ।

यातीति शास्त्रयोनिःत्वादिसत्रैवं विनिश्चितम् ॥

तेनान्यत्र प्रमाणत्वमन्वेषां न विरुद्धयते ।

एवमेव निबन्धेऽपि बुद्ध्यतामाशयोऽपि च ॥

मानान्तरोपजीव्यानामिन्द्रियाणां प्रमाणता ।

सर्वयोगादृते नास्ति तेनाचार्यैरनादृता ॥

प्रमाणमणना लोकव्यवहारमयोजना ।

ततः शब्दाविरुद्धा साऽऽदरणीयेति सूचितम् ॥

अतोऽत्र व्यवहारे यः स्वप्रस्थानसमाश्रितः ।

विशेषस्तस्य षोडशमार्तदत्तव्यैव सा ततः ॥

श्रुतिः प्रत्यक्षमैतिशमनुमानं चतुष्टयम् ।

प्रमाणेष्वनवस्थानाद्रिकल्पात् स विरज्यते ॥

श्रुतिः प्रत्यक्षमैतिशमनुमानं चतुष्टयम् ।

एतेरादिसमण्डलं सर्वैरेव विधास्यते ॥

एवमेकादशस्कन्धे श्रुतौ यदिनिरूपितम् ।

तदाश्रित्य मयाऽप्रेतदुच्यतेऽतो न दूषणम् ॥

तत्रैतिषं स्मृतिः पूर्ववत्तस्मृता निरूपणात् ।

१. मूत्रेष्वपि प्रमाणोक्तौ स्पृतेरेवादरादपि ॥
 शेषं यथास्थिरं यानि तूपमानादिकानि वै ।
 तान्यनुग्राहकाण्येव तेन दोषो न कश्चन ॥
 सर्वाण्येव प्रमाणानि सत्त्वमेव कथंचन ।
 उपजीवन्ति तद्धेतौ कथितः पूर्वममागमः ॥
 उक्तवाक्ये श्रुतिस्तस्माच्छब्दः पूर्वं निरूप्यते ।
 येन ज्ञाते परिकरे मुख्यत्वावगतिः श्रुतेः ॥
 तस्याविरोध एवान्यप्रामाण्यं ज्ञान्यथा ततः ॥

ननु घाथयोग्यव्यतिरिक्तज्ञानजनकं सत्त्वं योगादिनापि
 जन्यत इति कथं वेदस्यैव मुख्यत्वमिति चेन्न । तेषामपि वेदमू-
 लत्वान् । अवेदमूलानामप्रमाणत्वात् । विदूरकाष्ठाय मुहुः
 कुयोगिनामित्यादिवाक्यात् । योगिनामृषीणामपि परस्परविपत्ति-
 पत्तिदर्शनाच्च । अतो वेद एव प्रमाणम् । स चाप्तोपदेशरूपः ।
 आप्तश्च यथास्थितार्थवादी । स लौकिकालौकिकभेदेन द्विविधः ।
 तत्राऽऽस्मदादिलौकिकः । अलौकिकस्तु ऋषीनारभ्येश्वरपर्यन्तः ।
 उत्तरोत्तरं चैषामाप्तत्वाधिक्यात् परमाप्तत्वमीश्वरे पर्यवस्यतीति
 तद्रूपदेशरूपो वेद एवाऽनपेक्षं प्रमाणम् ।

नन्वाप्तोपदेशस्य तेन रूपेण प्रामाण्ये सिद्धे वेदस्य परमप्रामाण्यं
 सिद्धयेत् । तदेव तावदासिद्धमापदानामुपनायकत्वेन श्रोत्रादेव शब्द-
 सिद्धेः । शब्दस्य प्रमाणान्तरत्वकल्पनाया अन्याद्यत्वात् । अन्व-
 यबुद्धेर्लिङ्गजन्यत्वेनानुमितावपि निवेशस्य शक्यत्वाच्च । नच श-
 ब्दान्वयव्यतिरेकानुविधानात् तस्य कारणत्वमिति वाच्यम् । हेतुश-
 रीरघटकत्वेन हेतुत्वेन वाऽनुविधानोपपत्तेस्तस्यातिरिक्तकारणता-
 ग्राहकत्वे मानाभावात् । अतो वेदस्य न पृथक् प्रामाण्यमिति दूर-
 निरस्तं परमत्वमिति चेत् ॥ अत्राहुर्नैयायिकाः ॥ शब्दः पृथगेव

मानम् । गौरस्ति पटमानयेसादौ स्वस्वदृश्यां पदजन्यपदार्थोप-
स्थित्यनन्तरं गवादावस्तित्वाद्यन्वयविषयस्य विलक्षणशोधस्यान्व-
यव्यतिरेकाभ्याम् आकाङ्क्षादिमञ्जुकारणकस्योपनीतभानत्वा-
ऽयोगात् । अशक्यस्याप्यन्वयस्य पदैरुपस्थापनेऽश्वपदाद्गौरप्युप-
स्थापनापर्याऽतिप्रसङ्गापत्तेः । नचान्वयबोधो नास्त्येवेति ह्या-
ऽयं प्रयास इति वाच्यम् । विशिष्टबुद्धेरानुभविकत्वेन तदभावे-
ऽनुभवाविरोधापत्तेः । तस्य तत्साधकत्वानङ्गीकारेऽनुमितेरप्यप-
लापापत्तेः । नापि स स्मृतिरूप एवेति युक्तम् । अनुव्यवसायावि-
रोधात् । समानाकारसंस्कारजन्यत्वेन स्मृतिरूपस्याशक्यवचन-
त्वाच्च । नाऽपि साक्षात्कारः । साकाङ्क्षादानामिवान्यस्याप्युपना-
यकत्वस्य शक्यवचनत्वेन 'तद्रूपस्थापितस्याप्युपनयमर्यादया भा-
नापत्तेः । नचेष्टापत्तिः । अनुभवविरोधापत्तेः । तत्तदर्थविषयक-
शब्दबुद्धयनुव्यवसायं प्रति शब्दबुद्धेस्तत्तदर्थकसाकाङ्क्षपदजन्य-
तत्तदर्थगोचरशब्दत्वेन विषयविषया हेतुताकल्पनेऽतिगौरवात् ।
इतरथायलञ्छिद्रेतस्त्वादेरपदार्थस्यापि शब्दबोधेऽवगाहात् मा-
तृस्य तद्विषयकानुव्यवसायस्य बाधमसत्तेर्गवादावस्तित्वादेरिवा-
स्तित्वादी गवादेरपि भानमसङ्गस्य तावताप्यनुद्धाराच्च ॥

किञ्च शब्दार्थिभ्यः मत्सत्त्वाऽभ्युपगमे पदार्थाऽन्वयबोध-
दशायामपदार्थानामपि स्वसामग्रीयत्वेन मत्सत्त्वापत्तिः । मत्सत्ता-
मान्यं प्रति शब्दसामग्याः मत्सत्सामग्रीकोटिनिविष्टतया प्रतिब-
न्धकत्वानम्भवात् । नच शब्दान्यमत्सत्त्वावच्छिन्नं प्रति तस्या-
स्तयात्वकल्पनात् दोष इति वाच्यम् । गुरुत्वात् । तदपेक्षया श-
ब्दार्थिभ्यः मत्सत्सम्भित्वकल्पनापामेव स्थापनाच्च । तस्मान्त्वय-
बुद्धेः मत्सत्स्वरूपत्वम् । नाप्यनुमितिरूपत्वम् । अलिङ्गजन्यत्वात् ।
नच गौरस्तीति वाक्याद्गौरस्तित्वात्, तद्योग्यत्वाद्, पटवदिति

बाभरहितत्वरूपां योग्यतैव लिङ्गमिति वाच्यम् । अज्ञातावा अनु-
 पयोगात् स्वरूपसत्तासत्स्या अकारणत्वेन तज्ज्ञानस्यैव लिङ्गताया
 वाच्यत्वात् तस्य च बाधनिश्चयाभावमात्रजननेनैवोपेक्षयेण लिङ्ग-
 ताया अशक्यवचनत्वात् । योग्यतामात्रलिङ्गकस्य संसर्गानुमान-
 स्यान्वयबुद्धित्वे घटः कर्मत्वमित्यादिस्वलीयस्यापि तस्य तथा-
 त्वापातात् । योग्यतायाः संशयेऽप्यन्वयबुद्धेरानुभविकत्वादनुमि-
 तित्वस्याशक्यवचनत्वाच्च । न च, गौरस्तित्ववान्, स्वधर्मिकास्ति-
 त्वाऽन्वयबोधानुकूलाकाङ्क्षाश्रयपदस्मारितत्वाद्, घटवत् । गौरिति
 पदम् अस्तित्वबहोज्ञानपूर्वकम्, अस्तिपदसाकाङ्क्षगोपदत्वाद्, य-
 कैवं तमेवम्, आकाशवदिति तत्तत्पदार्थपक्षकपदपक्षकानुमाना-
 भ्यामनुमितित्वासिद्धिरिति युक्तम् । हेतुशरीरमविष्टाया आकाङ्क्षा-
 या अन्वयबोधानुकूलानुपूर्वीपर्यवसितत्वेन अन्वयबोधसिद्धेः पूर्व-
 मसिद्धत्वात्तादृशशरीरकहेत्वसिद्धेः । एतेनैव, चैत्रं दण्डेन गाम-
 भ्याज्जैसादिवाक्यश्रवणोत्तरम्, एते पदार्था मियः संसर्गवन्तः,
 आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बकस्मारितत्वाद्, गेहे घटोऽस्ति तथानयेति-
 पदकदम्बकस्मारितपदार्थसार्थवत् । उक्तरूपाणि पदानि, वैदिकप-
 दानि वा तात्पर्यविषयस्मारितपदार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाणि, आका-
 ङ्क्षादिमत्पदकदम्बकत्वाद्, घटमानयेतिपदकदम्बकवदित्यादिकम-
 पास्तम् । तादृशव्याप्तिज्ञानं विनापि शब्दबोधस्य सर्वानुभवसिद्ध-
 त्वाच्च । नच तत्र व्याप्तिज्ञानं कल्पनीयमिति वाच्यम् । सर्वत्र
 शब्दश्रवणोत्तरं व्याप्तिस्फूर्तौ मानामावात् । सर्वत्र शब्दस्यले
 व्याप्तिज्ञानकल्पनवत् सर्वत्रानुमितिस्यले पदज्ञानं कल्पयित्वा शा-
 ब्दबोधस्यापि कल्पयितुं शक्यत्वाच्च पृथगेव शब्दस्य प्रामाण्य-
 मिसाहुः ॥

वस्तुतस्तु सादृश्यवादिनो वैशेषिकस्य सर्गादौ प्राथमिक-

वाक्यमाकलयतः शाब्दबोधदशायां पदकदम्बान्तरस्यानुत्पत्त-
त्वेन पदपक्षकानुमाने सपक्षाभावात् । पदार्थपक्षकाऽनुमानेऽपि
विशेषणाभावप्रयुक्ततदभावाच्चब्दबोध एवैवं दुर्लभ इति शूले
कुठारः । अथ तत्र विधान्तरेण बोधस्तर्हि आवश्यकत्वात् सैवा-
स्तु, कृतमनया । अथ तदा वाक्यान्तरमुत्पन्नमुच्यते तदापि पर-
स्परसामान्या प्रतिबन्धेन युगपद्भेदकवाक्यज्ञानाभावात् स एव
दोषः । अथ तत्र माथमिकवाक्यान् शाब्दबोधः, किन्तु शक्तिग्रह-
मनाड्या कतिपयत्राक्यैरावापोद्वापाभ्यां शक्तिग्रहे बोधस्तदापि
शक्तिग्रहसमकालं चेदन्विताभिधानपक्षापत्त्या सिद्धान्तहानिर्हेत्व-
सिद्धिश्चाकाङ्क्षया अज्ञातत्वात् । शक्तिग्रहोत्तरयाकाङ्क्षादौ ज्ञाने
चेत्तदाप्याकाङ्क्षास्वरूपज्ञापनायाकाङ्क्षापदशक्तिं ग्राहयतां पदा-
नां शब्दत्वेनैव कारणतायाः कल्पनीयत्वात् तथा कारणताया
लघुत्वाच्च । शाब्दबोधेऽपि तत्त्वेनैव कारणत्वस्य श्रुतिस्फूर्तिर्ना-
ऽनुमानत्वेन गुरुत्वादकलृप्तत्वाच्च । एवञ्च प्रमाणान्तरकल्पनापेक्ष-
या बोधविलम्बकल्पनमेव अपाय इत्यपि निरस्तम् । विलम्बस्या-
ऽनुभवविरुद्धत्वादिति दिक् । अतः पृथगेव शब्दः प्रमाणमिति
स्थितम् । नन्वस्तु प्रमाणान्तरत्वं, तथापि प्रसङ्गविरुद्धं शब्दज्ञानेना-
ऽपि न प्रमातुं शक्यते । प्रसङ्गोपजीवकत्वाच्चब्दस्य । अन्यथा
प्रतारकवाक्यस्यापि प्रामाण्यापत्तेः । किञ्च, स्वरूपलाभेऽपि
शब्दः श्रोत्रसापेक्षः । अतः प्रत्यक्षस्यैव मुख्यत्वमुचितं, न शब्द-
स्येति चेन्न । स्वरूपलाभे श्रोत्रसापेक्षत्वे प्रामाण्यांशे तदनपेक्षत्वा-
त् । श्रुतमात्रेण शब्देन चक्षुरादिकमनपेक्ष्यैव पदार्थोपस्थापना-
त् । नापि प्रसङ्गोपजीवकत्वम् । वेदे तदभावात् । लोकानधिगत-
स्यापि विषयस्य धर्मादेर्बोधनात् । नच सोऽपि योगिनामृषीणां
प्रसङ्ग इति वाच्यम् । मानाभावात् । योगादौ धर्मादिप्रत्यक्षजनन-

सामर्थ्यस्य मानाऽन्तरेणाऽज्ञातत्वात् । तदर्थं प्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च ।
 नचाऽदृष्टादेव प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । सत्कर्मकरणमन्तरेण तस्यैवा-
 ऽनुपपत्तेः । आदिसर्गे परम्पराया वक्तुमशक्यत्वात् । अनादि-
 सर्गवादे अपौरुषेयस्य वेदस्यैव धर्मप्रामितिजनकत्वस्वीकाराच्च ।
 नापि स्वभावात् प्रवृत्तिः । तस्यापि मूलविमर्षे वेद एव विश्रा-
 न्तेः । नचेश्वरेच्छपेति युक्तम् । शब्दं विना तस्यैवासिद्धेः ।
 नच कार्यत्वादिलिङ्गकानुमानेन तत्सिद्धिः । बीजाङ्कुरदृष्टान्तेन हेतोः
 साधारणत्वादित्यन्यत्र विस्तरः । अतो लौकिकव्यवहारसाधकस्यैव
 शब्दस्य प्रसङ्गोपजीवकत्वं, न वेदस्येति, तत्र प्रमाणमूर्द्धन्यत्वं
 निर्वाधम् । नचेश्वरजन्यत्वादीश्वरप्रसङ्गोपजीवकत्वं वेदस्य,
 शङ्क्यम् । अबुद्धिपूर्वमेव तदभिव्यक्तेः । नचाऽत्र मानामावः ।
 निःश्वेसितंश्रुतेः । भगवान् ब्रह्म कात्स्न्येनेत्यन्वीक्षावोधकवा-
 क्यत्वाच्च । अन्यथा तदनुपपत्तेः । अतो लोकानधिगतार्थगन्तृ-
 त्वात् तदर्थस्य प्रमाणान्तरावाध्यत्वेन निश्चयार्थेन सह सम्बद्धत्वेन
 च वेदात्मकशब्दस्यैव मूर्द्धन्यत्वमुचितं, नान्यस्येति निश्चयः ॥

इदं च तस्य द्वेषा प्रामाण्यं शब्दस्यौत्पत्तिकसूत्रविमर्षादव-
 सीयते । तेनात्र शब्दार्थतत्सम्बन्धाः क्रमेण परीक्षणीयाः । तथा-
 पि शब्दे विचारबाहुल्याद् व्यासपादैः, सर्ववेदार्थरूपस्य ब्रह्मण
 एव पूर्वं विचारितत्वात् सम्बन्धे विचारस्याल्पत्वाच्च प्रातिलो-
 म्पेनैव विचार्यते । तत्रार्थानामुत्पत्तिनाशशालित्वाद् देवदत्तादि-
 नाम्नां च जननोत्तरेव सम्यग्दर्शनात् तन्न्यायेनान्यत्रापि तथैव
 सिद्धेर्न पूर्वोक्तं साधीय इति नैयायिकादयः प्रसवतिष्ठन्ते ॥

अत्र जैमिनीयाः—शब्दार्थयोः कः सम्बन्ध इति जिज्ञासा-
 यां, न तावत् संश्लेषतादात्म्यमववायसंयोगाः । छुरमोदकशब्दो-
 च्चारणे मुखपाटनपूरणाद्यापत्तेः । नाप्यैक्यम् । प्रतीतिविरोधात् ।

अन्यथैवाग्निसंयोगादाहं दग्धोऽभिमन्यते * अन्यथा दाहशब्देन
दाहार्थः संप्रतीयत इति प्रतीतिभेदाच्च । नापि कार्यकारणभावः ।
द्रयोर्निसत्वात् । नापि निमित्तनैमित्तकत्वयोनाश्रयाश्रयिभा-
वाद्याः । प्रत्यक्षविरोधेनानुपपन्नत्वात् । किन्तु प्रत्याख्यप्रत्यायक-
भावः सम्बन्धः । स चाऽपौरुषेयः । तत्तच्छब्दश्रवणेन तत्तदर्थो-
ऽवगमस्यानादिपरम्परासिद्धत्वात् । अत एव च स्वाभाविकः ।
नच पराभिप्रायानुमानादेवार्थमतिपत्तिसिद्धेरस्वाभाविकत्वं शङ्क-
नीयम् । स्वापाद्यवस्थायां परस्वशैरनभिज्ञैर्वालैः शुकसारिकादि-
भिरनर्थहवैदिकैश्चोच्चारिताल्लौकिकशब्दान्मन्त्रार्थवादादिवाक्या-
च्चार्याभिज्ञानामप्यर्थबोधानापत्तिमसद्भात् । नच प्रत्याख्यप्रत्यायक-
भावो नाम संज्ञासंज्ञिभावस्तस्य स्वाभाविकत्वे, इदम्प्रथमतया श्रव-
णेऽप्यर्थप्रत्यायपत्तिरिति शङ्कनीयम् । चक्षुष आलोकसंयोगस्यैव
शब्दस्य शब्दार्थसम्बन्धग्रहस्यापि सहकारित्वात् । नच सम्बन्ध-
ग्रहो नाम शक्तिग्रहः । तस्य पुरुषान्तरकृतबोधनाधीनत्वात् पौरुषे-
यत्वं सम्बन्धस्य शङ्काम् । तद्ग्रहणमात्रस्यैव पुरुषाधीनत्वेन ग्राह्य-
स्य सम्बन्धस्य तदनधीनत्वात् । अन्यथार्थकथने तस्यान्यैरुपाल-
म्भदर्शनेन तथा निश्चयात् । देवदत्तादिशब्दवन्नूतनार्थसम्बन्धे
तस्य स एवार्थ इति तदनुपालम्भप्रसक्तेश्च । न च भूमावर्षो मुत्ते
शब्दः, गौरिति शब्दः सास्नादिमान् अर्थः, शब्दोऽयं नाऽर्थः,
अर्षोऽयं नशब्द इत्याश्रयोदरूपभेदप्रतीतिभेदै रज्जुचटश्चच्छब्दार्थ-
योः पृथग्भूतत्वात् तादृशयोश्च रज्जुचटसम्बन्धवत् कृतकसम्बन्धः
वत् कृतकसम्बन्धस्यैव दृष्टत्वात् नित्यसम्बन्धसिद्धिः । सिद्धे चैव-
मनिसत्वे कश्चिच्चेतनः पुरुषस्तसम्बन्धी वाच्यः । स च नास्मदा-
दिः । असर्वज्ञत्वात् । किन्तु परमेश्वरेण सर्गादिकाले सम्बन्धः
क्रियते । ततो रूपद्वयं कृत्वा व्यवहार्यत इति वाच्यम् । सर्गादी

तदनुपलम्भप्रसङ्गात् । अनुत्पन्नायाः । व्यक्ती तस्मिन् देशे अस्त-
 त्वाद्नुत्पन्नायामपि तस्यां तदनुपलम्भप्रसङ्गात् । न च तत्र सा-
 धोत्ववत् इति वाच्यम् । नित्यत्ववाचापत्तेः । न च व्यक्तयन्तरा-
 दापातीतिवाच्यम् । अमूर्तत्वात् । यत् आपाति तत्रानुपलम्भप्रस-
 ङ्गाच्च । न चाशेनापातीति वाच्यम् । निरंशत्वाभ्युपगमात् । ए-
 कस्या अतीतानागतवर्तमानव्यक्तिपञ्चशतो वृत्तेशक्यवचनत्वाच्च ।
 एवं व्यक्तनाशे तत्र स्थिताया उपलब्धिप्रसङ्गात् । पुनरपि तत्र
 पुनः प्रवेशेन व्यक्त्यन्तरे द्विगुणोपलब्धिप्रसङ्गाच्च । तस्माद्विक-
 ल्पाकारमात्रमिदं, न तु सामान्यं नाम पदार्थः कश्चिदस्ति । न च
 गवाशादिवैचिण्यानुपपत्तिः । विचित्रस्वभावस्वल्पज्ञानदर्शनवशा-
 देव तदुपपत्तेः । न च सामान्यरूपस्वार्थस्याभावे कथं सामा-
 न्यविकल्प इति वाच्यम् । अर्थशून्यस्यापि विकल्पस्य 'शक्ति-
 रजतादौ दर्शनात् । नचैवं विसंवादापत्त्या । लोकाव्यवहारवाचा-
 पत्तिरिति वाच्यम् । यथा मण्यर्थिनो मणिप्रभार्याः मणिबुद्ध्या प्र-
 वृत्तौ तस्या बुद्धेः परम्परया मणिप्रभवत्वेन 'मणिमापकतया सं-
 वादाद् व्यवहारासिद्धिस्तथा विचित्रार्थक्रियासमर्थस्वल्पज्ञानाभिमा-
 निनो जायमानस्वार्थशून्यस्यापि जातिविकल्पस्य परम्परया तत्त्व-
 मवतया संवादात् । तादृशव्यवहारार्थप्रवृत्तेरपि सिद्धेः । किञ्च ।
 केशाण्डकन्यायेन स्यूलावभासस्योपपत्तौ साक्षितानेकरमाणुपुञ्जा-
 तिरिक्तस्याऽवयविनो व्यक्तिरूपस्याभावाद् दूरापास्तं निराधारं
 सामान्यम् । न च सामान्याभावे कथं गौर्गौरित्यनुगताकारमतीति-
 रिति शङ्काम् । विलक्षणरूपस्वल्पज्ञानस्वभावादेव सम्भवात् । सा-
 मान्यवादिनापि नानाविधानां गोत्वाश्रत्वादीनां सामान्यत्वादि-
 शेषेऽपि तेन तेन तदनुपपत्तिषु तत्पत्तीतिजनने स्वभावस्यैवाश्र-
 मणीयत्वात् । तस्माद्विकल्पमात्रमेव सामान्यं, न तु वस्तु तदिराहः ॥

तत्र पार्थसारथिमिश्राः ॥ नैवं सामान्यमपहोतुं शक्यम् । प्र-
 लक्ष्यत्वसिद्धत्वात् । अयं गौरयमपि गौरयं वृत्तोऽयमपि वृत्त
 इति प्रलक्ष्यस्य देशकालावस्थान्तरेष्वविपर्यस्तत्वात् । सर्वप्रमाणो-
 पजीव्येन प्रलक्ष्येणैव वस्तुनो रूपाकारत्वसिद्धौ कुतर्काभासानां
 भ्रान्तरत्वात् । नचानुमानेनाप्येतदुच्यते । अपजीव्यत्वात् ।
 भेदाभेदविकल्पेन सामान्यं निराकुर्वता स्वयापि— यद्वस्तु तद्विषय-
 मभिन्नं वा भवति, सामान्यमपि यदि वस्तु स्यात् तर्हि विषय-
 मभिन्नं वा स्यात् । न च द्वेषाऽपि सम्भवति । तस्मादवस्त्विति वक्त-
 व्यम् । अन्यथा वस्तुत्वस्य भेदाभेदव्याप्तत्वाद् व्यापकानुपलब्ध्या
 सामान्यस्यावस्तुताया बन्तुमशयत्वात् । तथा सत्यङ्गीकृतमेव
 सामान्यं वस्तु । नच सामान्य औपाधिको वस्तुशब्दो, न जाति-
 निमित्तकोऽतो नानेन जातिसिद्धिरिति वाच्यम् । अनेन जातिसि-
 द्ध्यभावेऽप्युपाधिकसामान्यस्य सिद्धयानुगताकारस्य सामान्यस्य
 सिद्धत्वात् । औपाधिकानामपि मूलोपलक्षणं विना स्वरूपलाभा-
 भावात् । व्याहृतैकरसं सर्वमभ्युपगच्छतः सीगतस्य पचिदप्यनु-
 वृत्तस्याभावेनौपाधिकव्यवहारस्यापि दुर्घटत्वात् । सिद्धे चैवमनु-
 वृत्ताकारे बाधकामावाजातिरूपमपि निष्पद्युद्यते । तस्मात् सर्वम-
 भावसिद्धं सामान्यं नापहोतुं शक्यम् । ननु तर्हि विकल्पानां कः
 परिहार इति चेत् । न कोऽपि । अपरिहतानामपि नेषामकिञ्चिद-
 रत्वात् । सामान्याभावे नेषामपि स्वरूपलाभाऽभावादित्युक्तम् ।
 अथापि चेषदाग्रस्मर्हि तेऽपि परिहृत्यन्ते । तत्र केचित् । विषयेव
 सामान्यं व्यक्तिस्यः । नच पृथगुपलब्धमङ्गः । व्यक्तिममेव-
 स्वेनान्यत्र तद्भावात् । नच व्यक्त्यातिरेकेणादर्शनादभेदः शङ्क-
 नीयः । स्वप्नमुष्टयोगिबोः स्वप्नमुष्टाकारस्य व्याहृतस्य दर्शना-
 त् । अभेदे गराकारवदुक्ताकारस्याप्यनुवृत्त्यापत्तेः । उक्ताकारवद

गवाकारस्य व्यावृत्त्यापत्तेः । एकस्यामपि व्यक्तावियं गौरिति
 प्रत्यये गौरिति वदिदं बुद्धिगोबुद्धयोः पर्यायतापत्तेश्च । न च व्य-
 क्तेस्तादृष्यप्रत्ययानुपपत्तिप्रसङ्गः । सपवायसम्बन्धमाहिम्नैव तत्सि-
 द्धेः । तस्माद्दोष इत्याहुः ॥ तत्त्वं तु पूर्वोक्तन्यायेन भेदस्य ता-
 दात्म्यप्रतीत्या वाऽभेदस्य सिद्धत्वाद्भिन्नाभिन्नत्वमेव युक्तम् । न च
 भेदाभेदयोर्विरोधः शङ्कनीयः । सहदर्शनेनैव शङ्कानिरासात् ।
 नचातिप्रसङ्गः । इदं रजतं, नेदं रजतमिति वद परम्परोपमर्दाभा-
 वात् । अत इयं गौरिति बुद्धिद्वयं सामानाधिकरण्यापर्यायत्वा-
 भ्यामभेदं भेदं च जातिव्यक्तयोर्व्यवस्थापयतीति प्रतीतिबलादेवा-
 न्न भेदाभेदाविरोधः । किञ्च, गोरूपेण निरूपणे गोमात्रा व्यक्त-
 रभेदेन प्रतीयते । गौरयं शाबलेय इति व्यस्यन्तरात्मना निरूपणे
 च जातिभेदेन प्रतीयते । योऽयं शाबलेयो गौः स न बाहुलेय इत्य-
 पेक्षाभेदादापि तथा । कुड्यदण्डादिषु विरुद्धस्वभावानां दीर्घह्र-
 स्वादीनामपेक्षाभेदेनाविरोधवद् उभयप्रतीतिविशेषात् । न च वैकल्य-
 ष्यप्रतीतिभेदप्रतीतिस्वैलक्षण्यप्रतीतिस्वभेदप्रतीतिरितिभेदप्रतीति-
 समये येन जातिव्यक्ती भिन्ने अवगते तेनैव पुंसा अभेदप्रतीतिस-
 मये तयोरन्यतस्देकं प्रतीयत इत्येकनिष्ठाकारद्वयस्य पर्यायेऽवगाहा-
 देकनिष्ठद्विप्रतीतिः । सा च भेदप्रतीतिरेव, न तु भेदाभेदप्रती-
 तिरिति तदभावात् न भेदाभेदयोर्विरोध इति वाच्यम् । वस्तुद्वय-
 प्रतीतेर्भेदप्रतीतित्वाभावात् । एकव्यक्तिदर्शने जातिव्यक्तयोः स-
 स्वेऽपि भेदाप्रत्ययात् । व्यक्त्यन्तरदर्शन एव जात्यन्वयेन पूर्वव्य-
 क्तिव्यतिरेकेण च जातिव्यक्तिप्रत्ययस्य भवतोऽप्यभिमतत्वात् ।
 किञ्चित्पुरुषं दूरात् पश्यतः पूर्वोपलब्धं च तत्सदृशं स्मरतो वस्तुतः
 पुरुषद्वयप्रतीतावपि स एवापमिति प्रतीत्या भेदानवधारणात् पूर्वो-
 पलब्धमेव पुरुषं कालान्तरे दूरात् पश्यतः किञ्चिदलक्षणे भेदप्रत्य-

बन्धकर्तुरनुपलम्भादाकृतौ सम्बन्धाच्चेति दिक् ॥ १ ॥
 यत्तु केचित् । आकृतौ शक्त्यङ्गीकारे, त्रीद्भिनवहन्ति, पशु-
 मालभेतेत्यादिविध्यानर्धक्यं नित्यायाश्चाकृतेरवह्ननांलम्भाद्ययोगा-
 त् । लिङ्गसंख्याकारकानन्वयश्चालङ्गत्वादेकत्वादपूर्तत्वाच्च ।
 गौः शुक्लेत्यादिसामानाधिकरण्यबाधश्च । जातिगुणयोर्भिन्नत्वान् ।
 एवमन्यदापि द्रष्टव्यम् । तस्मान्नाकृतौ शक्तिः । किन्तु व्यक्तावेव ।
 नचैकत्र शक्तौ ज्ञातार्या व्यक्त्यन्तरबोधो दुर्घटः । तत्र शक्तेरज्ञा-
 नादिति वाच्यम् । जातेरुपलक्षणकत्वेनादोषात् । यः शुक्लवासाः
 स देवदत्त इतिवद् एवमाकृतिका सा गौरित्थेवं बोधसम्भवात् ।
 जातिमेकामुपलक्ष्य व्यक्तिबोधनाच्च नानेकशक्तिकल्पनापत्तिः ।
 आकृतिविशिष्टार्याः वा व्यक्तौ साऽस्तु । तथा सति न कोऽपि
 दोष इत्याहुः । तत्र । विशिष्टार्या शक्तेः कल्पने, शक्यद्रयापश्या
 गौरवात् । केवलायां तु कल्पने तासामतीदानागतवर्तमानानामन-
 न्तत्वेन शक्यत्वज्ञानासम्भवात् । शुक्लार्या व्यक्तौ व्युत्पत्तस्य गो-
 शब्दस्य कृष्णार्या प्रयोगे व्यभिचारात् । अल्प पदस्यापमेवार्थो
 नान्य इत्येवैलक्षणकत्वेन शक्तेर्नियमरूपत्वाद् व्यक्त्यन्तरेऽपि शक्तौ
 तस्या व्यभिचारमसङ्गेन नियमरूपत्वहानेरनन्तशक्त्यापत्तेश्च । नच
 जातेरुपलक्षणत्वान्नानन्तमिति वाच्यम् । तथाप्यभिधेयानन्तत्वेन त-
 दपरिहारात् । व्युत्पत्तिसमय एव जातेरुपलक्षणत्वात् । हस्तमुद्रितं
 मणित्रयं कृत्वा मद्रस्यपिहितं यत्तन्मणिपदवाच्यमित्युक्तौ बन्ध-
 हस्तस्योपलक्षणत्वेऽपि मणित्रयपदेन मणिव्यक्तीनामेवाभिधानात् ।
 किञ्चाकृतिमविषयीकृत्य व्यक्तियत्राभिधाने शब्देन व्यक्तिरेव
 प्रतीयेत, न तु विजातीयव्यावृत्ता सा । तथा सति पशुमालभेतेति
 वाक्याद् यः काश्चिदन्य आलभ्येत । सन्देहानपायात् । यदि च
 व्यक्तेर्नास्तिनाभूतत्वाद्भिधानसमय एव शब्दो जातिमपि विषयी-

वेदान्तदर्शने तु देवताविग्रहाधिकरणे, शब्दं इति चेन्नाताप्र-
 भवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्यामित्यादिमूत्रत्रये सर्गादिपक्षेऽपि व्यास-
 चरणैः शब्दार्थयोरीत्यर्चिकसम्बन्धो यः समर्थतस्तमेव व्युत्पाद-
 यन्ति । तथाहि । एत इति वै प्रजापत्तिर्देवानष्टजताष्टग्रामिति म-
 नुष्यानिन्दव इति पितृन् तिरः पवित्रमिति ग्रहानाशत्र इति स्तोत्रं
 विश्रान्तीति शस्त्रमभिसौभगेत्यन्याः प्रजा इत्यादिश्रुतेषु, अनादि-
 निघना दिव्या वायुस्तृष्ठा स्वपम्भुवा * आदौ वेदमयी दिव्या यतः
 सर्वाः मत्तय इति, नामरूपं च भूतानां कर्मणां च प्रवर्तनम् *
 वेदशब्देभ्य एवादौ निर्ममे स महेश्वरः * सर्वेषां स तु नामानि
 कर्माणि च पृथक् पृथक् * वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च
 निर्ममे इत्यादिस्मृतिषु च सर्गादौ वैदिकशब्दादेव जगदुत्पत्तिक-
 यनादेवाद्याकृतिविशेषं निग्रहवचनबोधकमन्त्रार्थवादादिभ्योऽवगत्य,
 भूरिति व्याहरन् भूमिममृजतेत्यादिश्रुतेर्लोकादीनामाकृतिं चिकी-
 र्षितां बुद्ध्यावालिष्य तच्चदाकारकजगत्करणत्वात् मृष्ट्याद्यङ्गीकारे-
 ऽप्याकृतावेव सम्बन्धः । महामलये सर्वव्यवहारोच्छेदेऽपि परमे-
 श्वरानुग्रहीतानां हिरण्यगर्भादीनामीश्वराणां तस्मरणात् । तथा,
 यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदोश्च महिषोति तस्मा इति,
 सूर्याचन्द्रमसौ घाता यथापूर्वमकल्पयत् दिवं च पृथिवीं चान्तरि-
 क्षमयो सुवरित्यादिश्रुतेः । प्रद्वीणां नामधेयानि याश्च वेदेषु दृष्ट-
 यः * शर्वपन्ते ममृतानां तान्येवैभ्यो ददासज इत्यादिस्मृतेश्चेति ॥
 अन्येतु— वाचा विरूपानित्येति श्रुतेर्वेदस्वरूपस्य, सूर्या-
 चन्द्रमसाविति श्रुत्या जगत्प्रवाहस्य च नित्यत्वे सिद्धे वैदिकानां
 शब्दानां प्रवाह एव सम्बन्धमाद्रियन्ते ॥

इतरे तु— इतरवाच्यवेदस्याप्युत्पत्तिमलयमलयाम्नाकाशा-
 दिवमित्यत्र, किन्तु ऋग्यजुरादिनाम्नामानुपूर्वाविशेषात्मकस्य

रूपस्य । च प्रतिसर्गमेकरूपत्वात् । समाननामरूपप्रवाहानुज्जेदरूपमेव
नित्यत्वम् । नच : सूक्ष्मरूपेणावस्थितस्याभिव्यञ्जकत्वस्यादिवि-
रूपसिद्धयः कल्पनीयः । लौकिकवाक्येऽपि तथा कल्पयितुं श-
क्यत्वात् । ११ । सूक्ष्मरूपेण कार्यमात्रस्य नित्यताभ्युपगमात् । अथ
वर्तमानावस्थैव सत्त्वं वेदस्येति चेन्न । यदादावपि तथा प्रसङ्गा-
त् । दण्डादीनामभिव्यञ्जकत्वसम्भवात् । वर्तमानत्वाभिन्वस्यो-
र्भेदाभावाच्च । अत उक्तमलयानुरोधत्वात् । मवाहानुज्जेदरूपमेव श-
ब्दस्य नित्यत्वम् । वेदश्च । अन्तर्यामिसङ्कल्पात् । सर्गादौ हिरण्य-
गर्भादिभिस्त्रुद्धिपूर्वमेव स्वप्नपदार्थवत् । प्रतिमामात्रेणानुभूयते ।
ईश्वरस्तु सर्वज्ञत्वात् समानानुपूर्वीनिर्माणं करोतीत्युपपद्यते । अ-
तश्च श्वासप्रश्वासवत् पुरुषबुद्धयजन्यत्वेन वेदेषु नामामाण्यशङ्का-
या अपि सम्भवः । इदञ्च यो ब्रह्माणमिति ; अनादिनिधनेति
श्रुतिस्मृतिभ्यामवगम्यते ॥ सिद्धान्तस्तु नाकृतिमात्रे सम्बन्धः ।
लक्षणाप्रसङ्गात् । सा व्यक्ति विज्ञानुपपद्यमाना तामाश्लिषतीत्यु-
पगमात् । नाप्यर्थापत्तिपक्षः साधीयान् । व्यक्तिवोधनांशे यदा-
नामप्रामाण्यप्रसङ्गात् । अनुपपत्तिज्ञानमन्तरेणापि । गोशब्दाद् गो-
त्वविशिष्टप्रतीतिदर्शनेनार्थापत्तेर्व्यापारत्वस्याप्यसङ्कतत्वात् । नापि
समानसंहितसंवेद्यत्वपक्षो युक्तः । गोगोत्वपदयोः पर्यायतापत्तेर्गो-
त्वपदाद्गोत्वस्यापत्तेरित्यादिनैपापिकोक्तदृपणप्रासात् । यः सित्क-
रेताः स्यात् स प्रथमामुपदध्यादित्यादौ सित्करेतस्त्वादेराकृतित्वा-
भावेन श्रुतिविरोधापत्तेश्च । नच तत्र प्रवृत्तानमित्त एव सम्बन्ध
इति वाच्यम् । उपाधेरनित्यत्वेन नियमभङ्गमसङ्गात् । ११ । सित्करेत
स्त्वादेः प्रमाणान्तरेणापि ग्रहणात् । तद्व्योथकवेदाप्रामाण्यापत्तेः ।
तस्य धर्मस्योपधानकर्तृत्वायोगात् । पदप्रवृत्तवैयर्थ्यापत्तेः । ईदृश-
स्थले व्यवहारस्याशयवचनत्वेन सङ्केतप्रदविरोधाच्च । तस्मान्ना-

कृतिमात्रे सम्बन्धः, किन्तु व्यक्तावेव सम्बन्धः । नच व्यक्तेरनित्यत्वात् सम्बन्धानित्यत्वं शङ्क्यम् । वेदोक्तपदार्थानामाधिदैविकानां पुरुषावयवरूपत्वेन नित्यत्वात् । नचावयवानां हस्तपादादिरूपत्वेन घटाद्याकारकत्वाभावात् कथं जातिगुणक्रियाद्रूप्यनामवाचरूपदजातस्यावयवे सम्बन्ध इति शङ्क्यम् । सर्वस्य भगवदनुकारितया तदवयवानां सर्वरूपत्वात् । पुरुषसूक्तेन तदर्थनिश्चयकद्वितीयस्कन्धाध्यायेन च तथा निश्चयात् । पदास्य नाभ्याञ्जलिनादहमासं महात्मनः * नावेदं यज्ञसम्भारान् पुरुषावयवाहते * तेषु यज्ञस्य पशवः सवनरूपतयः कुशा इत्यादीनां, पुरुषावयवैरेतैः सम्भाराः संभृता मयेत्यन्तानां वाक्यानां तत्र दर्शनात् । तमेव भान्तमनुभाति सर्वमिति श्रुत्या अनुकूलधिकरणे सर्वस्य भगवदनुकारित्वकथनेन भगवतः सर्वाकारत्वासिद्धेः । एवञ्च सर्वे वेदा एतत्पदमामनन्ति, वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः, मां विधत्तेऽभिषत्ते मां विकल्प्यापोद्यते ब्रह्म * एतावान् सर्ववेदार्थ, इत्यादिषु घोषितमभिधानदृश्या वेदस्य भगवद्वाचकत्वं यथाश्रुतं संगतं भवेत् । नच सूत्रकारेणाऽतः प्रभावादिसनेन वाग्वाद्योत्पत्तिकथनाशैवमर्थो पुश्यते इति शङ्क्यम् । परमसिद्ध्या परो घोषनीय इति जैमिनिसमाधानार्थं तथा कथनात् । तेन अनुपलब्ध एवार्थं घोदनाश्लेन धर्मपदार्थसत्तायास्तत्र प्रदृश्यरूपतिरेकस्य च स्वीकारात् । अत एव कथनं न वैदिकं प्रपञ्चान्तरं विरुणाञ्चि । वस्तुतस्तु प्रमवशब्दस्य ज्ञानविषयत्वमात्रमर्थः ।

तस्मात् पराविद्याऽनुसारेण वैदिकानां पदार्थानां नित्यत्वात् तत्रैव पदानां सम्बन्धः । लौकिकाऽनुवादकानां तु मवाह इत्येव युक्तम् । अत एव, समाननामसूत्रे अपि-शब्दग्रहणम् । अन्यथैकेन सूत्रेणैव समाधिप्रसङ्गादन्यतरसूत्रस्याऽपिशब्दस्य च वैद्यपर्या-

पक्षेः । पुनः पुनरेकदा वा पदार्थोत्पत्तौ अण्यभिचारात्मके सत्त्वं
 न्धानिसत्त्वे विशेषाभावात् । एवं तु, स्वल्पानित्यत्वं यस्य मित्रं
 धर्मसत्त्वाविच्छेदश्चादृशं सन्तत्यविच्छेदं चादायोभयया विरोध-
 समाप्तेः सार्थकप्राप्तिद्विरित्यमेव सूत्रार्थः । न च मन्वाहे शक्त्युपगमे
 तदवयवभूतघटादिष्यक्त्यवोधः शङ्क्यः । येषूपि नृमात्रादिपदानाम-
 यमनिनि शरीरमन्वाहे च शक्तानामवयववोधकस्य सर्वसम्मतत्वा-
 त् । नच जैमिनीयस्मृतार्वीरोधः । मन्दार्थं वेदविभागे ताव मणि
 तस्य तथा निर्णयात् । कलिवर्षनिर्णयवद् । अतो, जैमिनीये
 च वैषासे न विरोधोऽस्ति कथनेति पुराणवाच्यस्यापि न विरो-
 धः । वस्तुतस्तु जैमिनेरपि व्यासवदेवाशयः । अन्यथा भीत्यसिक्त-
 पदस्थले नैर्मात्रकपदमेव वदेत् । यत्तु वेदवाच्यस्य नाऽऽकाश-
 वन्निवत्त्वमित्याहुक्तम् । तत्र । अस्काशोत्पत्तिनाशयोः प्रतीयमान-
 त्वेन तस्माऽपि तीर्यात् । लोकेऽवकाशातिरिक्तस्याकाशस्या-
 ऽवयवात् । काणादादिस्मृतिविश्रामेन तत्र नियतमुपगम्य
 कुन्वपनदभावादेरपिष्पञ्जकत्वादिकल्पाने तु, चाप्या विरूपनित्यता
 अनादिनिघनेयादिश्रुतिस्मृत्यनुसरोभात् सृष्ट्यवयवैर नित्यत्वं वेद-
 स्याद्वीकार्यम् । अन्यथा तद्वैषम्योपपत्तेः । तस्मात् स्वल्पानित्यत्वं
 वेदस्य निर्वाचयित्वा दिक् ॥

शोचकं स्वभावंत्वात् । स च शब्दैकमभिगम्यशब्दाश्रित एव ।
 अर्थाश्रयत्वस्य शब्दलक्षणस्य तृतीयस्कन्धे निरूपणात् । तस्य
 प्रत्यक्षविरोधाभावाय आधिदैविकमर्थमादायैव समर्थनीयत्वात् ।
 द्वादशकन्धेऽपि, ततोऽभूत् त्रिष्टोक्कारो योऽव्यक्तममवा स्वराद्
 यत्तल्लिङ्गं भगवतो ब्रह्मणः परमेष्ठिन इत्योक्कारस्य ब्रह्मलिङ्ग-
 शरीरत्वकथनाच्च । एतेनैवार्थस्य वाङ्मात्रत्वं वदन्तोऽपि निरस्ता
 वेदितव्याः । शब्दस्वार्थप्रसायकत्वमप्यत एव हेयम् । नच मुख-
 पाठनपूरणाद्यापत्तिः । तत्र तथेश्वरेच्छाभावात् । सहकारिण्या
 विहितक्रियाया अभावश्च । अत एव, य एवं गुप्ते स्थानी
 निषिञ्चेज्जायेरज्ज्वालाः प्ररोहेषुः पलाशानीलादौ मन्त्रेण सेकात्
 फलोपदर्शनं युज्यते । अतो न दोषः । नच पुरुषसूक्ते, तस्माद्विरा-
 ङजायतेत्युत्पत्तिश्रावणात् कथं नित्यत्वमर्थस्येति शङ्काप । एत-
 स्य ततो मिश्रत्वात् । तमुपक्रम्य तस्मादस्वोत्पत्तिकथनात् । ननु
 तर्हि तत्रस्थानामनित्यत्वात् तद्वाचकपदानां सम्बन्धस्याऽनित्यत्व-
 मपरिहार्यमिति चेन्न । सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्,
 सर्ववेदमयेनेदमात्मनात्मात्मयोनिना * मजाः सृज यथापूर्वं वाच्य
 मय्यनुशेरत् इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिः प्रवाहानादित्वासदौ तत्र
 सम्बन्धेनादोषात् । लौकिकपदानामप्येवैव गतिर्वोच्या इवस्तुतस्तु
 लोकेऽपि व्यक्तावैव पदसम्बन्धः । सूत्रं तु वादितुमनुसारेण
 सत्त्वण्डब्रह्मनादानुमारेण च बोध्यम् । ननु व्यक्तीनामानन्त्याद्
 एकत्र गृहीतसम्बन्धस्य घटादिपदैर्घटाऽन्तरबोधानुपपत्तिर्दुवारोति
 विशिष्टे सम्बन्धो वाच्य इति चेन्न । ब्रह्मवादे पदार्थानां सर्वेषां
 भगवदाभिन्नत्वेन नित्यत्वात् कारणत्वेनाऽभिपत्तेरभिग्नक्तिमात्रा-
 ङ्गीऽकारादेकस्यैवानेकधा भवनेनाविर्भवेन तिरोभवनेन चेकस्यैव
 सर्वत्र सत्त्वादानन्त्येऽप्यदोषादेकत्रैव गृहीतायां शक्तौ निर्वाहाद्

रुद्रं व्युह्वदनुगताकारमतीतिसिद्धे च वैशिष्ट्यगौरवस्य वैषम्यात् ।
 इदानीमपि हि जातिव्यक्तिविवेकमजानतो बालस्य पामराणां च
 शब्दाद् व्युत्पत्तिर्दर्शनाच्च । मलये सर्वव्यक्तिनाशे जातिमन्वाष-
 योः स्थितिकल्पनस्याऽत्यन्ताऽमामाणिकत्वात् । नित्यद्रव्येषु
 तस्मिन्नेव भ्युपगमैकधारणत्वात् । जातिव्यक्तिविभागोऽर्धं यथा
 वस्तुनि कल्पित * इति षष्ठस्कन्धवाक्याज्जातेरपि कल्पनैकधारण-
 त्वाच्च । जातो सप्तानभ्युपगमेन तस्या असस्वस्य त्वयाप्युपगत-
 त्वाच्च । अतः, स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा * सप्तधा
 नवधा चैव पुनर्धैकादशः स्मृतः * शतञ्च दश चैकञ्च सहस्राणि च
 विंशतिरिक्त्वादिश्रुतिभिः सृष्टिपेदेऽप्येकस्यैवाऽनेकधा भवनस्योक्त-
 त्वात् । दृष्टस्य पदार्थस्य स्मृतो पायात्प्राज्ञाने शास्त्रतज्ञादवगम-
 स्य मणिपरीक्षादाबुंपलम्बे च श्रुत्युक्ताऽऽदरस्यैव उपायस्तात् ।
 नचास्य वाच्यस्य, न पश्यो मृत्युं पश्यतीति ज्ञानिनं प्रस्तुत्य
 कथनाज्ञास्य भगवत्परत्वमिति शङ्काम् । एवमपि कैमुतिकन्यायेन
 भगवत्सत्तात्वसिद्धेरप्रत्युहत्वात् । प्रजायेयेतीच्छवाऽनेकधा भवन-
 स्य श्रुत्यन्तरसिद्धत्वात् । नच प्रमाणाऽन्तरविरोधाद् प्रमाभेद-
 बोधकागमप्रवृत्तिप्रतिरोध इति वाच्यम् । प्रमाणान्तराणामन्त-
 ऽलौकिकेऽप्ये प्रवृत्तिरहितत्वेनाकिञ्चित्करत्वात् । अन्यथा यागादौ
 शरीरलेशस्य सर्वस्वारे च मरणस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेन तद्विरुद्धानां
 यागचोदनानामपि प्रवृत्तिप्रतिरोधापत्तेः । लोकेऽपि यागादिप्रवृत्ति-
 प्रतिरोधापत्तेश्च । अथ तत्र विदुषां फलेषूनां ज्ञानादेरौक्त्याच्च
 प्रतिरोध इति चेन्न । इहापि सुमुख्यां निरवद्यानां तथात्वेन
 तुल्यत्वादान्वेवं यथाश्रुतार्थग्रहणे गोअश्ना एव पशवोऽन्धे त्व-
 ऽपशवः, आदित्यो यूष इत्यादावपि यथाश्रुतग्रहणापत्तिरिति चेन्न ।
 ऋषः पशूनां हस्तादानां पुरुषो हस्ती मर्कटः । पशुपतिः पशु-

नां चतुष्पदाम् उत च द्विपदामित्यादिश्रुत्यन्तरेऽन्येषां पुरुषां-
दीनामपि पशुत्वश्रावणात्तद्विरोधेनापशवं इत्यत्र गौण्या वचित-
त्वात् । एवमादेरस्य यूप इत्यादावपि बोध्यम् । इदानीन्तनानां
सर्ववेदादासित्वात् । अत एव, ग्रावाणः प्लवन्त इत्यस्याः सेतुव-
न्धे संवादोऽपि संगच्छते । चिद्रूपस्य जहत्वमतीतिस्तु, मन्त्रायेपे-
तीच्छवैवोपपद्यते । लीलार्थं तथात्वाङ्गीकारात् । ननु तादृशां
वाक्यानामुपासनाविधिशेषत्वेनार्थवादत्वमिति चेत् । अर्थवादत्व-
मिति कोऽर्थः । अतदर्थबोधकत्वं वा, स्वार्थे अप्रमाणत्वं वा,
क्तावकत्वं वा । नाद्यः । मत्तारकत्वापत्तेः । तन्न्यायेन विधिवाक्ये-
ऽप्यनाश्वासप्रसक्तेः । अपौरुषये त्वाङ्म्बरेण मामाप्यसाधनवै-
यर्थ्यापत्तेश्च । न द्वितीयः । मानाभावात् । अस्तिकानां शब्दश्र-
वणमात्रेणैव तत्र प्रमाणबुद्धयुद्घातः । स्वार्थे अप्रमाण्ये विधेयस्तु-
त्पसिद्धेश्च । तृतीयश्चेदुत्कर्षापापकगुणानां लोकमासिद्धानां सत्ता-
मेव विधेयस्तुत्यर्थरूपनादागतमेव स्वार्थेऽपि मामाप्यमित्यर्थना-
दत्वेऽप्यदोषात् । अतो व्यक्तेर्मगवस्त्वपत्ते भवाहाविच्छेदपत्ते
वैकत्रापि शक्तिग्रहे सुत्वेनैव व्यक्त्याकृत्योर्बोध इति न किञ्चिदनु-
पपन्नम् । भवेश्वरकर्तृकत्वे वेदानामानिष्ठत्वापत्तिरिति वाच्यम् ।
ईश्वरस्य नित्यत्वेन तत्प्राणभूतस्यास्य सुतरां निसत्वात् । अस्य
महतो भूतस्य निःश्वसितं पद्मवेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस
इति श्रुतेः । ऋचः सामानि जाङ्गिरे छन्दाभसि जाङ्गिरे तस्माद्
यजुस्तमादजायतेति श्रुतेः । प्रतिकल्पं समाननामरूपप्रवाहे-
णाविर्भावेऽपि इतरस्वस्वामरूपनिर्माणकरणस्यानुक्तेश्च । नचामा-
याप्यापत्तिः । पौरुषेयत्वस्यामामाप्यतन्त्रत्वाभावात् । पौरुषे-
याणां प्रत्यक्षादीनां प्रायाप्यस्य भवताप्युपगमात् । मानवा-
ऽकर्तृकत्वेनापौरुषेयत्वाच्च । ईश्वरस्य वेदादेव सिद्धत्वेनानपेक्ष-

स्रस्याऽहानेभ्य । युक्त्यापि विचारे कर्मणां - फलशेषत्वेन श्रुत्या
 पागस्य फलं स्वर्गाद्यवसीयते । पागश्च पाक ओदनमिव न
 साक्षात् स्वर्गं साधयति, येनेश्वरापेक्षा न स्यात् । स्वर्गश्च लोका-
 त्पकत्वाद् ब्रह्माण्डाधिपस्यधीनः । सुखमाधनानि तदधीनानि ।
 अन्यथा पागेनापूर्वे निष्पन्ने तदानीमिव स्वर्गो भवेत् । मतिबन्ध-
 स्पाशक्यवचनत्वात् । दृष्टार्यापत्त्या एतद्देहादेः मतिबन्धकत्वक-
 ल्पनेऽपि विनिगमकाभावेन श्रौतस्येश्वरस्यैवाङ्गीकृतेर्ज्यायस्त्वात् ।
 तस्माद्देदेनैव कुयुक्तिनिरासे व्यक्तावेव पदानां शक्तिः । आकृति-
 पक्षे चाविच्छिन्नप्रवाह इति न कथमापि नित्यसम्बन्धत्वदानि-
 रिति दिक् ॥

अत्र नैयायिकादयः । ननु व्यर्थोऽयं सम्बन्धनित्यत्वसाधन-
 प्रयासः । शब्दानित्यत्वेन दीपतादवस्थ्यात् । शब्दस्य पुरुषप्रय-
 त्नोत्तरमुपलभ्यमानत्वेन उपलब्धस्य द्रानेव तिरोभावेन चोत्पत्ति-
 नाशशालित्वनिश्चयात् । ननु, स एनायं शब्द इति प्रसभिज्ञाव-
 लाभिख्यत्वं शङ्क्यम् । शब्दं कुरु, मा शब्दं कार्पीरितिसार्वजनीन-
 व्यवहारदर्शनाभिसत्त्वे तदयोगात् । नचायं व्यवहार उच्चारण-
 विषय इति वाच्यम् । नित्यस्य परिच्छिन्नस्यैकदेशस्थत्वेन नाना-
 देशावस्थितवक्त्रुच्चारणेनाऽभिव्यक्त्ययोगात् । अभिव्यक्तिपक्षे च
 यावानस्ति तावत् एवाभिव्यक्तिरिति बहुभिरुच्चारणेऽपि महाशब्द-
 श्रवणाऽयोगाच्च । तस्माद्दुत्पन्नो गकारो विनष्टो गकार इत्यादि-
 प्रतीतीनां जागरूकत्वेन प्रसभिज्ञामावाञ्च तस्य नित्यत्वसिद्धिः ।
 तदेवौपमिसादौ साजासमादाय प्रसभिज्ञावदत्रापि वक्तुं शक्य-
 त्वात् । नचात्र विनिगमकाभावः । उत्पात्तिविनाशप्रतीत्योरेव तत्त्वात् ।
 सार्वदिकत्वाददर्शनात् तादृक्प्रतीतिभ्यां विना प्रसभिज्ञाया एवानु-
 दयात् । अत्र एवैतयोः प्रसभिज्ञावाध्यत्वं भ्रान्तित्वं च निरस्तम् ॥

यस्वार्हता, वर्णानां पुद्गलाख्यानवयवान्नीकृतं सावयव-
त्वादनिसत्वमाहुः ॥ तन्न ॥ मस्यक्षविरोधात् । वर्णेषु साकस्यवै-
कल्पप्रत्ययाभावाच्च । न चानुमानेन सिद्धिः । हेत्वभावात् । न च
वस्तुमात्रस्य सावयवत्वदर्शनाद्द्रव्यत्व हेतुः । परमाणुषु व्यभिचारा-
त् । तेष्वप्यवयवाङ्गीकारेऽनवस्थापत्तेश्च । तस्माद् द्रुतविलम्बित-
मध्यमोदात्ताऽनुदात्तस्वरिताऽनुनासिकाननुनासिकभेदेन व्यक्ति-
भेदस्य गत्वादिना साजात्यस्य चोपलम्भात्तदादायैव मस्यभिज्ञेति
पूर्वोक्तप्रतीतिवलादेवानिसत्वम् । मिद्धे चैवं शब्दस्याऽनिसत्वे सं-
बन्धस्याप्यनिसत्वं सिद्धमेव । सम्बन्धधीनत्वात् । शब्दं निर्मा-
यास्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इत्येवमीश्वरेण मङ्गलकरणाच्चेत्याहुः ॥

तदसङ्गतम् । श्रुतिपुराणयुक्तिविरुद्धत्वात् । तथाहि । वाचा
विरूपनिसयेति श्रुत्या, वेदो नारायणः साक्षात् स्वयम्भूरिति शु-
श्रुम, शब्दब्रह्म सुदुर्बोधम्, स्वयम्भूरेष भगवान् वेदो गीतस्त्वया-
पुरा * शिवाद्या ऋषिर्गयन्ताः स्मरारोऽस्य न कारका इत्यादि-
भिः पूर्वोक्तैश्च पुराणवाक्यैर्वेदस्वरूपस्य निसत्वबोधनेन तदंशानां
वर्णादीनामपि निसत्वमर्थतः सिद्धमेव । प्रतीतितदभावी तु तदा-
विर्भावतिरोभावहेतुकौ । तथाहि । एकादशस्कन्धे, स एष जीवो
विवरमसूतारिति शब्दब्रह्म सुदुर्बोधमिति च भगवद्वाक्यात्, समाहि-
तात्मनो ब्रह्मभ्रियादिद्वादशस्कन्धव. कथाश्च ब्रह्मणो भगवतो वा हृद-
याकाशे आसन्धेन करणेन स्वयमेव भगवान्नादात्मनाऽऽधिर्भाति ।
स पूर्वमव्यक्त एव । ततो नानावर्णादिसङ्कल्पक्रमनोमयं सूक्ष्मं रूपं
माप्य भगवन्मुखतो ब्रह्ममुखतो वा प्रकटः सन्, मात्रास्वरवर्णा-
ऽऽत्मना स्थूलरूपेण शब्दब्रह्मात्मकवेदरूपः प्रकाशते । स च नादो
व्यापकत्वादस्पदादिष्वपि प्राणघोषरूपेण वर्तते । श्रोत्रदृष्टिनि-
रोधे कृते भगवतैव जीवस्तं शृणोति । अन्यथा तच्छ्रवणं न स्यात् ।

द्वारस्य निरुद्धत्वात् । द्वाराभावे जीवस्य स्वतः कार्यात्मत्वात् ।
 स एव नादः स्फोटपदवाच्यः । स्फुटति वाग्नेनेति व्युत्पत्तेः ।
 अतः स एव सुषुम्णामार्गेणाधारहृत्कण्ठमुखेषु, परावश्यन्तीमध्य-
 मावैखरीरूपेण प्रकटीभवति । ब्रह्मणः सच्चिदानन्दा इव शब्द-
 ब्रह्मणो वर्णपदवाक्यानि नामानि । यथा तेषां वस्तुतो भेदाभावे-
 ऽपि सत्तामकाशमीतिधर्मकत्वाद्भेद एवमेतेषामपि तत्तदर्थप्रसायक-
 त्वात् स्वरूपैकवाच्य भेदाभेदी । तेषामिवैतस्पर्शाशानामपि वर्णानां
 पूर्णत्वं पद्मधर्मत्वं च । तत्रैश्वर्यादय इवात्र धूमत्वनिखत्वव्याप-
 कत्वपरिच्छिन्नत्वानन्तरूपवन्नद्रूपत्वानि । तत्र धूमत्वं तु हृत्-
 कण्ठयोः स्वयमनुभूयमानत्वेऽपि परानुभवायोग्यत्वाज्ज्ञेयम् ।
 शब्दस्य निखत्वव्यापकत्वे तु जैमिनिनैव सूत्रिते ॥ तत्र गुरवः—
 निखः शब्दो, व्योमैकगुणत्वात् । तत्परिमाणवदिति । भाहास्तु-
 श्रावणत्वाच्छब्दत्ववदिति, निःस्पर्शद्रूपत्वादात्मवदिति, वर्णो
 निखो ध्वन्यन्यशब्दत्वात् स्फोटवदिति च मयुञ्जानाः प्रसभिज्ञा-
 बलादनुमानस्याऽप्रयोजकत्वं निरस्य, निखत्वं साधयन्ति । नच
 प्रसभिज्ञायाः सनाक्षीयत्वात् तथा अप्रयोजकत्वानिरास इति
 बाध्यम् । तस्यास्तथात्वे मानाभावात् । वर्णेषु कत्वादिजातेरेवा-
 सिद्धेः । यथैकस्य पुंसो बालकुमारयुवदृढस्थूलकृशमावेप्सवस्था-
 भेदेऽपि न साजासमङ्गीक्रियते तथा हुताघवस्थाभेदेऽपि शब्दै-
 क्यमेव, न तु साजासमिति निश्चयात् । अनेनाकारो हुतमुच्चा-
 रितोऽनेन विलम्बेनेति धर्ममात्रभेदावगाहात् । लण्डमुण्डगीव्य-
 त्त्यागिरिकायप्रकारो हुतोऽयं विलम्बित इति धर्मभेदानवगाहात् ॥

ननु वात्यकौमार्यादीनां क्रमिकत्वाद्युक्त एकास्मिन् पुंसि
 समावेशः, उदात्तादीनां तु युगपदनेकवचन्रुच्चारिते वर्णे समवेता-
 नामितरतराविरुद्धानामेकस्मिन् समावेशो न वक्तुं शक्य इति निरु-

द्धर्मैः सिद्धे धर्मिभेदे मुखेन जातिसिद्धिरिति चेन्न । एतेषां ध्वनि-
 धर्मत्वेन वर्णधर्मत्वाभावात् । नच वर्णधर्मत्वमस्यानुपपत्तिः ।
 अल्पे महति च दर्पणे युगपद् दृश्यमान एकास्मिन्नेव मुखे युगपन्मह-
 स्वाऽल्पत्वमतीतिवदुपपत्तेः । ननु सिद्धे वर्णव्यक्त्यैक्य उदात्तत्वा-
 दीनां ध्वनिधर्मत्वसिद्धिर्न तु ततः पूर्वं, तत्तुक्तमतीत्या वाधेन पूर्वं
 सिद्धमतीति कथमेतत्सिद्धिरिति चेन्न । अर्थमस्यापकत्वेनैव तस्य
 सिद्धत्वात् । विज्ञानावस्थायित्वेन प्रत्युच्चारणमन्यस्यान्यस्य
 क्रियमाणत्वेन शक्तिग्रहणासम्भवात् । असृहीतशक्तिकस्य चाऽप्र-
 क्षायकत्वात् । अतश्चिरस्थायित्वमङ्गीकार्यम् । ततश्च सिद्धे स्था-
 पित्वे नाशकस्याभावादनश्वरत्वसिद्धिः । अनश्वरभावेन चानु-
 त्यक्तत्वसिद्ध्या नित्यत्वसिद्धिरिति । नच सृहीतशक्तिकसदृशोऽन्यः
 प्रत्यापयिष्यतीति वाच्यम् । विकल्पासहत्वात् । तथाहि । स किम-
 चगतसादृश्यः प्रत्यापयिष्यत्युत्तानवगतसादृश्यः । नाद्यः । ज्ञातसम्ब-
 न्धेनोच्चारितमात्रेऽर्थवति शब्दे नष्टे वीचीतरङ्गवत् कर्णपथमागत-
 स्य तत्तन्तानस्थानर्थकस्य सदृशत्वेऽपि व्युत्पिप्तुना सादृश्यान्-
 वगमेन ततोऽर्थमत्ययासम्भवात् । ग्रहणदशायां तस्य नष्टत्वादावा-
 पोद्गापाभ्यामेकस्य द्विस्त्रिरुपलम्भाभावेनान्वयव्यतिरेकानवधारणे
 शक्तिग्रहस्याप्यसम्भवाच्च । नच व्युत्पत्तिसमये बहुषु शब्देषु
 सदृशेषु यः पश्चाच्छब्दपते स शक्तिग्रहं लभते । ततो सृहीतायां
 शक्तौ ये तदुत्तरकालास्तेऽर्थवत्सादृश्यादर्थं प्रत्यापयिष्यन्तीति
 वाच्यम् । व्युत्पन्नानां व्यवहारकालस्यैव व्युत्पिप्तुव्युत्पत्तिकाल-
 त्वेन तदानीमुपलभ्यमानस्यैकस्यैव शब्दस्य व्युत्पिप्तुं प्रति
 मुख्यमर्थवच्चमन्यान् प्रत्यर्थवत्सादृश्याद् गौणमितरान् मखनर्थक-
 त्वमिति विरोधापत्तेः । पाश्चात्त्यस्यैव शक्तिग्रहलाभे मानाभावाच्च ।
 परबोधनार्थं शब्दोच्चारणादुक्तरीत्या चाऽबोधमसद्भादानुच्चारणा-

द्वारस्य निरुद्धत्वात् । द्वाराभावे जीवस्य स्वतः कार्याक्षयत्वात् ।
 स एव नादः स्फोटपदवाच्यः । स्फुटति वाग्नेनेति श्युत्वत्तेः ।
 अर्णः स एव सुषुम्णामार्गोणाधारहृत्कण्ठमुत्सेषु, परापश्यन्तीमध्य-
 मानैतरीरूपेण प्रकटीभवति । ब्रह्मणः सच्चिदानन्दा इव शब्द-
 ब्रह्मणो वर्णपदवाक्यानि नामानि । यथा तेषां वस्तुतो भेदाभावे-
 ऽपि सघाप्रकाशमीतिधर्मकत्वाद्भेद एवमेतेषामपि तत्तदर्थमन्नायक-
 त्वात् स्वरूपैक्याच्च भेदाभेदौ । तेषामिवैतस्यांज्ञानामपि वर्णानां
 पूर्णत्वं पश्यधर्मत्वं च । तत्रैववर्णादय इवात्र सूक्ष्मत्वनिसत्त्वव्याप-
 कत्वेपरिच्छिन्नत्वानन्तरूपत्ववहुरूपत्वानि । तत्र सूक्ष्मत्वं तु हृत्-
 कण्ठयोः स्वयमनुभूयमानत्वेऽपि परानुभवयोग्यत्वाज्ज्ञेयम् ।
 शब्दस्य निसत्त्वव्यापकत्वे तु जैमिनिनैव श्लाघिते ॥ तत्र गुरवः—
 निसः शब्दो, ध्योर्मेरुगुणत्वात् । तत्परिमाणवदिति । भारान्शु-
 श्रावणत्वान्छब्दत्वनवदिति, निःस्पर्शद्रव्यत्वादात्मवदिति, वर्णो
 निस्रो ध्वन्यन्यशब्दत्वात् स्फोटवदिति च मयुञ्जानाः प्रसभिहा-
 वश्यादनुमानस्याऽप्रयोजकत्वं निरस्य, निसत्त्वं साधयन्ति । न च
 प्रसभिहावाः सजातीयत्वात् तथा अपयोजकत्वानिरास इति
 शेष्यम् । तस्यास्तयात्वे मानाभावात् । वर्णेषु कत्वादिजातेरेवा-
 सिद्धेः । यथैकस्य पुंसो बालकुमारपुत्रद्वयस्थूलकृशभावेऽप्यवस्था-
 भेदेऽपि न साजासमङ्गीक्रियते तथा पुताद्यवस्थाभेदेऽपि शब्दै-
 क्यमेव, न तु साजास्येति निश्चयात् । अनेनाकारो द्रुतमुच्चा-
 रितोऽनेन विलम्बेनेति धर्ममात्रभेदावगाहात् । लण्डमुण्डनीव्य-
 त्त्यांरिवायपकारो द्रुतोऽयं विलम्बित इति धर्मभेदानवगाहाच्च ॥

ननु वाच्यकौमार्यादीनां क्रामिकत्वाद्युक्त एकस्मिन् पुंसि
 समावेशः, उदात्तादीनां तु युगपदनेकवक्तृत्वारिते वर्णे समवेता-
 नापितरेतरनिरुद्धानामेकस्मिन् समावेशो न वक्तुं शक्य इति विर-

द्वैतैः सिद्धे धर्मभेदे सुखेन जातिसिद्धिरिति चेन्न । एतेषां ध्वनि-
 धर्मत्वेन वर्णधर्मत्वाभावात् । नच वर्णधर्मत्वप्रत्ययानुपपत्तिः ।
 अल्पे महति च दर्पणे युगपद् दृश्यमान एकस्मिन्नेव सुखे युगपन्मह-
 त्त्वाऽल्पत्वप्रतीतिवदुपपत्तेः । ननु सिद्धे वर्णव्यक्त्यैक्य उदात्तत्वा-
 दीनां ध्वनिधर्मत्वसिद्धिर्न तु ततः पूर्वं, तन्नूक्तप्रतीत्या वाधेन पूर्वं
 सिद्धप्रतीति कथमेतत्सिद्धिरिति चेन्न । अर्धप्रत्यायकत्वेनैव तस्य
 सिद्धत्वात् । त्रिंशत्पावस्थायित्वेन मत्युच्चारणमन्यस्यान्यस्य
 क्रियमाणत्वेन शक्तिग्रहणासम्भवात् । अगृहीतशक्तिकस्य चाऽप्र-
 त्यायकत्वात् । अश्विस्थायित्वमङ्गीकार्यम् । ततश्च सिद्धे स्था-
 यित्वे नाशकस्याभावादनश्वरत्वसिद्धिः । अनश्वरभावेन चानु-
 त्पन्नत्वसिद्ध्या नित्यत्वसिद्धिरिति । नच गृहीतशक्तिकसदृशोऽन्यः
 प्रत्याययिष्यतीति वाच्यम् । विकल्पासदृशत्वात् । तथाहि । स किम-
 वगतसादृश्यः प्रत्याययिष्यत्युतानवगतसादृश्यः । नाद्यः । ज्ञातसम्ब-
 न्धेनोच्चारितमात्रेऽर्थवति शब्दे नष्टे वीचीतरङ्गवत् कर्णपथमागत-
 स्य तत्सन्तानस्फानर्थकस्य सदृशत्वेऽपि व्युत्पत्तिना सादृश्यान-
 वगमेन ततोऽर्थप्रत्ययासम्भवात् । ग्रहणदशायां तस्य नष्टत्वादावां-
 पोद्वापाभ्यामेकस्य द्विस्त्रिरुपलम्भाभावेनान्यप्यतिरेकानवधारणे
 शक्तिग्रहस्याप्यसम्भवाच्च । नच व्युत्पत्तिसमये बहुषु शब्देषु
 सदृशेषु यः पश्चाच्छ्रूयते स शक्तिग्रहं लभते । ततो गृहीतायां
 शक्तौ ये तदुत्तकालास्तेऽर्थवत्सादृश्यादर्थं प्रत्याययिष्यन्तीति
 वाच्यम् । व्युत्पन्नानां व्यवहारकालस्यैव व्युत्पत्तिसुव्युत्पत्तिकाल-
 त्वेन तदानीमुपलभ्यमानस्यैकस्यैव शब्दस्य व्युत्पत्तिसुं प्रति
 मुख्यमर्धवच्चपन्थान् प्रसर्धवत्सादृश्याद् गौणमितरान् प्रत्यनर्थक-
 त्वमिति विरोधापत्तेः । पाश्चात्त्यस्यैव शक्तिग्रहलाभे मानाभावाच्च ।
 परबोधनार्थं शब्दोच्चारणादुक्तरीत्या चाऽबोधमसद्भादनुच्चारणा-

पक्षेऽपि । न द्वितीयः । गोशब्दादप्यश्वोधापत्तेः । ननु तत्र
 वैसादृश्यप्रतीतिर्वाधिकेसदोष इति चेत्तर्हि यत्र न वाधिका प्रतीति-
 स्तत्र कीदृशी सति पूर्वं निर्णयम् । तत्र न तावत्, स इत्याकारिका
 तत्र वाक्यवचना । ऐवयापादकत्वात् ।

नाऽपि, तस्सदृश इति । तदनवगमात् । नापीतरा । उक्ताभ्यस्तिष्ठन्व्य
 इतरस्या अनिर्वाच्यत्वात् । अधानवगते सादृश्ये सादृश्यं मन्वान-
 स्पार्थप्रत्यय इति चेन्न । वदतो व्यापतादुन्मत्तप्रलापत्वापत्तेश्च ।
 अनोऽर्थप्रत्ययबलादेव घर्णव्यक्तपैत्रपसिद्धया निष्पत्सुई शब्दस्य
 निसर्गासिद्धिः । निसर्ग एव चाकृतिरूपेणार्थेन सम्बन्धः । आकृ-
 ति निर्दिश्य कर्त्रा सम्बन्धकरणस्य भवदमित्तत्वात् । अनि-
 सत्त्वे एकस्यामेव गोव्यक्तां वहनामाकृतीनां सत्त्वाद्गोशब्दं विना
 तद्गान्यामाकृतिमितरपार्थक्येन कथं वा कर्तोपदिशेत् । निसत्त्वे तु
 तस्यैव शब्दस्य बहुधा उच्चारणाद् व्युत्पिन्तोः समानासमानव्य-
 क्तिष्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामाकृतिवचनत्वं गमयेदतोऽपि निस इति ॥

शङ्करभाष्ये तु, सिद्धे निसत्त्वे पत्रेकशब्दस्थानेककृत्व उच्चार-
 णं तत्राऽष्टकृत्वो गोशब्द उक्तो दशकृत्व उक्त इति लोकोक्तिः
 सार्वभनीना सङ्गता भवति । तेन प्रत्यभिज्ञापि तत्तद्व्यक्तिविषय-
 त्वादवाधितैव । यदि च तत्राष्टौ गोशब्दान् प्रतीयुष्टौ गोशब्दा
 इति वदेयुः । नचात्र सादृश्येन तथोक्तिरिति वस्तुं शक्यम् । स-
 दृश इति प्रत्ययाभावात् । अन्यत्वावगमकप्रमाणाभावेन तदनवगतौ
 सादृश्यस्याक्षरपवचनत्वात् । नच नाशप्रत्यय एव मानामिति वा-
 च्यम् । पुनः पुनरुपलम्भेन तस्य भ्रमत्वात् । अनुपलम्भमात्रेण
 नाशकल्पनस्य मूर्खगोचरत्वादिस्युक्तम् । नच निसत्त्वेऽपि
 परिच्छिन्नत्वाद् गुणघ्नानादेशावस्थितव्यवृत्तव्यवहारनाभिष्यक्त्य-
 योग इति शङ्कनीयम् । तस्य सर्वगतत्वेन नानादेशस्थितव्यवृत्तव्यवहार-

निष्पन्नैर्ध्वनिभिः स्वस्वदेशेऽभिव्यज्यमानत्वेन सुखेनैवोपपत्तेः ।
नच सर्वगतत्वे प्रानाभावः । अत्रापितप्रत्याभिज्ञाया एव तत्रापि
मानत्वात् । अन्यथाऽन्यत्वस्यापि प्रत्ययापत्तेः । नन्वऽभिव्यक्ति-
पक्षोऽनुपपन्नः । अभिव्यक्तिर्हि प्रतिबन्धकानिरासेन संस्कारविशेषा-
ऽऽधानेन वा भवति । अत्र च प्रतिबन्धकानुपलम्भाद् पत्किञ्चित्त-
त्कल्पनेऽपि तन्निवारणे सर्वेषां शब्दानां व्यापकत्वेन सर्वश्रोत्रेष्व-
प्यवस्थितत्वात् सर्वे सर्वस्य प्रत्यक्षाः स्युः । अतः संस्काराधानपक्षो
ग्राह्यः । तत्र कौष्ठ्यवापवः मयत्नोत्थापिताश्चेच्छब्दं संस्क्रुयुस्ताई
तस्यैकस्यामवयवस्य व्यापकस्य स्वरूपस्यकौष्ठ्यवायुभिः संस्कारे
पाटलिपुत्रेऽप्युपलम्भापत्तिः । श्रोत्रं चेत् संस्क्रुयुस्ताई काणाद-
कापिलवैदिकानां मते व्योमाहङ्कारादिगात्मकस्य तस्यापि व्याप-
कत्वादिधर्मकत्वाद् यत्रकापि संस्कारे सर्वत्र तथात्वात् पूर्वोक्त
एव दोष इत्यभिव्यक्तिपक्षोऽनुपपन्न इति चेन्न । कर्णशक्तुल्यव-
च्छिन्नस्यैव नभआदेः श्रोत्रत्वेन तस्याः प्रतिशरीरं भेदात् तदव-
च्छिन्नस्य श्रोत्रस्यापि भिन्नत्वाद् यस्यैव संस्कारस्तत्रैवाभिव्यक्ति-
रित्यदोषात् । ध्वनीनां च तात्त्वादिस्थानविशेषेण विलक्षणसाम-
र्थ्यानामेवोत्पन्नत्वात् तेन तेन ध्वनिना तत्तच्छब्दश्रवणानुगुणसं-
स्कारस्याधानात् । तत्तच्छब्दस्यैव संस्काराद्वा न सर्वशब्दश्रवण-
मित्युपपत्तेश्च । तस्मान्नाभिव्यक्तिपक्षे काश्चिदपि दोष इत्यव्याप-
कत्वमुपपन्नपेव । व्यापकत्वादेव च सूर्यवद्युगपदनेकदेशेषूपलम्भः
सूत्र उक्तः । विन्ध्यकामरूपहिमवद्रैवतादिस्थितैः, उद्यन्तं माच्यां,
मध्याद् उपरि, अस्तं यन् प्रतीच्यां भास्वानवलोकयते । तेषाञ्च
माच्यादयो भिन्नाः । तत्र सर्वत्र युगपदेव सर्वैरीक्ष्यमाणोऽपि न
स भिन्नस्तथा शब्दोऽपीति ॥ नैयायिकान् प्रति तु नानादर्शेषु
युगपदुपलम्भमानं सुखमपि शास्त्रदीपिकायां दृष्टान्तितम् । तथाच,

वर्णः सर्वत्रैकः, नानादेशेषु युगपद्गुणलभ्यमानत्वात् । सूर्यवत् ।
नानादेशोपलभ्यमानमुखवच्चेत्यनुमानादपि तत्सिद्धिः ॥

ननु जैमिनीयरीत्या शब्दनित्यत्वव्यापकत्वे न शक्यवचने ।
वर्णैक्यसाधकानां हेतूनां शिथिलत्वात् । तथाहि । विमतं देवदत्त-
शरीरं प्रतिक्षणोत्पादधिनाशशालि, प्रतिक्षणमन्यान्यावस्थाक-
त्वात् । दीपज्वालावत् । प्रतिक्षणमन्यान्यावस्थाकं, स्थूलकालिक-
विशेषावस्थाभिस्तथात्वेन प्रमितत्वात् । विषद् गच्छञ्ज्योतिर्गणव-
दित्यनुमानाभ्यां परिमाणभेदेन च सिद्धे पुंशरीरस्यान्यान्यत्वे त-
त्रापि साजात्यमेवाङ्गीकार्यम् । तथाच, सोऽयं देवदत्त इति मत्स्य-
भिज्ञा साजात्यावलम्बिनी । सजातीयावगाहित्वात् । दीपार्चिः-
स्रोतो जलवनस्पतिकलौषधादिप्रसभिज्ञावादेत्यनुमानासिद्धत्वात् सा-
पि सजातीयाविषयेति नोक्तदृष्टान्तप्रसभिज्ञाभ्यां वर्णैक्यसिद्धिः । ना-
प्यर्थप्रत्यापकत्वेन । सादृश्यमपुनैक्यभ्रपादेवार्थप्रसवस्यापि सिद्धेः ।
नच शक्तिग्रहासम्भवः शङ्क्यः । कर्णपपमागतस्य शक्तिग्राहकत्वे
बाधकाभावात् । नच घ्युत्वानानां व्यवहारस्यादिनोक्तो विरोध एव
बाधक इति वाच्यम् । मतियोगिभेदेनैकस्मिन्नेव पित्रुत्वपुत्रत्वभ्रा-
तृत्वपतित्वभृत्यत्ववदेकस्मिञ्छब्देऽपि श्रोतृभेदेन सार्थकत्वानर्थक-
त्वादेरप्यविरोधात् । नच पाश्चात्यस्य शक्तिग्राहकत्वे मानाभा-
वः । बोधरूपफलादेवानुमेयत्वात् । नचानित्यत्वे आकृतिरूपेणार्थेन
सम्बन्धो न शक्यवचन इति वाच्यम् । तस्या अप्यनित्यत्वात् ।
आकृतिपदेन जातेरभिप्रेतत्वेऽपि द्वादशोऽहनि नामकरणवद् व्य-
षत्युत्पत्त्युत्तरं जातिविशिष्टे सम्बन्धकरणेऽपि बाधकाभावात् ।
एवं निरस्ते नित्यत्वे व्यापकत्वमप्यनवसरेणैव पराहनम् । तद्विना-
रस्य स्थितधीनत्वात् । कण्ठताल्वादिस्याननिर्देशानुपपत्तम् ।
अतो न जैमिनीयाऽनुसारेण नित्यत्वव्यापकत्वयोः सिद्धिरि-

तिचेत् ॥ अत्रोच्यते ॥ नैवं कुपुक्तिभिर्वर्णस्य नित्यत्वव्यापकत्वे प्रतिज्ञेयं शक्ये । उक्तदृष्टान्तादिभिस्तात्सद्धेरप्रत्युद्भवात् । पुरुष-
शरीरक्षणिकत्वसाधकस्य हेतोरुपहितत्वात् । अनित्यत्वजन्यत्वादीनां
तत्रोपाधित्वात् । अन्यथा क्षणिकवादप्रसक्त्या नित्यद्रव्योच्छेदप्र-
सङ्गात् । विशेषणभूतैर्नानाज्ञानेच्छामयैर्नानाशब्दैर्नानासंयोगैरा-
त्माकाशपरमाणुमनस्तु नानावस्थानां सिद्धत्वात् । तत्रात्मत्वादि-
वैशिष्ट्येन नित्यत्वावाधोपगमे तत्रापि पुरुषत्वादिवैशिष्ट्येन
स्थिरत्वावाधस्य शक्यवचनत्वाच्च । अन्यथा निपेक्षजननतामायैक-
शरीराभावेन पितृपुत्रादिभावाभावात् तत्र यथेच्छाचारापत्त्या पु-
त्रासंस्काराद्यापत्त्या वैवाहिकशरीरयोर्नष्टत्वेन स्वपत्नीगमनादावापि
व्यभिचारादिप्रसक्त्या च सर्वधर्मोपप्लवणव्यवहारलोपयोः प्रसङ्गाच्च ।
नापि परिमाणभेदनान्यत्वसिद्धिः । भस्त्रावत् संकोचविकाशात्मकप-
रिमाणवत्त्वस्यापि शक्यवचनत्वात् । कर्मणवृद्धिचिकित्साभिस्तथा
दर्शनात् । शब्दे तदभावेन शङ्काया एवानुदयाच्च । नच नित्यप्रल-
यबोधकपुराणविरोधः शङ्कनीयः । तत्रारभ्यारम्भकवादाभावेनो-
क्तदोषाभावात् । परिणामवादे उत्पत्तिप्रलययोर्बाहिरन्तर्भावरूपत्वेन
कारणान्तःकार्यस्य सत्त्वात् कारणस्यैव वा तेन रूपेण सत्त्वाद्-
स्तुनाशाभावात् । अत एव, आत्मा वै-पुत्रनामासि त्वं जीव शब्दः
ज्ञतमिति, स एव भगवान् द्रोणः प्रजा रूपेण वर्तत इत्यादिश्रुति-
स्मृतयोऽपि सङ्गच्छन्ते । तस्मात् पुरुषे धर्ममात्रभेदेन प्रत्यभिज्ञा-
या न सजातीयविषयत्वमिति निश्चयः । एवं शब्देऽपि बोध्यम् ॥
एस्तु शब्दोत्पत्त्यादिक्रमः ॥ शङ्कादिवायुसंयोगाभिभिच्चात् शङ्का-
याकाशसंयोगादसमवायिकारणात् केचन ध्वनय उत्पद्यन्ते, केचन
तु ध्वनयो वेन्द्रादौ-पात्र्यमाने दलद्रव्यविभागाम्निभिच्चादलाकाशसं-
योगादसमवायिकारणादुत्पद्यन्ते । वर्णास्तु स्मृतिविशेषसदृशनादा-

त्वहानिद्रव्यत्वयोरपत्तेश्च । किञ्च, आद्यमध्यमशब्देषु कार्यशब्द-
नाशत्वस्वान्तिमंशब्दे च मुन्दोपमुन्दवत् परस्परनाशत्वोपान्य-
ध्वंसनाशत्वयोरन्यतरस्याग्निमानुत्वादेनेन चाऽन्यत्वस्य वक्तव्य-
त्वात् तन्निर्वाहायोत्पादनप्रतिबन्धकादृष्टादेश्च गुरुतराभागाणिका-
नन्तकल्पनापत्तिः । तस्मान्नायं क्रमः । कथं तर्हि शब्दश्रवणमिति
चेत् । उच्यते । अन्तर्बहिश्च शब्दोत्पत्तौ वायुरेव मायशो निमि-
त्तम् । अत्रचिद् धर्षणादिनापि ध्वनिदर्शनात् । समवायिनस्तु
पश्चापि भूतानि । स आकाशस्य वैशेषिकोऽन्येषां तु कारणतः
प्राप्तत्वात् सामान्यः । एवं सति ध्वनिर्यत्रोत्पद्यते ततः कियद्दूरं
स्वभावत एव चतुर्दिक्षु गच्छति विसारित्वात् । तेन निकटस्थाः
शृण्वन्ति । मध्यताराद्यस्तु बाहेर्वायुना नीयन्ते । तृतीयस्कन्धे
नेतृत्वं द्रव्यशब्दयोरिति वायोः कर्मलक्षणेनानुवातप्रतिवातश्रव-
णाश्रवणाभ्यां च तथा निश्चयात् । वायुदः शब्दोऽपि सर्वेषां
शब्दानां श्रोत्रमेकायनमिति श्रुतेस्तच्छब्दोत्पत्तेश्चो स्वीयमान एव
गच्छतीति सर्वाशैलीनोऽग्रे न श्रूयते । दास्याभावे बहोरेव स्वभा-
वतः कालादिना च तस्य भासः । एवं भेषादिशब्देषु तदवा-
गाहिन्येव मयाभिज्ञा, बाधकाभावात् । न तु सजातीयावगाहिनी ।
प्रमाणाभावात् । ननु विसर्जनं नाम स्वाश्रयाधिकदेशवृत्तित्वम् ।
तच्चाकाशीये शब्दे न सम्भवति । आकाशस्य व्यापकत्वात् ।
नापि भौमादिशब्दे । गुणसत्त्वे द्रव्यमप्यस्य नियामकत्वात् ।
अन्यथा रसादेरप्यतिरेकापत्तेरिति चेत् । आकाशस्य व्यापकत्वे-
ऽपि तत्रदेशानामव्यापकत्वेनानुपपत्त्यभावात् । शब्दचैतन्यभा-
स्वरूपगन्धातिरिक्तगुणसत्त्वं एव द्रव्यमप्यस्य नियामकत्वाङ्गी-
कारेण भौमादिशब्देषु तदभावात् । कल्पनाया दृष्टानुमास्ति-
त्वाच्च शब्दस्य निरवयवत्वाद् गमनासम्भव इति वाच्यम् । अप-

रिति तृतीयस्कन्धे वायोः कार्यलक्षणादनुवातमतिवातश्रवणाश्र-
वणाभ्यां च वायुरेव ध्वनिं नयन् देशमपि प्रत्याययतीति निश्च-
यादिति वदामः ॥

एवञ्च दिशः स्वातन्त्र्येण श्रोत्रग्राह्यत्वाभावेऽपि शब्दे गृह्य-
माणे तद्विशेषणतया दिग्भाषे श्रोत्रेण गृह्यते इति दृष्टव्यत्वात्कीर्त्त-
यते । कालवत् । यथा कालो न स्वातन्त्र्येणेन्द्रियैर्गृह्यते विषयेषु
गृह्यमाणेषु तु सर्वैरपीन्द्रियैर्गृह्यते तद्वत् ॥

यत्तु सौमताः— श्रोत्रस्य प्राप्पमकाशकत्वमाहुः ॥ तन्न ॥
सन्निकृष्टविषयकृष्टयोर्दुर्गपदुपलम्भापत्तेः । एवञ्च शब्दाभिव्यञ्जका-
ध्वनयः श्रोत्रागता गृह्यन्ते इति बहुभिरुच्चारणे भूयांसस्ते समा-
यान्तीति शब्दोऽपि महानिवाभासते । न तावता तत्राल्पत्वभ्रम-
स्ते । तस्य देशज्ञानवद् भ्रमत्वात् । एवमेवोत्पत्तिनाशमत्तयोऽपि
तदभिव्यञ्जनकध्वनिगोचरः प्रत्ययः शब्दे तौ प्रसञ्जयति, न तु
तत्र तौ । अनुपपत्तेरुक्तत्वात् । तस्माच्छब्दस्य नित्यत्वं व्यापकत्वं
चाव्याहृतमेव ॥

ननु व्यापकत्वं तथापि दुर्बलमेव । श्रोत्रसंस्कारपक्षे ध्वनि-
संस्कृतश्रोत्राभिव्यक्तशब्दनिष्ठकत्वादीनामिव तद्व्यापकत्वस्यापि
श्रोत्रेण ग्रहणे बाधकाभावात् । दृग्गोप्याकाशधर्मस्यावकाशभृत्प-
स्त्राल्पत्वादेर्दृशा ग्रहणवत् । नच प्रदेशत एवाभिव्यज्यते इति
वाच्यम् । तथा सति खण्ड इव श्रूयते । एवं शब्दसंस्कारपक्षेऽपि
बोध्यम् । नच ध्वनिषु तदभिव्यञ्जनसामर्थ्याभावः कल्पनीय
इति वाच्यम् । तथा सति खण्ड इव श्रूयते । एवं शब्दसंस्कारपक्षेऽपि
बोध्यम् । नच ध्वनिषु तदभिव्यञ्जनसामर्थ्याभावः कल्पनीय
इति वाच्यम् । तथा सति परिच्छेदप्रतीती भ्रमत्वस्य तज्जनकदो-
षस्य च कल्पनीयतया अतिगौरवादिपसद्भात् । परिच्छेदाभावे-

ऽनुपलम्भाद्वर्णानामनित्यत्वेन क्रामिकत्वे पूर्वपूर्वनिवृत्त्याऽर्थप्रसायक-
त्वेनाभिमतस्य स्फोटारम्भकशब्दस्याप्यभिव्यक्त्ययोगात् तदाहित-
संस्कारकल्पनायाः स्फोटपक्षेऽप्यावश्यकत्वेन प्रत्युत गौरवाधि-
क्याच्च वर्णा एव शब्दः । तेषां नित्यत्वेऽपि वज्जनितानुभव-
स्यानित्यत्वेनार्थप्रतीतिस्तु पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसदृकता-
न्तिगर्वणाद्वा स्वारोपितस्वाभिव्यञ्जकध्वनिक्रमशालित्वेन स्मर्य-
माणेभ्यो वर्णेभ्यो वेदाहुः ॥

एवं पूर्वपक्षे न कस्याप्यर्थप्रसायकत्वं, द्वितीये च न पदवा-
च्यपोरिति, तदभावात् त्रयाणां द्वयोर्वा नित्यत्वव्यापकत्वे तृर्वचे
एवेति चेद्, अत्र नव्यवैयाकरणाः— न वयं वर्णाभिव्यक्त्यर्थं
स्फोटं वदामः, किन्तु स्फुटपर्योऽनेनेति व्युत्पत्त्या वाचकं शब्दं
स्फोट इति वदामः । स चावाधितमत्वभिज्ञाबलाद् यथा वर्णरूपो-
ऽभ्युपगतस्तथा तदेवेदं पदं, तदेवेदं वाक्यमिति प्रसभिज्ञाबलात् पद-
वाच्यरूपोऽपि । नचेयमौपाधिकी सेति वाच्यम् । घटादिमतीतेरपि
तथात्वापत्तेः । शब्दे एकार्थबोधकत्ववद् घटादौ सावयवे जलाहर-
णादिरूपैकार्थाजनकत्वस्योपाधेः सत्यात् । बोधकत्वस्यैवोपा-
यित्वे नियामकामावात् । यत्तु स्थान्यादेशभेदेन द्विविधेषु वर्णेषु
केषां वाचकत्वं—स्थानिनामुतादेशानाम् ? इति संशये भवती-
सादानादेशानां तिवादीनां बहुत्वेन तेषु शक्तिकल्पने गौरवात् ।
स्थानिभूतलकारनिष्ठैव शक्तिः । नचैवं सति, भू-न् इत्यतः शाब्दबो-
धापत्तिः शङ्कनीया । ममभिव्याहारस्यापि सहकारित्वात् । अन्यथा
तिवृ—इत्यतोऽपि स्यादिति दर्शनान्तराभिनिवेशिन आहुः ॥

तदप्यसद्गतम् ॥ भवतीत्यादौ प्रयोगसमनेतानां तिवादीनामेव
कर्त्रादिवाचकत्वं, न तु स्थानिभूतानां लादीनाम् । व्यन्तद्वारेण
तेष्वेव शक्तेर्ग्राहणात् । स्थानिनो वाचकत्वे अनिष्कृष्टादपि शा-

ब्दबोधोपत्तेर्वारणाय समभिव्याहारविशेषस्य कारणनाया अव-
 श्यवक्तव्यत्वे, तद्धेतोरेवेति न्यायेन समभिव्याहारहेतूनां वर्णाना-
 मेव वाचकत्वं लाघवाच्च । एवमादेशानामादेशिस्मारकत्ववत्तेऽपि
 शक्तिद्वयंकल्पनापत्त्या आदेशानां वाचकत्व एव लाघवाच्च । एव-
 मादेशानां वाचकत्वे सिद्धे पदस्याऽपि वाचकत्वं सिद्धमेव ।
 गौरिसादौ केवलेन विसर्गादिना गवादिरूपाऽर्थावबोधोपादर्शनात्
 समुदाय एवार्थबोधानुकूलशक्तिनिश्चयात् । नच वर्णानां वाचक-
 त्वहानिः । प्रत्येकाद्यत्तिनः समुदायाऽष्टत्तित्वनियमेन पदशक्त्यैव
 तत्सिद्धेः । अत एव प्रकृतिमलयादावपि व्यासज्ज्योतिरेव शक्ति-
 र्ने तु प्रत्येकवर्णपर्याप्नोति पुज्यते । एवं वाक्याऽर्थबोधाऽनुकूला
 शक्तिरपि पदसमुदायरूपे वाक्य एव निश्चयात् । वाक्यादेव तादृशा-
 ऽन्वयोपस्थितेः । नच वाक्यानां तदर्थानामन्वयानां चापूर्वत्वा-
 च्छक्तिग्रहासम्भवेन वाक्यार्थस्यान्वयस्य लक्ष्यत्वमेव साधीय इति
 वाच्यम् । सम्पूर्णवाक्यश्रवणात् पूर्वमन्वयानुपस्थितेस्तत्र लक्षणा-
 या अपि ज्ञातुमशक्यत्वेन तादृशपदानुपूर्वश्रवणोत्तरं तच्चल्लक्षणाया
 इव शक्तेरपि सुग्रहत्वेन तौल्यात् । नच हरिद्रायां नद्यां घोष इति
 वाक्ये श्रुते नदीविशेषस्य हरिद्रेत्याख्यामज्ञानतोऽपि नदीपदस-
 मभिव्याहारात् । तदानीमेव हरिद्रापदस्य नदीविशेषे शक्तिग्रहो
 नदीलिङ्गात् तत्सम्बन्धिन्त्वेन तीरमस्यश्च द्रागेव जायते, एवम-
 न्वयमस्योऽपि भविष्यतीति वाच्यम् । तादृशपदमभिव्याहारैण
 तदानीमेव वाक्यशक्तिज्ञानस्य तेनान्वयज्ञानस्य च तद्भेदेव शक्य-
 वचनत्वेन तौल्यात् । अनुपपत्त्यभावेन लक्षणाया अशक्यवचन-
 त्वाच्च । यदि च पदानामन्विताभिधायित्वं स्वीकृत्य पदशक्तिः
 पदार्थात् ज्ञाता, अन्वयांशे चाज्ञातव्योपपुज्यत इति कुञ्जशक्तिवा-
 दोऽङ्गीक्रियते तदापि वाक्यशक्तिरज्ञाता पदशक्तिश्च ज्ञातोपपु-

ज्यत इत्यपि वक्तुं शक्यत्वेन समभिव्याहारादेव शाब्दबोधदर्शनेन च तस्याप्रयोजकत्वात् । कुञ्जशक्त्यनङ्गीकर्तृमाध्यमते च घटादि-
पदमितरान्विते घटादौ शक्तमिति व्युत्पन्नस्य घटमानयेत्यादौ
घटपदाऽप्यपदयोः मयोरकं गृहीतशक्तिकस्य तादृशाऽनुपूर्वीज्ञान-
तात्पर्यज्ञानादिमतः समभिव्याहारकारणताया अज्ञानेऽपि घट-
कर्मकमानयनमिति शाब्दबोधापत्तिः । समभिव्याहारस्य कारणता-
ऽनङ्गीकारात् । न वेष्ट्यापत्तिः कर्तुं शक्या । विशेषणविशेष्यभावे
विनिगमनाविरहात् सामान्यत इतरान्वितो घट इतरान्वितं कर्मत्व-
मित्येवं ज्ञानापत्तेश्च । अथ तादृशविशेषान्वयबोधं प्रति पदान्तर-
समभिव्याहारस्य घटपदोत्तरं द्वितीयायास्ततो धातोस्तत् अख्यात-
स्येत्यादिरूपस्यापि कारणताङ्गीकृता चेत् सिद्धैव वाक्ये शक्तिः ।
पदसमुदायस्यैव वाक्यत्वात्, तन्निष्ठबोधकारणताया एव च शक्ति-
त्वात् । एतेनैव कार्यान्विते पदानां शक्तिरित्यप्यपास्तम् ॥

यत्तु नृसिंहाश्रमाः— दृष्टिं विना वाक्यार्थस्य शाब्दबोध-
विषयत्वासम्भवात् तद्विषया दृष्टिः स्वीकार्या । तस्याध्यातिरिक्तत्वे
गौरवात् बलुत्पदार्थशक्तिरेव तद्विषयिणी कल्प्यते । पदानामन्व-
यसामान्ये शक्तौ सामान्यशक्तेर्विशेषपविपर्याकृत्य अपर्यवसानात्त-
त्त्वपदसामान्यशक्तिभिरेव समभिव्याहृतपदोपस्थापितपदार्थविशे-
षानिरुक्तोऽन्वयविशेषो विषयीभविष्यतीत्येकशक्तिकल्पनालाघवा-
त् । एकपदप्रयोगेऽप्यन्वयविशेषस्य नियमेन जिज्ञासादर्शनात्
तस्याश्च सामान्यज्ञानपूर्वकत्वात् तस्य शब्दादन्यतोऽसम्भवादेव-
वान्विताभिधायित्वनिश्चयाच्चेसाहुः ॥ तन्न ॥ दृष्टे जम्बीरफला-
ऽऽदौ रसविशेषजिज्ञासावत् सामान्याऽज्ञानेऽप्यन्वयविशेषजिज्ञा-
सोपपत्तेः । नचैवं सति तद्भेदे जिज्ञासाया अत्राप्यनियमः स्या-
दिति वाच्यम् । दृष्टापत्तेः । जिज्ञासानुपेक्षेनान्वयस्य पदशक्य-

दुष्टत्वात् । समीचस्तु शक्तिग्रहाभावादेव वारणसम्भवात् । अय-
 म्पेतीत्यादौ तु तात्पर्यज्ञानाभावे बोधाभावादेव न पुत्रेणान्वयः ।
 तात्पर्यज्ञाने तु तत एव निवृत्तिः । तस्य तत्राप्यावश्यकत्वात् ।
 तदघटिताया आकाङ्क्षाया दुर्वचत्वात् । एतस्यैवं ज्ञानं भवति-
 सभिसन्धायैव परस्परसंसर्गयोग्यार्थवाचकपदप्रयोगात् । अथ घट-
 मानयेत्यादौ घटकर्मकानपनबोधरूपदत्तमभिध्याहारस्यैव कारण-
 तादर्शनात् स एवाऽऽकाङ्क्षा । तात्पर्यज्ञानं तु हेत्वन्तरमित्युपेयने,
 तदा तु समभिध्याहारस्य वाक्यधर्मत्वात् पदविशेषमभिध्या-
 हारधर्मकवाक्यगणं बोधनसामर्थ्यमेवाकङ्क्षेति सिद्धं वाक्यस्यैव
 वाक्यार्थबोधजनकत्वम् । परिभाषामात्रं परमवशिष्यते । तदपि
 तस्या आकाङ्क्षाया वृत्तित्वोक्तौ न विरुद्धयते । अत एतदनुरोधेना-
 ऽन्वयस्य शक्यत्वनिरसनगप्युक्तमेव । नन्वस्त्वैवं, तथापि वाक्यानिष्ठ-
 बोधकत्वस्य शक्तित्वे किं मानामिति चेत् । उच्यते । विषयता
 सम्बन्धेन शब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तेनैव सम्बन्धेन वृत्तिजन्योप-
 स्थितेर्हेतुतैव मानम् । अन्यथा घटमानयेत्यत्र घटपदशतयज्ञान-
 यतोऽपि तद्विज्ञानवत् इव बोधापत्त्या घटशब्दबोधे घटार्थकपद-
 वृत्तिजन्यज्ञानत्वेन कारणता वाच्येत्यर्थभेदेनाऽनन्तकोटिकार्यकार-
 णभायकल्पनागौरवापत्तेः । किञ्च । वाक्यानिष्ठबोधकस्याशक्ति-
 त्वे पदानिष्ठबोधकस्याप्यशक्तित्वं सुवचमिति वाक्यार्थवत् पदा-
 र्थस्याप्यशक्यत्वापत्तिः । तथा सति शब्दस्यार्थेन सम्बन्ध एव
 हीयेत । तस्माद्वाक्यस्य वाचकत्वं निर्वाधमिति वर्णादयस्तयोऽपि
 वाचका इत्याहुः । तेन त्रयाणां निसत्त्वादिकमपि निर्वाधमेव ।
 ननु पदवाक्ययोर्बर्णातिरेकसिद्धौ पदादीनां स्वरूपेण वाचकत्व-
 सिद्धिर्न तु तदभावे । अतिरेकस्तु न प्रसभिज्ञामात्रेण सिद्धयति ।
 तस्या एकार्थबोधकत्वोपाधिकृतत्वात् । नन्यत्र मानाभावः । तत्रास-

करवालुकुम्भवादिपदेष्ववयवार्थस्य भिन्नस्य स्फूर्तो पदभेदस्फूर्तेः । तद्भावे च पदैक्यस्फूर्तेस्तस्योपापित्वनिश्चयात् । अन्यथा पदभेदपदैक्यस्फूर्तेनापत्तेः । नच घटादिप्रसभिज्ञाया औपाधिकत्वापत्तिः । तत्रकार्यजनकत्वेऽप्यवयवभेदेन भिन्नार्थजनकत्वाभावाद् घटभेदस्फूर्त्यभावेनैकार्यजनकस्योपाधिताया वक्तुमशक्यत्वात् । एवं सिद्ध एकार्थबोधकरत्वस्योपाधित्वे प्रसभिज्ञया पदवाक्ययोर्वर्णादतिरेकसाधनं वैपाकरणात्तमसमञ्जसमेवेति तन्निश्चितादिकमपि तथेतिचेत् । पर्यायाणामेकार्यबोधकत्वेऽपि पदैक्यबुद्ध्यभावेन तस्योपाधिताया वक्तुमशक्यत्वात् । एवं भिन्नार्थबोधकत्वस्यापि न पदभेदधीजनकत्वम् । नानार्थस्थले व्यभिचारात् । अतः प्रसभिज्ञाया अतिरेकसाधकत्वे न कोऽपि दोषः । तर्हि कथं भेदस्फूर्तिरितिचेत् । उच्यते । पदानामनन्तरूपत्वात्तानि विकारवन्ति पदरूपाण्यन्तान्येनानानाभोगभोक्तृयोगिकापव्यूहवत् । तानि च प्रयोक्तृप्रभृतीनामिच्छाविशेषादिना व्युत्पत्तिविशेषस्फूर्तो प्रतिभान्तीति तत्प्रवृत्तात् स्वरूपादेवेति बुद्ध्यस्व । अत एव मटवार्तिकेऽपि—

पदाऽवधारणोपायात् बहुनिच्छन्ति मूरयः ।

क्रमन्यूनातिरिक्तत्वस्वरवाक्यश्रुतिस्मृतीरिति प्राथमिकमधमपादे वाक्याधिकरणे भेदाऽवधारणोपाया उक्ताः । ईदृशां च प्रयोजनं श्लेषः । वेदे परोक्षवादार्थं लोके चमत्कारविशेषाद्यर्थं च तस्यावश्यकत्वात् । प्रजायेयेतीच्छपा रूपसृष्टाविय नामसृष्टावपि स्त्रीलार्थं वैचिष्याय तस्यापेक्षणात् । अतो न काप्पनुपपत्तिः । एवं वाक्यविशेषेणपि विकारत्वस्वमूहनीयम् । नन्वस्त्वेवं पदवाक्ययोरातिरेकसाधयिन वषाणांवाचकत्वम् । पदैः पदार्थोपस्थापने वाक्यार्थत्वेनाभिमतस्यान्वयस्य संसर्गपर्यादया पदैरेव भानसम्भ-

धेन वाक्यानां वाचकत्वकल्पनस्याप्रयोजकत्वादिति चेन्न । संसर्ग-
 स्थ समभिव्याहारविशेषेण धानात्तस्यैव वाक्यत्वात् तेन धाने
 धान्य एव शक्तेः पर्यवसानस्य वैयाकरणैरेवोपपादितत्वात् ।
 नापि पदोपस्थापितपदार्थानामेव करणत्वं साधीयः । सम्पूर्णवा-
 क्यश्रवणोत्तरं ज्ञायमानस्य बोधस्य पूर्वपदानां नष्टत्वेन निवृत्तपक्षे
 व्यञ्जनान्ताशाचिरोद्दितत्वेन चोपस्थापकाभावात् पदार्थानुपस्थि-
 तावनुत्पत्तिप्रसङ्गात् । अविद्यमानानां प्रकारान्तरेण बोधकत्व-
 स्थाशक्यवचनत्वात् । न च पूर्वपदानां निवृत्तत्वेऽपि संस्कारेण
 तेषामुपस्थितौ तदुपस्थापितानां करणत्वमिति युक्तम् । गौरत्वात् ।
 वाक्यार्थबोधस्याशाब्दत्वापत्तेः । चाक्षुषादिपदवच्छाब्दपदस्याऽपि
 करणार्थकपदमकृतिकत्वेन तत्समाख्याविरोधापत्तेश्च । नापि वृत्ति-
 मत्पदज्ञानमेव करणमिति युक्तम् । एवमप्यशाब्दत्वस्यापत्तेः ।
 न च वाक्यज्ञानकरणत्वपक्षेऽप्ययं दोष इति वाच्यम् । ज्ञायमान-
 वाक्यस्यैव करणत्वाङ्गीकारात् । न च मौनिश्लोकादौ व्यभिचार
 इति शङ्क्यम् । तत्रापि लिप्यादिना ज्ञायमानस्य तस्यैव करण-
 त्वात् । अन्यथा श्रवणाग्राह्यत्वेन तत्र शब्दबुद्धेरप्यनुत्पत्तिप्रसङ्गा-
 त् । ज्ञानात्तस्य चिरस्थायित्वोपगमेन तस्य करणत्वे बाधकाभा-
 वाच्च । नाप्यन्वये शक्तिरिति युक्तम् । कल्पनातीत्यात् । एक-
 स्थापि पदस्य श्रवणेऽन्वयबोधोपपत्तेर्गौरवः पुरुषो हस्तीत्यादावपि
 तदापत्तेश्च । समभिव्याहारविशेषस्याऽपि कारणत्वे वाक्य एव
 शक्तिपर्यवसानाच्च । एकशक्तिपक्षेऽपि अभ्युपगान्तृणामन्विते
 शक्तिरित्यादिवाक्याच्चेत्तस्या ग्रहणं तदा तद्वाक्यार्थं विचारयतो
 ज्ञातस्य बोधस्य भ्रमत्वापत्तिः । सर्वेषामन्विते शक्तौ अन्वितपद-
 स्थाप्यान्विते स्वार्थे शक्तेर्वक्तव्यत्वेन आत्माश्रयानवस्थान्यतरा-
 पत्त्या तदर्थाभिश्चनेन तत्रामाग्याऽन्यथात्वात् । ततश्चान्विते शक्ति-

यथा वाक्यपदश्रवणे तादृक् पदावेशिष्टवाक्यस्वरूपस्फूर्तिस्तथा
 तादृशवाक्यश्रवणे तत्स्वरूपमहिम्ना तच्छरीरप्रशिष्टस्यान्वयास्यापि
 स्फूर्तिः परम्परया वाक्यपदशक्तिज्ञानादापि सुलभा । समभि-
 व्याहारविशेषाच्च । पदनिशिष्टतद्विशेषाच्च तद्विशेषस्य ज्ञानमिते
 न काचिदनुपपत्तिः । अत एव व्युत्पत्तमत्रो बाला एकत्र क्रिया-
 कारकान्वयमवगमनान्पत्रापि तथा प्रतिपन्ति । व्युत्पन्नाश्च श्रुत-
 मात्रेण वाक्यादयमर्थोऽवगत इति प्रतिपन्ति, वदन्ति च तथेति
 युज्यते । पदसमूहात्मके तस्मिन् कोशाज्ज्ञाते श्रुते च सर्वेषामेव
 आकाङ्क्षाराहिसात् ततः पदार्थमात्रबोधः । यथा दशदादिमानी-
 सादौ । नच वाक्यकरणपक्षे वाक्याधिकरणविरोधः शङ्क्यः । तद्-
 भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वादिति तदीयासि-
 द्धान्तसूत्रस्य तद्भूतानां वाक्यावयवभूतानां पदानां क्रियार्थेन पदेन
 समाम्नायः समभिव्याहारो वाक्यरूपः, वाचक इति शेषः । तत्र
 हेतुः— अर्थस्य वाक्यार्थस्य तन्निमित्तत्वात् समभिव्याहारानि-
 त्तत्वादिसापि व्याख्यातुं शक्यत्वात् । अतस्त्रयाणां वाचकत्वं सू-
 पपन्नम् । एवं त्रयाणां वाचकत्वेऽपि तदर्थशेषानुकूला शक्तिस्तेषु
 तेष्वेवेति पदाद्यवयवभूतानां वर्णानामनर्थकत्वाद्गौणसुरूपभेदेन
 वर्णानामनन्तरूपत्वमपि सिद्धं बोध्यम् । नच प्रत्येकाष्टत्तिनः समु-
 दायाऽष्टत्तिनियमात् पदानामप्यवाचकत्वापत्तिः । ह्रस्वाचूर्ण-
 योः प्रत्येकाष्टत्तिनः शोणत्वस्य तत्समुदाये कुङ्कुमे, धान्याद्यष्टत्तिनो
 महत्त्वस्य धान्यादिराशौ च दर्शनेन नियमस्याप्रयोजकत्वात् ।
 नचैवं वर्णानिसत्त्वापत्तिः । पदानां बोधकत्वेन निसत्त्वे सिद्धे तद-
 धयवनिसत्वस्य तत एव सिद्धेः । ननु, पदे वर्णा न विद्यन्ते वर्ण-
 ष्ववयवा न च * वाक्यात् पदानामसन्तं प्रविवेको न कश्चनोति
 वाक्यपदीयादखण्डस्फोटपक्षे पदे वर्णा एव न सन्तीति तथाऽयं

चापद्योतात्मा । नच तेष्वपि वैयाकरणादिभिर्दानकत्वस्याङ्गीकारान्नानर्थकत्वमिति वाच्यम् । शक्तेर्व्यासञ्ज्यवृत्तित्वाङ्गीकारेण मन्त्रेकमबोधकत्वेन गौणत्वानपायात् । नच तद्वत् केवलानामनर्थकत्वं शङ्काम् । एकाक्षरकोशे तदर्थक्यनात् । नच तेषां सुवन्तत्वेन पदत्वात् तत्प्रयुक्तमेवार्थवत्त्वमिति शङ्काम् । एकाक्षरकोशसमाख्याविरोधात् । सम्बुद्धयन्तेषु तेषु समुदायलक्षणस्य पदत्वस्याभावेन पदावयवरूपत्वाभावेन च केवलत्वानपायाच्च । एवं सिद्धे द्वैविध्ये पदानामनन्तरूपत्वादनारब्धत्वाच्च तदवयवभूतानां वर्णानामनन्तरूपत्वं निर्वाधमेवेति तेषां गौणमुख्यभावोऽप्युपपन्न एव । एवं पदवाक्ययोरपि बोध्यम् । नन्वस्तु वर्णेषु तथात्वम् । न तु पदवाक्ययोरपि । वाक्यावयवभूतानामपि पदानां वाचकत्वस्यावश्यकत्वेन गौणत्वस्याशक्यवचनत्वात् । अन्यथा वर्णवत् पदेष्वपि सङ्केतग्रहस्यानवश्यकत्वात् विनापि वाक्यार्थबोधापत्तेः । नच तेषु स्मारकत्वाङ्गीकारात्त दोष इति युक्तम् । अतिरिक्तशक्तिकल्पनागौरवप्रसङ्गात् । एवं महावाक्यावयवभूतवाक्यानामपि वाचकत्वमावश्यकमेव । अन्यथा अङ्गाङ्गिभावदौर्घ्यप्रसङ्गात् । तदभावे महावाक्यस्याप्यबोधकताप्रसङ्गाच्चेति चेन्न । अवाधितया परिच्छिन्नत्वमतीत्या वर्णवत्पदेष्वपि रूपमेदमिद्धौ स्वतन्त्रपदसादृश्यस्यापि सिद्धेस्तन्माहिम्नैवार्थस्मरणेन शक्त्यन्तरकल्पनागौरवाभावात् । एवं सङ्केतग्रहस्यापि सहकारित्वसिद्धेश्च । अन्यथा युगपदं दृष्टिद्वयापत्तेः ॥

नन्विदं प्रसङ्गतम् । यत्र वाक्यार्थं बोधयितुं वाचकानामेव प्रयुज्यमानत्वादिति चेन्न । तेषां निराकाङ्क्षाणां प्रयोगे स्वार्थं प्रतिपाद्य कृतार्थत्वाद् गौरवः पुरुषो हस्तीसादाविव तैर्वाक्यार्थबोधानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । प्रकृतेः स्वार्थं प्रतिपाद्य तथात्वे मत्प्रयान्पेक्ष-

णान् तयोरेकार्थवाचकत्वभङ्गमङ्गात् मस्यवाप्रयोगमङ्गाच्च ।
 आकाङ्क्षादिमतां प्रयोगे च स्मारकत्वस्यैव सिद्धेः । वक्त्रां स्वबुद्धि-
 कल्पितस्य संसर्गस्य बोधनार्थमर्थस्मरणे तेषां शब्दपूर्वकमेव स्मृ-
 तावारोहेण स्मारकाणामेव पदानां प्रयोगात् । घटपदेन स्वार्थ-
 स्मारिते तन्निरूपितकर्मत्वबोधकाद्वितीयाया, घातुपदेन स्मारिते
 तादृगाख्यातस्य च प्रयोगः क्रियत इत्यस्यानुभवसिद्धत्वेन तत्र
 मानान्तरानपेक्षणात् । अतो न पदानां गौणत्वासिद्धिः । नापि
 वाचयानां महावाक्यस्थानामवान्तराणां तेषां श्रवणदशायां स्वार्थं
 प्रतिपाद्य कृतार्थानामप्यङ्गाङ्गिभावाद्यपेक्षायां स्वार्थस्मारकतयैव
 बुद्धावारोहात् । नच लौकिकवाक्येषु पदानुपूर्वीनानात्वेन तदर्थ-
 स्य संसर्गस्वापूर्वत्वेन बुद्ध्या रचनां कृत्वैव तादृशानुपूर्वीनिर्माणेन
 चाऽनित्यत्वस्य दृष्टत्वात् प्रतिज्ञाहानिः । व्यवहारे वेदापेक्षया
 तेषां हीनत्वाय तेष्वनित्यत्वस्येष्टत्वेऽपि वस्तुतो बुद्ध्या रचनां कृ-
 त्वैवोच्चारणदर्शनाच्च । तेषां ज्ञानेनैवोत्पत्तिस्थिती निश्चीयेते
 इति सर्वप्रतीतिनाश एवानुपूर्वीनाशः । ज्ञानस्य चिरस्थायित्व-
 मादौ व्युत्पादितमेवेति तेषामपि त्रिषणाऽवस्थायित्वानङ्गीकारेण
 अदोषात् । रूपसृष्टिमध्यपातिनां क्रियात् इव नामसृष्ट्यन्तःपातिनां
 ज्ञानतश्चिरकालस्थितेरिष्टत्वात् । काव्यादीनामन्येषां च वाचयानां
 तद्विषयकप्रतीत्यादिविलय एवं विलय उपचारात् । अन्यथा स
 एवायं श्लोक इत्यादिप्रतीतिवाधापत्तेः । नचेयं साजासादिति
 वाच्यम् । तथा सति तत्प्रतीत्यापत्तेः । तस्य वाक्यस्य नष्टत्वेन
 पुनः कथनेऽनुकरोतीति प्रतीत्यापत्तेः । राजवाक्यानुवादकदृता-
 देस्तुकरणमयुक्तदण्डाद्यापत्तेश्च । पूर्वोक्तवर्णाद्यनुभवविरोधाप-
 त्तेश्च । वैदिकानां तु ततोऽपि चिरकालस्थायित्वम् । महर्षीणां
 संस्कारस्य महाप्रलयपर्यन्तमवस्थानात् । तदुत्तरं तु भगवसेव

निःश्वसितरूपेण स्थितिः । वस्तुतस्तु अस्मदादिमुखेन ऋषिद्वारा
 भगवानेव वाक्यं वदतीति सर्ववाक्यानि भगवद्वाक्यत्वाद्देदतुल्या-
 न्येवैवापि, स एष जीव इत्यत्रैकादशस्कन्धे सिद्धमिति तस्य
 निसत्त्वे कोऽपि न संदेहः । नन्वं सति वाक्येषु वेदवन्निरुद्धत्वं
 स्यात् । तथा सति साकाङ्क्षयुक्तानाकाङ्क्षायुक्तादिविभागोऽपि
 न स्यादिति चेन्न । रूपमृष्टौ योग्यावयवैरेव पदार्थनिपाणे माचीन-
 निर्मातृव्यवहारस्यैव नाममृष्टौ वाक्यार्थयोग्यावयवैरेव वाक्यानि-
 र्माणेऽपि माचीनव्यवहारस्य नियामकत्वात् तदनादरे घोटक-
 शृङ्गानिर्माणवदनाकाङ्क्षादिवाक्यनिर्माणे उपालम्भाच्च व्यवहा-
 रार्थं तस्यावश्यकत्वात् । अत एवार्थादिभर्मस्य योग्यत्वादेस्त-
 प्रारोपो वक्ष्यमाणवृत्तिभेदश्च युज्यते । अन्यथा विवक्षितार्थमती-
 तिवाधापत्तेः । नच प्रमाणाप्रमाणविभागभङ्गापत्तिः । तस्यापि
 व्यवहारार्थमावश्यकत्वात् । अन्यथा तद्भङ्गापत्तेः । वस्तुतस्तु
 सरस्वत्याः सर्वतोमुखत्वादर्थस्य भगवद्रूपत्वाद्द्वयपदवाक्यैः सर्वैरेव
 भगवन्तं वदतीति न कस्याप्यप्रामाण्यम् । ननु तथापि पुरुषा-
 णां भ्रमप्रमादविमलिभ्रमकारणागाढादिदोषवत्त्वात् तत्सम्बन्धेन
 लौकिकवाक्येष्वप्रामाण्यमिति चेन्न । तस्यारोपितत्वेन शब्दाऽदृप-
 कत्वात् । फलाभावे अवादेऽनिवादे अन्यथावादे च पुरुष एव
 दोषात् । अतो न काचिदनुपपत्तिः । तस्मान्निर्वापं निसत्त्वमन्त-
 रूपत्वं च । किञ्च । वेदे त्ववयवभूतानां वाचकत्वमपि परस्पर-
 राशिराधेन सर्वेषां भगवदर्थकत्वात् । नच शब्दबोधे तदनुपयो-
 गात् तथाभ्युपगमस्य वैयर्थ्यं शङ्क्यम् । अदृष्टार्थं तथाङ्गीकारात् ।
 नच प्रमाणाभावः शङ्क्यः । वेदाक्षराणि यावन्ति पठितानि
 द्विजातिभिः * तावन्ति हरिनामानि कीर्तितानि न संशय इति
 वाक्ये अर्थादत्वनिरासपूर्वकं भगवन्नामत्वकथनात् । स्मृतेश्चाप्त-

दर्शनं तथा निश्चयात् । नन्यवाहितप्रत्यभिज्ञया वर्षपदयोरै-
 वपनिश्चयादयं लौकिकवैदिकविभागोऽनुपपन्नः । नच छान्दसः
 प्रक्रियायां नियतस्वरवर्णाऽऽगमतल्लोपविकरणव्यस्रयादिदर्शनाः
 च्छेदसिद्धिः । अर्थभेदाभावे तदेवेदं गोपदमित्यादिप्रत्यभिज्ञया
 पदभेदाभावे च सिद्धे तेषां तदसाधकत्वात् । वाक्याधिकरणवा-
 र्तिकोक्तदेवनामर्थभेद एव पदभेदकत्वोपगमात् । नच स्वरूप-
 दिशब्दानां लोके अपयोगादश्ववालादिशब्दानामर्थभेदस्यापि
 स्पष्टत्वात् । उच्यते वै देवगवा वहन्ति, हिरेण्यपर्णः प्रदिवस्ते
 अर्थमित्यादावर्थस्वरूपस्याप्यन्यविधत्वात् सोऽप्यस्तीति वाच्यम् ।
 तावताऽपि केषाञ्चिदेव भेदासिद्धेः । सर्वेषां भेदस्याप्रमाणकत्वात् ।
 उच्यते तत्र वनस्यान्यपरत्वेनार्थभेदानापादकत्वात् । अन्यथा त-
 दुपायाभावात्तेभ्योऽर्थानवगमप्रसङ्गात् । अत एव भट्टपादैर्लोक-
 वेदाधिकरणे, लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधक इत्यादिना
 लोकवेदस्यशब्दयोरभेद एव प्रतिपादित इति चेन्न । लोकवेदा-
 ऽधिकरणस्य कल्पितत्वेनाऽपामाणिकत्वात् । जैमिनिनाऽनुक्तत्वेन
 तथात्वावसायात् । आकृष्यधिकरणस्यैव तत्र दर्शनात् । नच वै-
 दिकपदानामन्यत्वे तदर्थस्याप्यन्यस्य वक्तव्यत्वात् तेषां सम्बन्ध-
 ग्रहणोपायाभावेनाकृष्यधिकरणानारम्भप्रसङ्गः । उपायस्य वक्ष्य-
 माणात्वात् । स्वप्नेनापि पदपदार्थसम्बन्धनिसत्त्वात् तस्यावश्य-
 कत्वात् । उच्यते तत्र वाक्यस्यान्यपरत्वेऽपि लोकानधिगतार्थबोध-
 कत्वेन स्वार्थे प्रामाण्यावसायात् । अन्यथा, प्रतारकवाक्यपदमा-
 ण्यप्रसङ्गान् । केषाञ्चिद्वेदेऽभ्युपगते तदर्थस्येवेतरेषामप्यर्थस्य
 सुप्तेनैव बोद्धुं शक्यत्वात् । निनाद्निनदध्वनिध्वानकुतुककौतु-
 कन्दवादिशब्देष्वर्थभेदाभावेऽपि पदभेदस्य कोशेऽङ्गीकारेण
 तथोपगमस्याप्रसङ्गकत्वात् । प्रत्यभिज्ञया वस्तैक्यविषयत्वेन रूप-

भेदावाधकत्वात् । पातञ्जलमहाभाष्येऽपि, केषां शब्दानां लौकिकानां वैदिकानां चेति भेदमुपन्यस्य गौरवतः पुरुषो हस्तीति लौकिकानां, शश्रो देवीराभिष्टये, इषे त्वेसादीनां वैदिकानां च भिन्ननयोदाहरणात् । मयद्भूतयोर्भाषायां, द्वयचञ्छन्दासि, सर्वत्र विभाषा गोरिसादिभूवेषु पाणिनिनापि रूपभेदस्यैव बोधनाद्वैदिकानि तानि भिन्नान्येवेति निश्चयः । नचोदात्तादीनां ध्वनिधर्माणां वर्णध्वारोपितत्वेनावास्तवत्वात् वर्णादिभेदकत्वं युक्तमिति वाच्यम् । विधानवैयर्थ्यापातात् । आरोपस्योच्चारणशेषादेव सिद्धेः । नचैवमपि कृत्रिमत्वानपापादवास्तवत्वमेवेति शङ्काम् । विधानस्य व्युत्पत्तिमात्रार्थत्वेन वास्तवत्वानपायात् । द्रष्टुः शब्दः स्वरतो वर्णतो वेसत्र पद एव स्वराङ्गीकाराच्च । नच, यङ्कर्मण्यत्रपन्यङ्गमामखिसादावेकश्रुतेरपि विधानान्नैवमिति वाच्यम् । विरुद्धधर्माश्रयत्वेनोभयथापि सत्त्ववचनेन तथा पाठनिषयनाददोषात् । नच, द्रष्टुं सामेयधिकृत्य पठितानां, कलेर्दकृ, वामदेवाङ्क्यद्द्व्यादिसूत्राणां, यदकालयत् तत् कालयस्य कालयत्वं, वामं वा इदं देवेभ्योऽजनि तस्माद्वापदेव्यमित्यादेश्रुतिविरोधेनाप्रामाण्यमिति शङ्काम् । अत्र वेदविरोधादर्शनात् । काले वापदेव्यस्थलेऽपि श्रुतिनिरुक्तो यः कालनसाधकत्वेदेववामत्वरूपो धर्मस्तपुःराःसुरमेव साम्नः कालिना वामदेवेन च द्रष्टृत्वस्य शक्यवचनत्वेन श्रुतौ प्रकृत्याद्यनिर्देशेन च विरोधाभावाच्च । एवं यत्र तत्र विरोधाङ्गीकारे तस्याङ्गत्वमङ्गमङ्गाच्चेति न किञ्चिदेतत् । अतो लौकिकवैदिकभेदेनापि युक्त एव पदवर्णस्वरूपभेदः । एवं वैदिकवाचयान्यपि भिन्नानि बोध्यानि । आनुपूर्वीभेदात् । छन्दःशास्त्रे वाक्यधर्माणां लौकिकवैदिकच्छन्दानां पृथङ्गानिरूपणात् । अध्यापनाध्ययनादिनिषयभेदात् । सर्वे वेदा यत्प-

दगामनन्ति, वेदैश्च सर्वैस्त्वमेव वेद्यः, मां विधत्तेऽभिषत्ते मामि-
त्यादिश्रुतिस्मृतिभ्योऽर्थभेदावसायाच्च । ननु लौकिकवैदिकवर्ण-
पदवाक्यानां भेदो न युक्तः । तथा सति तादृशास्तुपूर्वास्वरयोगेन
तत्सदृशवाक्यपाठे शूद्रादेः पापाभावादपशूद्राधिकरणाविरोधाप-
त्तेरिति चेन्न । शूद्रादीनां वैदिकसदृशस्यापि वाक्यादेर्वेदनुद्धृता
पाठेऽपि दोष इत्यभिप्रायकत्वात् । उक्तहेतुभिः सिद्धभेदस्यापल-
पितुपशक्त्वात् । व्याकरणस्मृतेस्तामिन्द्रो मध्यतोऽपक्रम्य व्याकरो-
दिति श्रुत्या वेदमूलकत्वाच्छन्दःशास्त्रस्याऽपि तथात्वाच्च । तस्मा-
न्न विनादलेश इति वर्णादित्रयेऽपि पद्धर्मत्वमपत्यूहम् ॥

ननु वेदवाक्यानां भगवद्वाचकत्वं न युक्तम् । मन्त्राणां तत्र
तत्र त्रिनिपुक्तानां तत्त्वकाशकत्वात् । ब्राह्मणस्यापि तत्त्वदा-
ख्यायिकापुरावृत्ततत्त्वकर्मबोधकत्वात् । वाक्यानां संसर्ग एव
शक्त्युपगमाच्च । तदनङ्गीकारे यज्ञादिप्रतिरोधमसङ्गात् । सर्वेवेदा
इत्यादीनां तात्पर्यदृश्याप्युपपत्तेरिति चेन्न । मां विधत्तेऽभिषत्ते मां
विकल्प्याऽपोह्यते ह्यहम् * एतावान् सर्ववेदार्थः शब्द आस्याथ
मां भिदाम् * मायामाधमनूयान्ते प्रतिषिद्धय मसीदतीत्यत्र, मां
विधत्त इत्यादिना विधेयाभिधेयविकल्प्यापोह्यानामर्थानां स्वत्वक-
थनेन तत्तद्रूपस्यैव स्वस्य वेदार्थत्वबोधनाच्छिष्टानां मन्त्रादिवेदा-
न्तेषु सर्वेषु वाक्येषु पूर्णत्वव्यवहाराद्भगवत्सद्रूपस्यापि पूर्णत्वात् ।
अत एव वेदस्य सर्वत्र वर्णादिरूपेण वाचकत्वान्मन्त्रादीनां तत्त्व-
त्त्वकाशकत्वेऽपि भगवद्वाचकत्वस्याऽवसायात् । तावता यज्ञादिनि-
र्वाहेण दूषणान्तराभावाच्च । एवमुच्चरक्काण्डेऽपि ज्ञानशेषाणां भ-
गवत्वात्तन्निरूपकवाक्येष्वपि द्रष्टव्यम् । ज्ञानकर्मणोः परस्परोप-
कारकत्वेन शास्त्रैक्यम् । षडङ्गविशिष्टस्य पुरुषस्य प्रतिशालं नि-
रूपणाच्च । शास्त्राणि पूर्णत्वम् । नच यज्ञादेर्लौकिकाक्रियात्मक-

त्वादपूर्वात्मकस्य जन्यत्वाच्च न ब्रह्मत्वमिति शङ्कनीयम् । लौ-
किकक्रियायास्तदभिव्यञ्जकत्वेन तत्र यज्ञादिव्यवहारात् । अतो
वेदस्य सर्वत्र भगवद्वाचकत्वे न काऽप्यनुपपत्तिः । एवं, पुराणं
हृदयं स्मृतमिति वेदहृदयत्वाद्, इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंह-
येदिति वेदार्थनिश्चायकत्वाच्च वेदवदेव नित्यो भगवानेव वाचपा-
र्य इति तत्रापि पूर्वोक्तैव व्यवस्था । तदितरत्र तु वाच्यार्थस्य
बुद्धिकल्पितत्वान्न तद्रूपत्वम् । अतो व्याकरणवैयासदर्शनभगव-
न्मतरीत्या ब्रह्मवादमनुसृत्य शब्दादिस्वरूपविचारे शब्दस्य नित्य-
सम्बन्धो बस्तुतो भगवद्गुणैवार्थेन । व्यवहारे तु पदानां प्रवाहरू-
पेण नित्यो, वाक्यानां तु यत्तत्कल्पितत्वात्वेन काल्पनिक इति सिद्धम् ॥

अथ प्रसङ्गादिर्दं विचार्यते—वैदिकपदपदार्थानां भिन्नत्वात्
कथं तत्र सम्बन्धग्रहः । कस्य वा सम्बन्धस्य ग्रह इति । लोके च
कथमिति । तत्र भगवद्वयया वृद्धव्यवहारादिनेति श्रूमः । कथमिति
चेत् । उच्यते । यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदोश्च मदि-
णोति तस्मै * तं वै देवमात्मबुद्धिमकाशामिति श्रुतौ ब्रह्मणे वेद-
पाठनस्यात्मबुद्धिमकाशनस्य चोक्तेः । पुरुषसूक्ते च, पुरुष एवेदं
सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यामेत्यादिना भृतादिरूपेण व्यवहितमा-
णस्यापि पुरुषात्मकत्वेन नित्यत्वमुक्त्वा तत्सत्समाहिराहजायतेत्या-
दिना सर्वपदार्थानामृक्कादीनां मन्त्राणां चोत्पत्तिमुक्त्वा, तेन देवा
अयजन्त, सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरः नामानि कृत्वाऽभिव-
द्मन् यदास्ते, तानि धर्माणि प्रथमानीति चोक्तेः । श्रीभागवते च,
एवं पुरा धारणयात्ममोनिर्नष्टां स्मृतिं प्रत्यवरुध्य सुष्ठान * तथा
सत्सर्गेदमोपराष्टिर्थाप्ययात्र माग्ब्यवमायबुद्धिरिति कथनाच्च ।
भगवान् पाठयन् ब्रह्मबुद्धिं प्रजाशयति, गुणवन्मूर्खी च सर्वेषां
बुद्धिश्च । तदा प्रजा वा एते वा पागे सर्वेषां । पागसम्भाराः पुः-

पावपवात्मका एवेति प्रथमं तेष्वेव तेषां सम्बन्धयोग्यः । तत्समान-
 नामरूपत्वेन लौकिकेषु चैकस्म सः । ततो दृढव्यवहारेण ईश्वर-
 प्रकाशितबुद्धीनां बालानामप्यदृग्कर्पात्तथैवावगमः । विच्छिन्नप-
 रम्पराणां तु वैदिकपदार्थस्यातीन्द्रियत्वाल्लोके पूर्वं ततो वाचक-
 सादृश्येन भगवदनुगृहीतपूर्वाचार्यग्रन्थादिना च लौकिकसमाना-
 कारत्वेनावगमः । तत्राप्याश्रयाश्रयिभावस्यासन्तं पारोक्ष्येण अती-
 न्द्रियेषु स्वर्गमेरुसुपर्णप्रभृतिषु सान्द्रतमपसिद्धेषु सिद्धशरभादिषु च
 यथा भवति तद्वत् । येषां पुनरसन्तं परम्पराविच्छेदस्तेषामपि भग-
 वत्कृपया सुप्तेनावगमः कल्पते । कल्पयद्भूरागसौरमसनापपवन-
 संसर्गेण धर्मस्येव । येषां पुनर्न सा तेषां तूपायाभावात् तदभावं
 एव । मृत्युत गुणसोभकृतस्वभाववैचित्र्याद्विपरीतज्ञानमपि । नत्ते-
 दमपयोजकम् । अविच्छिन्नपरम्पराणामपि तथा श्रवणात् । यथा
 एषं आत्मेति ब्रह्मवाक्येन विरोचनस्य देह आत्मपदशक्तिग्रहः ।
 एकादशस्कन्धे च, वदन्ति कृष्ण श्रेयांसि बहूनि ब्रह्मवादिनः *
 तेषां विकल्पप्राधान्यमुताहो एकमुत्पत्तेति प्रश्ने भगवतोक्तम् ।
 कालेन नष्टा प्रलये चापीयं वेदमंहिता * मयादौ ब्रह्मणे प्रोक्ता
 धर्मो यस्यां पदात्मकः ॥ तेन प्रोक्ता च पुत्राय मनत्रे पूर्वजाय
 सा * ततो भृग्वादयोऽगृह्णन् सप्तब्रह्मणदुर्षयः ॥ तेभ्यः पितृभ्य-
 स्तपुत्रा देवदानवगुह्यकाः * मनुष्याः सिद्धगन्धर्वाः सविद्याधर-
 चारणाः ॥ किंदेवाः किन्नरा नागा रक्षःकिम्पुरुषादयः * ब-
 ह्व्यस्तेषां प्रकृतयो रजःसत्त्वतमोभुवः ॥ याभिर्भृतानि भिद्यन्ते
 भूतानां मतपक्षया * यथाप्रकृति सर्वेषां चित्रा वाचः स्वन्ति
 हि ॥ एवं प्रकृतिवैचित्र्याद्भिद्यन्ते मतयो नृणाम् * पारम्पर्येण
 केषाञ्चित् पाखण्डमतयोऽपरे ॥ मन्वायामोहिताधियः पुरुषाः
 पुरुषर्षभ * श्रेयो वदन्त्यनैकान्याद्यथाकर्म यथारुचीति ॥ अतो

विधिवत्त्वाद्ध्ययानेऽध्ययनेऽपि चेदेवम्भावस्तदेदानीन्तनानां तद-
भावे कः सन्देह इति न तेनास्माकं काचन हानिः ॥

या तु प्राथमिकशक्तिग्रहे परेषां प्रनाडी-घटमानपेति प्रयोजक-
वृद्धेनोक्तः प्रयोज्यवृद्धस्तदर्थमवगत्य घटमानपतितात्पश्यन् बालस्तथा
क्रियया तस्य मयत्रं, तेनेच्छां, तथा च तद्विषयकं ज्ञानं स्वदृष्टान्तेन
अनुमिनोति । ततस्तत्र हेत्वाकाङ्क्षायामुपस्थितत्वाच्छब्दमेव कारण-
त्वेन कल्पयति । तत्रो घटादिपदानां प्रत्येकभावापोद्वापाभ्यां घट-
पदं घटधीजनकमित्यादि कल्पयति । वृत्ते च तस्मिन्नतिप्रसङ्ग-
भङ्गाय तज्जननानुकूलं शक्तिरूपं सम्बन्धं कल्पयति । तदुत्तरं च
पञ्चिद् व्यवहारात्, पञ्चिदुपपानात् पञ्चिच्छब्दाद् व्याकरणा-
दिरूपाद्भवतीति ॥ सा तु नास्माकं रोचते ॥ मखात्मविरोधात् ।
तथाहि । य एतावत्कल्पकः स नातिवालः, किन्तु मगल्म एव
वाच्यः । तथा सति वृत्तान्तान्तरामिवेदमपि स्ववृत्तान्तं स्मरेत् ।
अयातिवालस्तदा तु तावत्प्रनाडीहान्यादिकमेव तस्य दुर्लभमिति
दूरापास्तं कल्पकत्वम् । व्याप्तिज्ञानादिवैधुर्याच्च । किञ्च । तस्य
यज्ज्ञानं तद किमुपेक्षाबुद्धिरूपं ग्राहकबुद्धिरूपं वा । नायः । तथा
सद्यत्रे शक्ति न स्मरेत् संस्कारानुदयात् । उपेक्षान्यसंशयान्पज्ञान-
स्यैव संस्कारजनकत्वात् । द्वितीयं चेत्तर्हि प्रनाडीमपि स्मरेत् ।
किञ्च । सादिष्टाष्टवादे प्राथमिको बालश्चतुर्मुख एव वाच्यः ।
तदुपशिक्षणाय चेद्वरेण रूपं विधीयत इत्यपि वाच्यम् । तदपि
नोचितम् । तथा सति नानाश्रुतिपुराणेषु नानावृत्तान्तवदिदमपि
पञ्चिदुपलभ्येत । तस्माच्चेदं सार्थीय इति ॥

अथेदं विचार्यते ॥ शब्दार्थयोः मखात्म्यप्रत्यापकभावः
पूर्वमुक्तस्तत्र मखात्म्यत्वमर्थगतं, प्रत्यापकत्वं शब्दगतं प्रतिपा-
दकत्वापरपर्यायम् । तच्च शक्तिवृत्तान्तगौणीसिकेतशक्तिभ्रमा-

न्यतरेण बोधकत्वम् । तस्य नित्यत्वं तु न शक्यवचनम् ।
 तथा सति तच्छरीरमविष्टप्रकाराणामपि नित्यत्वापत्त्या शक्तिल-
 क्षणादिकृतगौणमुख्यत्वविभागवैयर्थ्यापत्तेः । नच शक्या बोध-
 कत्वमेव प्रत्यायकत्वमिति वाच्यम् । प्रकारान्तरेण बोधके शब्दे
 प्रत्यायकत्वव्यवहारबाधापत्तेः । शक्त्यवच्छेदकानिर्वाच्यतापत्तेश्च ।
 तथाहि । न तावच्छ्रोत्रग्राह्यत्वं शक्त्यवच्छेदकम् । तस्य ध्वनावपि
 गौल्यात् तत्रापि शक्त्यापत्तेः । नाऽपि तथात्वे सति प्रत्यायक-
 त्वम् । विभागवैयर्थ्यापत्तेः । अगभ्रंशेष्वपि शक्त्यापत्त्या अनेक-
 शक्तिकल्पनाममहाच्च । नापि साधुत्वं तथा । तस्यैवानिर्वाच्य-
 त्वात् । गाव्याद्यभ्रंशसाधारण्यत् । अर्थप्रत्ययप्रयोगाभ्यां तत्रा-
 पि तदवगमात् । नच तेषां लक्षणिकत्वमिति युक्तम् । तेषां
 क्वापि शक्त्यभावे तत्र लक्षणाया अप्यशक्यवचनत्वात् । नाप्य-
 ऽदृष्टसाधनत्वं तत् । तस्य प्रसङ्गाद्यविषयत्वेन प्रयोगानियामक-
 विध्यनुपलम्भेन च तथात्वस्य निश्चेतुमशक्यत्वात् । नाप्यनादि-
 वाचकत्वं तत् । मीमांसकादिमते सम्बन्धुरस्मरणस्य नैयायिकादि-
 मते ईश्वरसंकेतस्यापभ्रंशेष्वपि गौल्याच्छब्दापशब्दविभागमहा-
 पत्तेः । अतः शक्त्यवच्छेदकस्यानिर्वाच्यत्वादीश्वरसंकेतातिरिक्त-
 शक्त्यभावात् तदुपगमस्य गौरवग्रस्तत्वाच्च कथं सम्बन्धस्य नित्य-
 त्वमिति । अत्रोच्यते । न तावच्छक्त्यवच्छेदकानिर्वाच्यत्वं, येन
 सम्बन्धनित्यता हन्येत । अनादेः शब्दस्वरूपस्यैव तदवच्छेदकत्वात् ।
 नचापभ्रंशेषु तदापत्तिः । तेषां देशनियतत्वेन देशानां भूमिविभागो-
 चरभावेत्वेन भूमेश्च जन्यत्वेन तेषामप्यर्वाचीनत्वात् । प्रलयद-
 शार्थां वेदवचनसत्त्वाबोधकममाणाभावात् ।

नच ततः पदार्थबोधानुपपत्तिः । आद्यानामिन्द्रादिशब्देनेन्द्रादेरिव
 तच्छक्तेर्वाचकशक्तिजन्यतया तेन तन्मूलशब्दोपस्थापनादर्वाची-

ऽनुमीयते । तेन पर्यायस्यले प्रयोगानियमो यद्यपि न द्रुष्टस्तथा-
 प्यन्यायश्चानेकशब्दत्वमिति जैमिनिस्मृत्या एकस्याऽर्थस्यैकशब्द-
 वाच्यत्वनियमाऽवधारणात् । पर्यायानामपि धर्मविशेषपर्यवसानं
 ध्यायः । विकल्पव्यवस्थासिद्ध्याः पद्दोषाप्रसङ्गात् । अन्यथा-
 ऽष्टदोषापत्तेः । अत एव घटकलशब्दयोः सप्तपि पर्यायत्वे
 माङ्गल्येषु कलशपदमेव प्रयुञ्जते । कलशस्यापनमिति । अमाङ्ग-
 ल्ये च घटशब्दम् । घटस्फोट इति । करहस्तादिषु त्वन्याट्याप्य-
 नेकशब्दता आर्यप्रयोगसाधारण्यदर्शनेन गसन्तराभावादङ्गीक्रि-
 यते । एवमनेकार्थप्रयोगस्यलेऽपि बोध्यम् । अनेकेष्वर्थेषु कस्यापि
 गङ्गापदाधीरस्येवार्थान्तरमेतीति पूर्वकमतीतिकत्वादर्शनात् । सर्वा-
 सामाहृतीनां तुल्यतया एकत्रैकस्येतराभावेन सत्त्वाभावादाकृष्य-
 धिकरणन्यायेनाक्षेपलभ्यात्वासम्भवात् सर्वप्रवाहनौल्येन समानता-
 मरूपसूत्रस्यापि तूष्णीकत्वाच्चार्यप्रयोगसाधारण्यात् । विशेषलाभे
 गुणस्योक्तत्वाच्चेति ॥ विकल्पदोषाणां त्वयं संग्रहः—

यदा वाक्यद्वयात् कल्पो विकल्पो ह्यव्यवस्थितः ।

तदैकादरणेऽन्यस्य प्राणाण्यस्यैव आपत्तेः ॥

अप्रामाण्यो ररीकारश्चैवं द्वौ तद्भिद्येतरत् ।

आहतं चेत्तदा सक्तप्रामाण्यस्य परिग्रहः ॥

स्वीकृताऽमानतास्तस्मिन् पूर्वत्र चोभयम् ।

पूर्वोक्तमिति चत्वारस्तद्भिद्या पूर्व आहते ॥

दोषद्वयं द्वितीयोक्तमेवं दोषाष्टकं भवेत् ।

वारत्रये प्रयोगेणैतत्वं तु मम भासते ॥

चतुर्थादिप्रयोगे तु ते ततो नोज्जवः पुनः ।

इत्येवमव्यवस्थायां विकल्पस्य व्यवस्थितौ ॥

एकवाक्ये भवेदोषद्वयं तेनापमुक्तम् ।

पदार्थोपस्थितियुज्यते । नच तत्र शक्तिभ्रमात् पदार्थोपस्थित्या-
दिकमिति युक्तम् । भ्रमत्वविनिगमकस्याभावात् । पर्यायशब्दे-
ष्विव तेष्वपि पूर्वोक्तरीत्या सङ्केतस्य सिद्धौ तद्ग्रहस्य प्रमात्वसं-
भवे भ्रमत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । अग्रे बाधाभावाच्च । न च
तत्र लक्षणा । तेषां कुत्रापि शक्त्यभावे शक्यसम्बन्धरूपाया लक्ष-
णाया अप्यसम्भवेनाऽशक्यवचनत्वात् ॥

अत्र साम्यदायिकनैयायिकाः— संस्कृतपदानां सकलदेश-
कालसाधारण्येन परिगणिततया चाल्पत्वम् । अपभ्रंशानां तु त-
त्तद्देशकालभेदेनानन्त्यमिति तदेव विनिगमकमिति नापभ्रंशे श-
क्तिः । पर्यायेषु तु विनिगमकाभावात् सर्वत्र शक्तिरेवेत्याहुः ॥

त एव नव्यास्तु— संस्कृतत्वापभ्रंशत्वाभ्यामल्पत्वानन्तत्व-
सम्भवेऽपि प्रत्येकमेकैकत्वेन संस्कृततुल्यतया विनिगमकासम्भवात्
संस्कृतत्वेनापभ्रंशत्वेन वा शक्यभावाद् घोषारटत्वादिना प्रत्येक-
मेव तस्याः सर्वत्र सिद्धत्वात् । तथाच घटप्रज्ञाशब्दयोः प्रत्येकं
सर्वत्रैकव्याञ्छक्तौ कौऽपि न विशेषः । नच शक्तौ सत्यां तत्पदा-
त् तद्देशीयानामिवान्यदेश्यानामपि बोधः स्यादिति वाच्यम् ।
शक्तिरतदभावयोः पदार्थोपस्थितितदभावौ प्रति स्वरूपतो निया-
मकत्वाभावात् । शक्तिग्रहाग्रहयोरेव तथात्वात् । अत एव चाष्ट-
हीतशक्तिकाद् घटादिपदादपि नाभ्युत्पन्नानां पदार्थोपस्थित्या-
दि, ष्टहीतशक्तिकाद् घट्वादिपदादपि पाश्चात्त्यानां पदार्थोपस्थि-
त्यादीति युज्यते । अत उक्तयुक्तेरप्रयोजकत्वाच्च न किञ्चिदेतत् ।
किन्तु कोशाद्यभावादेव नापभ्रंशे शक्तिः । अत एव प्राकृतसञ्जी-
विन्यादिभिः प्राकृतव्याकरणैः परिगणितानामपि प्राकृतानां न
शक्तिरित्युपपद्यते । नच व्यवहार एव तत्र शक्तिग्राहक इति
वाच्यम् । शक्तिभ्रमलक्षणादिभिरपि व्यवहारसम्भवेन तस्य

शक्तिममापकत्वाभावात् । अनन्यलभ्यस्यैव शक्तत्वाभ्युपगमात् ।
 अत एव प्राकृतव्याकरणैः प्राकृतेषु साधुत्वबोधनेऽपि न तेषां
 शक्तत्वम् । कोशस्यैव भाषान्येन शक्तिममापकत्वात् । व्याकर-
 णव्यवहारादीनां त्वनन्यलभ्यत्वसद्वृत्तानां शक्तिपरिच्छेदकत्-
 स्यैव युक्तत्वात् । तथाचाऽच्युत्पन्नानां शक्तिभ्रमाद्, व्युत्पन्नानां
 शक्तपदस्मरणात् पदार्थोपस्थित्यादिसम्भवेन प्राकृतेऽपभ्रंशे च
 न शक्तिकल्पनमित्याहुः ॥ इदमप्यापातरम्यमेव ॥ अत्र भाषा-
 भावेन तत्र भ्रमत्वकल्पनाया अयुक्तत्वात् । संस्कृते गृहीतशक्ती-
 नामगृहीतशक्तीनां वा स्वस्वभाषाशब्देषु शक्तिवाधादर्शनात् ।
 मत्पुनः काल्ये भाषया गृहीतशक्तीनां पौगण्डादिषु पठिते कोशादौ
 भाषाशब्देरेव विवरणे तत्परिच्छित्तिरिति वैपरीत्यस्यापि दर्शना-
 च्च । अप्रतारकीयप्राथमिकव्यवहारादेर्भ्रमनयुक्तत्वे मानाभावा-
 च्च । कुत्रापि तेषां शक्त्यभावे लक्षणायोगादेव तेषां व्यव-
 हारासम्भवाच्च । अनस्तेषु शक्तिपक्ष एव माधीयान् । यत्पुनः
 फणिभाष्ये अपभ्रंशेषु न शक्तिरिति प्रतिपादितं, तत्त्वनादिवा-
 चकत्वरूपशक्त्यभावाभिप्रायम् । तस्माद् ब्राह्मणेन न म्लेच्छित-
 वै नापभाषितवै म्लेच्छो वा एव यदपशब्द इति श्रुत्यनुरोधत् ।
 यज्ञेषु तादृशशब्दोच्चारस्वानिष्टाभापकत्वात् तन्निवृत्त्यर्थं च ।
 अतो यच्छ्रीभागवते, तद्भागवतसर्गो जनतामनिच्छतो यस्मिन्
 प्रतिश्लोकमषड्वत्सपि * नामान्यनन्तस्य पशोऽङ्कितानि यच्छृ-
 ण्वन्ति गायन्ति गृणन्ति साधव इत्यपशब्दवतोऽपि वाग्मुक्त्वा-
 ऽघनाशकत्वमुक्तम् । तदपि भगवन्नामभिः सह पाठादेव, न तु
 स्वरूपत इति युज्यते । शक्तिश्च पर्यायेतिव तेष्वपि तत्तदानुपू-
 र्यावच्छिद्यते । ते विकृता इति तदुच्चारणे फलमपि विकृतमेव
 भवति । लौकिकेषु देवदेवादिपदेष्वपि भाषावदेव भगवादिच्छा

ज्ञेयां । तेन न काचिदनुपपत्तिः । सा च शक्तिर्नामलीलानिर्वाहाय
 व्यवहारे मुख्या—गौणी—तात्पर्यवृत्तिभेदेन त्रिधा वर्तमाना मुख्या-
 तात्पर्यवृत्तिभेदेन द्विधा वर्तमाना वा वृत्तिरित्युच्यते । तत्र वाच-
 कत्वरूपेण वर्तमाना मुख्या । साऽपि रुदियोगयोगरुदिभेदेन
 त्रिधा । तासु यत्र प्रकटो व्यवहारोऽभिप्रेतस्तत्र पूर्वोक्ता शक्ति-
 संकोचलक्षणा रुदिः । यथा कापिस्थमण्डपादिपदे । यत्रैवत्तिरो-
 धानेनाभिप्रेतपदभङ्गेन श्लेषो वा तवावयवशक्तिपादाय कल्पिता
 स योगः । पाचकविश्रामिद्यादिपदे । यत्र किञ्चिदर्थाऽपवादेन
 किञ्चिदर्थो वृष्टीकर्तुमिष्टस्तत्रोभयशक्तिपादाय योगरुदिः । यथा
 पङ्कजादिपदे । यत्र उद्भिदादिपदे उद्भेदकर्तुस्तस्मिन्मादेर्यौगिक-
 स्य यागविशेषस्य रुदस्य च स्वातन्त्र्येण बोधाद्यौगिकरुदिर-
 तिरिक्तेति मुक्तावलीकारः । तत्र । समुदायशक्त्यनवधारणेऽव-
 धारणे च पङ्कजपदसमानकक्षत्वेन स्वातन्त्र्यस्य वस्तुमशक्यत्वात् ।
 एवं मुख्या व्याख्याता । शक्यसम्बन्धेन बोधिका गौण्यपि द्विधा ।
 फललक्षणागौणीभेदात् । तयोर्मध्ये यत्र किञ्चित्फलार्थं पारोक्ष्येणै-
 वार्थो बुबोधयवितस्तत्र शक्यसम्बन्धरूपा मयोजनलक्षणा । यथा
 गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदे । एवमुपचारार्थं साहस्य्यात्मकश-
 क्यसम्बन्धरूपा गौणी । यथा गौर्वाहीक इत्यादावित्युक्तम् । अतो
 नानाविधव्यवहारसिद्धयर्थं शक्तेर्नानाप्रकारेण वर्तनमिति वृत्तीर्ना
 भेदः । निरुदलक्षणान्मुक्ता । कर्मणि कुशल इत्यत्र कुशान् लातीति
 योगस्य बाधं परिकल्प्य विवेकादिसम्बन्धात्मकलक्षणाकल्पनस्य
 योगापहारिकया रुदघा बाधात् । कृती कुशल इत्यपीत्यादिकोशेन
 शक्तेरेव ग्राहणात् । विश्वतुरगादौ तुरगादिपदानां गौण्येवोपप-
 न्नेः । ध्वस्तघटादौ घटव्यवहारस्य सूक्ष्मघटमत्तां कारणनिष्ठामा-
 दाय शक्त्येवोपपत्तेः । यत्र द्विरेकशब्दे शक्यार्थस्य परम्परास-

म्बन्धरूपा लक्षितलक्षणोति मतम् । तत्र । द्विरेकपदेन भ्रमरपदी-
 यरेकद्वयसम्बन्धे हायमाने रेकद्वयवतां वर्वर-वर्कर-शर्करा-रुचि-
 रादिशब्दानां व्युदासस्यापि प्रत्ययापत्तेरित्यादि बोध्यम् । अत
 एव नं यौगिकरुदिरपि । फललक्षणापेदास्तु ग्रन्थविस्तारमिषां
 नोच्यन्ते । एवं गौण्यापि, यजमानः प्रसरः, अग्निव्रीहणः, आ-
 दित्यो यूप इत्यादिषु न मृणयोगात्, किन्तु विधेयस्तुत्रार्थोपचा-
 रत एव । तावद्गुणयुक्तधर्मिरूपेण धर्म्यन्तरस्यैवोपचारात् ।
 धर्मस्फुरणं तु धर्मिज्ञानादेव । अन्यथा बाधप्रतिसन्धानमन्तरेण
 पूर्व धर्म एव स्फुरेत् । एवं गोअश्वा एवपशवोऽन्ये त्वपशवः,
 सृष्टीरुपदधाति, प्राणमृत उपदधाति, छविणो यान्तीत्यादावप्य-
 श्वादिधर्मिस्फूर्त्यनन्तरं बाधप्रतिसन्धाने गवाश्वमशंमार्थमजादि-
 प्वारोपितमपशुत्वं मृच्छ्रमृच्छ्रादिसङ्घे भूमलिङ्गेन चोपलक्षणवि-
 धया आरोपितं सृष्टित्वं प्राणमृत्त्वं च मतीयत इति षड्विधापि
 गौणी उपचारादेवेत्यपि हेयमासादृश्यस्य षड्विधत्वं च, तस्मादि-
 जातिसारूप्यमशंसालिङ्गभूमधिः * षडभिः सर्वत्रशब्दानां गौणी-
 वृत्तिः प्रकल्पितेति पूर्वतन्त्रग्रन्थेषुक्तम् ॥

तात्पर्यं च तत्प्रतीतिच्छया उच्चारितत्वम् । सङ्केतशक्तिभ्रमौ
 शक्तिरुदिरपरिकरत्वाद् रुढावेवान्तर्भवतः । तेन रुदियोगयोगरुदि-
 फललक्षणागौणीतात्पर्यवृत्तिभेदाः षोडश षट्चतस्रः ॥

आलङ्कारिकास्तु- नैता एव वृत्तयः । व्यञ्जनाया आभ्यो-
 ऽतिरिक्तत्वात् । तथाहि । गङ्गायां घोष इत्यादौ तदादिगतातिशयित-
 शैत्यपावनत्वादिर्न मयोजनमतीतो नाऽभिधान्यापारः । तत्र गङ्गा-
 दिषदसङ्केताभावात् । नापि लक्षणागौण्यौ । शक्यार्थेन सह संबन्ध-
 सादृश्ययोरभावात् । नच पावनत्वादिविशिष्टे लक्षणोति वाच्यम् ।
 लक्ष्यमयोजनयोरसन्तभेदाभावेन फलाभावे फललक्षणात्वहानिप-

सङ्गात् । घोषादिपदान्वयानुपपत्त्या मुख्यार्थबोधेऽनुमंहिते गङ्गा-
 पदस्य तत्रे लक्षणाप्रतिसन्धानवत् पावनत्वादिविशिष्टतटे तत्पति-
 सन्धानबीजाभावाच्च । नच तत्र दृष्टिं विनैवार्थबोध इति वाच्य-
 म् । शब्दबोधे शब्दोपस्थापित एव पदार्थो भासत इति नियम-
 भङ्गमसङ्गात् । किञ्चानेकार्थस्थले संयोगार्थैः शब्दस्य वाचकत्वे
 नियमिते वा अवाच्यविषयाबुद्धिः सा दृश्यन्तरं विना नोदेतीत्यतो
 दृश्यन्तरं स्वीकार्यम् । तेन लक्षणास्थले फलप्रसायिका नियतश-
 क्त्यनेकार्थस्थले विवक्षितातिरिक्तवाच्यप्रसायिका दृष्टिर्व्यञ्जना ।
 सा अतिरिक्तेवेत्याहुः ॥ तत्र ॥ लक्षणामूलव्यञ्जनास्थले गङ्गा-
 यां घोष इत्यादौ घोषपदार्थे वक्तुस्मत्तारकत्वे च निश्चितेऽन्वया-
 ऽनुपपत्त्यादिना तत्रे लक्षणानुसन्धाने किमर्थं लक्ष्यतीत्याकाङ्क्षायां
 तात्पर्यदृश्यया शैत्यपावनत्वादि प्रतीयते । तात्पर्यं च तादृशवा-
 क्योच्चारणमहिम्ना । लक्षणा यथा अर्थगता शब्द आरोप्यते
 तथा तात्पर्यं वक्तृगतं तत्रारोप्यते इत्यारोपितदृष्टित्वमुभयोर्वादिनो-
 स्तुल्यम् । व्यञ्जनाया व्यापारत्वे त्वऽश्लीलस्यल इवात्रापि
 केशवालुकादेरपि प्रतीत्यापत्तिः । तन्नियमनाय तात्पर्यदृष्टेस्तथा-
 प्पावश्यकत्वात् तद्धेतुन्यायेन व्यञ्जनाया अजागलस्तनमायत्वंमा
 गच्छ गच्छसि चेत् कान्त पन्थानः मन्तु ते शिवाः * ममापि
 जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवानित्यत्रापि प्रत्येण विमोक्षमाणा-
 पास्तदभावाय गमनाभावे तात्पर्यं तादृशवाक्योच्चारणमहिम्नैव
 ज्ञायत इति तत्रापि नातिरिक्ता व्यञ्जना । यत्तु तात्पर्यानुपप-
 त्त्याऽत्र लक्षणेति मञ्जरीकारः । तत्र । ममाऽपीत्यादिव्येकस्मिं-
 स्तदभावेन वाक्ये च शक्यनद्गीकारेण तन्मते तस्या अनुपपन्न-
 त्वात् । पदपि गङ्गायां घोष इत्यत्र लक्ष्यप्रतीतिरेव प्रयोजनं, न
 तु शैत्यपावनादिप्रतीतिरित्युक्तम् । तदपि न । तादृशवाक्यवक्तु-

स्वयंप्रकृपा लक्षणलक्षणेति मतम् । तत्र । द्विरेकपदेन भ्रमरपदी-
 परेकद्वयसम्बन्धे ज्ञायमाने रेफद्वयवतां वर्वर-वर्कर-शर्करा-हचि-
 रादिशब्दानां व्युदासस्यापि प्रत्ययापचौरित्वादि बोध्यम् । अतः
 एव न यौगिकरूढिरपि । फललक्षणाभेदास्तु ग्रन्थविस्तरमिषा
 नोच्यन्ते । एवं गौण्यपि, मज्जमानः मस्तरः, अग्निव्रीक्षणः, आ-
 दित्यो यूप इत्यादिषु न गुणयोगात्, किन्तु विधेयस्तुल्यार्थोपचा-
 रत एव । नावद्गुणयुक्तधर्मिरूपेण धर्म्यन्तरस्यैवोपचारात् ।
 धर्मस्फुरणं तु धर्मिज्ञानादेव । अन्यथा याधमतिमन्धानमन्तरेण
 पूर्वं धर्म एव स्फुरेत् । एवं गोअम्बा एवपशवोऽन्धे त्वपशवः,
 सृष्टीरुपदधाति, प्राणमृत उपदधाति, छविणो पान्तीत्वादाव्य-
 द्वादिधर्मिस्फूर्त्तनन्तरं याधमतिमन्धाने गवाश्मशंसत्तार्थमजादि-
 ञ्जारोपितमपद्युत्वं सृष्ट्यमृष्ट्यादिसङ्घे भ्रुमालिङ्गेन चोपलक्षणवि-
 धया आरोपितं सृष्टित्वं प्राणमृत्त्वं च मतीपत इति पद्द्विधापि
 गौणी उपचारादेवेत्यपि ज्ञेयम् । सादृश्यस्य पद्द्विधत्वं च, तस्मिन्नि-
 जातिसारूप्यमशंसालिङ्गभूमभिः * पद्द्विभिः सर्वत्रशब्दानां गौणी-
 छत्तिः प्रकल्पितेति पूर्वतन्त्रग्रन्थेषूक्तम् ॥

तात्पर्यं च तत्प्रतीतीच्छया उच्चारितत्वम् । सङ्केतशक्तिभ्रमौ
 शक्तिरूढिपरिकरत्वाद् रूढावेवान्तर्भवतः । तेन रूढियोगयोगरूढि-
 फललक्षणागौणीतात्पर्यद्वित्तिभेदाः पौढा पददृष्टतपः ॥

आलङ्कारिकास्तु- नैता एव वृत्तयः । व्यञ्जनाया आभ्यो-
 ऽतिरिक्तत्वात् । तथाहि । गङ्गायां योपइत्यादौ तटादिगतातिशयित-
 शैलपावनत्वादिर्न मयोजनप्रतीतीनाऽधिषाव्यापारः । तत्र गङ्गा-
 दिपदसङ्केताभावात् । नापि लक्षणागौण्यौ । शक्यार्थेन सह संबन्ध-
 सादृश्ययोरभावात् । नच पावनत्वादिविशिष्टं लक्षणेति वाच्यम् ।
 रूढ्यमयोजनयोरत्यन्तभेदाभावेन फलाभावे फललक्षणात्वहानिय-

सङ्गात् । घोषादिपदान्वयानुपपत्त्या मुख्यायंवाधेऽनुमंहिते गङ्गा-
पदस्य तटे लक्षणाप्रतिसन्धानवत् पावनत्वादिविशिष्टतटे तत्प्रति-
सन्धानबीजाभावाच्च । नच तत्र शक्तिं विनैवार्थबोध इति वाच्य-
म् । शब्दबोधे शब्दोपस्थापित एव पदार्थो भासत इति नियम-
भङ्गप्रसङ्गात् । किञ्चानेकार्थस्थले संयोगाद्यैः शब्दस्य वाचकत्वे
नियमिते या अत्राच्यविषयाबुद्धिः सा वृत्त्यन्तरं विना नोदेतीत्यगो-
वृत्त्यन्तरं स्वीकार्यम् । तेन लक्षणास्थले फलप्रसायिका नियतश-
क्त्यनेकार्थस्थले विवक्षितातिरिक्तवाक्यप्रसायिका शक्तिर्यजना ।
सा अतिरिक्तवेदाहः ॥ तत्र ॥ लक्षणामूलव्यञ्जनास्थले गङ्गा-
यां घोष इत्यादौ घोषपदार्थे वक्तुरप्रतारकत्वे च निश्चिनेऽन्वया-
ऽनुपपत्त्यादिना तटे लक्षणानुसन्धाने किमर्थं लक्षयतीत्याकाङ्क्षायां
तात्पर्यवृत्त्या शैत्यपावनत्वादि प्रतीयते । तात्पर्यं च तादृशवा-
चयोच्चारणमहिम्ना । लक्षणा यथा अर्थगता शब्द आरोप्यते
तथा तात्पर्यं वक्तृगतं तन्नारोप्यते इत्यारोपितवृत्तित्वमुभयोर्वादिनो-
स्तुल्यम् । व्यञ्जनाया व्यापारत्वे त्वऽङ्गीलस्यल इवात्रापि
केशवालुकादेरपि प्रतीत्यापत्तिः । तन्नियमनाय तात्पर्यवृत्तेस्तवा-
प्यावश्यकत्वात् तद्धेतुन्यायेन व्यञ्जनाया अजागलसन्नप्रापत्वंमा
गच्छ गच्छसि चेत् कान्त्त पन्थानः मन्तु ते शिवाः * ममापि
जन्म तत्रैव भूषाद्यत्र गतो भवानित्यत्रापि प्रामेण विमोक्षमाणा-
यास्तदभावाय गमनाभावे तात्पर्यं तादृशवाचयोच्चारणमहिम्नैव
हायत इति तत्रापि नातिरिक्ता व्यञ्जना । यच्च तात्पर्यानुपप-
त्त्याऽत्र लक्षणेति मञ्जरीकारः । तत्र । ममाऽपीत्यादिव्येकस्मिन्-
स्तदभावेन वाक्ये च शस्यनङ्गीकारेण तन्मते तस्या अनुपपन्न-
त्वात् । यदापि गङ्गायां घोष इत्यत्र लक्ष्यमतीतिरेव प्रयोजनं, न
चु शैत्यपावनादिमतीतिरित्युक्तम् । तदपि न । तादृशवाचयवस्तु-

मूर्ध्निवापत्तेः । अस्तुमार्गे विद्यमाने एवं द्रविडगण्डकस्याप्रयोजक-
 त्वात् । अतः फलप्रतीतिरेव प्रयोजनत्वेनादरणीया । अतस्त-
 न्मते न कथमपि व्यञ्जनां विना निर्वाह इति तात्पर्यमनादरणी-
 यम् ॥ नच व्यञ्जनानुपगमे बोधशैल्यानुपपत्तिरिति वाच्यम् ।
 चक्रवाक्यस्य प्रसिद्धत्वेनाभ्यामपाठवादेवोपपत्तेः । नूतनवाक्ये-
 बोधविलम्बस्यानुभवसाक्षिकत्वेन सुमेषस्तस्यैष्यस्य तात्पर्य-
 ज्ञानादेवोपपन्नत्वेन च व्यञ्जनासाधनासामर्थ्याच्च । किञ्च ।
 मुगं विक्रमितास्मत्तमिसादिगृह्यङ्गपस्यले टीकाकारैस्तेषां तेषां
 व्यङ्ग्यानां विवरणात् । उच्यते । अत्र काव्यप्रकाशेऽपि व्यङ्ग्य-
 द्वयविवरणाच्च । सर्वेषां नैकं व्यङ्ग्यं भामत इति निश्चीयते । एवं
 सति तृतीयोच्चारणे वक्तृबोद्धव्यवैशिष्ट्यादिभिरर्थव्यञ्जकतया
 स्वीकृतनार्थभेदेन यथासम्भवं व्यङ्ग्यार्थबोधनिर्वाहे शब्दगतध-
 र्मान्तरस्वीकारः सर्वथा न न्याय्यः । एवमभिधामूलव्यञ्जनाख्यमे-
 ऽप्यभिधेय व्यापारी, नातिरिक्ता व्यञ्जना । वक्त्रा स्वविवक्षि-
 तबोधोत्पादनाय संयोगाद्यैस्तस्या एकत्र निवर्तनेऽप्यभिधेयान्तरा-
 ऽभिधायिविषयकसंस्कारस्य सदृशादिभिरुद्बोधे तथैवाभिधेयान्तर-
 स्फूर्तिसिद्धौ वृत्त्यन्तरकल्पनस्य व्यसनमात्रत्वात् । नच संयोगा-
 दीनां संस्कारोद्बोधप्रतिबन्धकत्वं शक्यवचनम् । अस्यानने योनि-
 रुदारवाचांसि सत्र पदान्तरसाहचर्येऽपि अक्षरीलानुसन्धानजन्यजु-
 गुप्ताया अनुभूयमानत्वात् । नच शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्या-
 पारानङ्गीकारादभिधानलक्षणातात्पर्यास्यानां तिष्ठणां वृत्तीनां
 स्वस्यार्थ बोधवित्त्वोपपत्ते कथं व्यञ्जनां विना निर्वाह इति वा-
 च्यम् । अस्य प्रहारस्य नैर्वायिकभीषकत्वात् । शब्दबुद्धिस्था-
 यिनामस्माकं मते शब्दस्याधिरतन्वेन वृत्तीनां सञ्जात् तद्धीनेर-
 भावात् । अतो यथा सम्भवं तात्पर्यवृत्तपर्यभर्माभिधास्वन्तर्थाया-

- (०) न्यायसूत्रमाला-श्रीपादसाराधिमिथ वि० सं० (मीमांसा) २
- (८) ब्रह्मसूत्रभाष्यम्-वाचस्पत्ययणप्रणीत-
वेदान्तसूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञान-
मिशुकृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णम् । } (वेदान्तः) ६
- (९) स्याद्वादमञ्जरी-महिलिपेणानिर्मिता सम्पूर्णा । (जैनदर्शनम्) २
- (१०) सिद्धिप्रथम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपण-
परम्-श्रीभाष्यकृतं परमगुरुभिः श्री ६
श्रीपादगुणमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णम् } (वेदान्तः) १
- (११) न्यायप्रकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टा-
रकाचार्यसंगृहीतः । आचार्यचित्सुख-
मुनिविरचितव्याख्योपेतः } (वेदान्तः) ४
- (१२) विभक्त्यर्थनिर्णयःन्यायानुसारिप्रथमादि-
रुतयिभक्तियेस्तुतविचाररूपः म० म०
श्रीगिरिधरौपाध्यायविरचितः । सम्पूर्णः } (न्यायः) ५
- (१३) विधिरसायनम् । श्रीअण्णदीक्षितकृतम् । सं० (मीमांसा) २
- (१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्ट-
सोमेश्वरविरचिता । } (मीमांसा) १६
- (१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता ।
श्रीशैमराजविरचितवृत्तिसमेता । } (वेदान्तः) २
- (१६) मीमांसाशालप्रकाशः (जीमिनीयद्वादशा-
ध्यायार्थसंग्रहः) श्रीभट्टनारायणात्मज-
भट्टशङ्करविरचितः । } (मीमांसा) २
- (१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि-मीमांसादर्शनम्) महामहो-
पाध्यायश्रीशालिकन्यायमिश्रविरचितं, धाशङ्करभट्टकृतो मीमांसा-
सारसंग्रहश्च सम्पूर्णः (मीमांसा) ३
- (१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यास प्रणीत-
स्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च । (वेदान्त) ३
- (१९) कात्यायनश्रीतसूत्रम् । महामहोपाध्यायश्रीकर्क-
चार्यविरचितभाष्यसहितम् । १३
- (२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् । श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्तः) १
- (२१) श्रीहर्षप्रणीतं यण्डनशङ्कराचार्यम् । मानन्दपूर्ण-
विरचितया यण्डनशङ्कराधिभजनाख्यया व्या-
ख्यया (विद्यासागरी) ति प्रसिद्धया समेतम् । } (वेदान्तः) १२
- (२२) व्याख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमहाविरचिता । १
- (२३) श्रीनृश्रीसहस्रम्-शालयोधिनीध्याख्यया-
प्रवृत्तविरचिता च सहितम् । ८

- (१४) ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका ध्वनिजनाथभट्टकृता (वेदान्त) . . . २
- (१५) कौडपत्रसंग्रहः । अत्र श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजागदीश्याः श्रुत्यक्षानुमानगादाधेयाः श्रुत्यक्षानुमानमायुष्या ध्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तियादस्य शब्दशक्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेषु कौडपत्राणि । (न्यायः) १
- (१६) ब्रह्मसूत्रम्, द्वैताद्वैतदर्शनम् । श्रीसुन्दरमहर्षितसिद्धान्तसेतुकाभिधृतीकासहितश्रीशैवाचार्यप्रणीतसिद्धान्तजाह्नवीयुतम् २
- (१७) पद्मदर्शनसमुच्चयः । दौन्दनैयाधिक कापिल्य जैन धर्मोपेक्षजैमिनीयदर्शन संक्षेपः । मणिभट्टकृतटीकया सहितः । हरिभट्टसूचितः । १
- (१८) शुद्धाद्वैतमार्तण्डः प्रकाशव्याख्यासहितः । प्रमेयरत्नाणवक्ष १
- (१९) अनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाः शिरोमणिकृतदीधित्याः जागदीशी टीका । १३
- (२०) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमिश्रमिथविरचितः । ९
- (२१) स्मृतिसारोद्धारः विठ्ठलचिदम्भरत्रिपाटिसंश्लिष्टः । २
- (२२) वेदान्तरत्नमञ्जूषा । श्रीभगवत्पुरुषोत्तमाचार्यकृता । २
- (२३) प्रस्थानरत्नाकरः । गोस्वामि, श्रीपुरुषोत्तमजी महाराजविरचितः । २

पत्रादिप्रेषणस्थानम् }

हरिदास गुप्तः,
चौखम्बा, बनारस सिटी

January.

THE

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 145.

प्रस्थानरत्नाकरः ।

गोस्वामि श्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजविरचितः ।

धामदाचार्यधीयह्नभाभीश्वरशुद्धाद्वैतसंप्रदायविदुषा
रत्नगोपालमहोदयेन संशोधितः ।

PRASTHĀNA RATNĀKARA

by

Goswāmi Śrī Puruṣottamajī Mahārāja.

EDITED BY

Pandita Ratna Gopāla Bhatta.

FASCICULUS II.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT BOOK-DEPŌT.

BENARES:

AGENTS:- OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:

AT THE VIDYĀ VILĀSA PRESS.

BENARES

Price Rupee One.

Registered According to Act No. XXV. of 1867. (All Rights Reserved.)

॥ श्रीः ॥

-३-

आनन्दचनविद्योतिमुमनोभिः सुसंस्कृता ॥

सुवर्णाऽङ्कितमन्यामशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥

चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।

रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोदितम् ॥ २ ॥

स्तवकः— १४५

१ वस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकःस्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते । एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्रयते ।

२ प्राचीना दुर्लभाऽऽमुद्रिता मीमांसाधेयान्तादिदर्शन व्याकरण धर्मशास्त्र साहित्य पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य सुग्रन्ते

३ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाऽभ्यापकाः पण्डिता अन्ये च शास्त्रदृष्टयो विडांस एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।

४ भारतवर्षीयैः, प्रत्यदेशीयैः, सिद्धलक्ष्मीपयासिभिश्च पत्रबुद्धान्दृष्ट-
वैयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम्—मुद्राः ७ आणकाः ८

५ अन्यैर्देयं प्रतिस्तवकम् " " " " १ " ८

६ प्रापणव्ययः पृथक् नास्ति ।

७ साभ्यन्तं मुद्रयमाणा ग्रन्थाः—

मुद्रिताः स्तवकाः

(१) संस्कृतपञ्चमाला । गोपीताम्रभट्टकृता । (संस्कारः) २

(१) शब्दकोस्तुमः । महोदयशिक्षितकृतः । (व्याकरणम्) १८

..... } १९

(२) ..... शयन (विद्यालय) २

(३) करणप्रकाशः । श्रीमद्भद्रदेवविरचितः सम्पूर्णः (उप्योक्तिः) ६

(४) भाट्टचिन्तामणिः । महामहोपाध्याय-
श्रीगतामहोदयविरचितः । तर्कपादः } (मीमांसा)

ज्ञातिरिक्ता व्यञ्जना । तेन सुबोधिन्यां, ध्वन्यते, व्यज्यत
इत्यादिपयोगाणां तात्पर्यविषयीक्रियते इत्यर्थो बोध्य इति न
किञ्चिदनुपपन्नम् । तस्मादेता एव पदवृत्तयः । तत्प्रतीतीच्छया उ-
च्चारितत्वं तात्पर्यगिति प्रेषाद्युक्तिपक्षपक्षः । द्वेषाद्युक्तिपक्षे तु
तात्पर्यं नाम बुभुत्सिनावाचकत्वेऽपि तत्प्रतीतिजनकत्वमेव, न तु
तत्प्रतीतीच्छया उच्चारितत्वम् । तेन फललक्षणादिव्यञ्जनान्तानां
तात्पर्यं एव निवेशान् मुखेन संग्रहः । उक्ता वृत्तय आकाङ्क्षादयश्च
ज्ञाता एवोपयुज्यन्ते ॥

आलङ्कारिकास्तु— तन्प्रतीच्छया उच्चारितत्वं तात्पर्यम् ।
तच्च क.प.वृत्तः । वाक्यमेवाकाङ्क्षायोग्यताऽऽसत्तिसद्वृत्तं सत्
तात्पर्याद्युक्तिव्यापारेण स्वार्थगन्धर्वं बोधयतीत्याहुः । तत्र प्रती-
त्यपर्यवसानमाकाङ्क्षा । वाधाभावो योग्यता । पदानां साक्षिपरा-
सत्तिः । अर्थो हानन्वितावस्थः पदेनाभिहितो यतः ॥ अन्विता-
मात्मनोऽवस्थां लक्षितमेव लक्ष्येदिसादीं भट्टवार्तिके तात्पर्यवृत्ति-
रेव लक्षणापदेनोच्यते । मुख्यार्थवाधाभावेन पूर्वोक्तलक्षणाया
पपत्तुमशक्यतादिति वदन्ति ॥

भट्टास्तु— पदज्ञानानां पदार्थज्ञानानां चास्यापिस्वान्न परो-
कमन्वयबोधमामग्रीत्वम् । क्रमिकत्वाच्च मिलितानां तयात्वम् ।
नाप्यन्वयपदार्थज्ञानकाले पूर्वमंस्कारमहितेन तत्कारणेन जनितस्य
सकलपदार्थममूढालम्बनस्य तत्सामग्रीत्वम् । तद्विशिष्टोपस्थितिं
विना विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानात्मकवाच्यार्थबोधानुपपत्तेः । नच गा-
मानपेन्वय गुणा स्वार्थबोधनकाले गोविशिष्टं कर्मत्वं बोध्यते ।
ततो धानुना तादृशकर्मत्वविशिष्टमानयने तत्र आख्या । तेन ता-
दृशानयनविशिष्टा भावना बोध्यत इति विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानात्म-
कवाच्यार्थबोधानुपपत्तिर्गतिरवाप्यम् । नैयायिकेभ्यो मङ्गलार्थवि-

शिष्टबुद्धिं प्रति मुञ्जन्वोपास्थितेः कारणत्वेन भ्रमजन्यकर्मकोपास्थि-
 तिकाले गोविशिष्टबुद्धेस्तदनन्तरपदान्तरजन्यकर्मत्वविशिष्टानपत्ता-
 दिबोधकाले च तादृशकर्मत्वादिविशिष्टबुद्धेऽसम्भवेन वास्या-
 ऽर्थज्ञानात्मकविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धेरशक्यवचनन्यात्वात्स्मादाकाङ्क्षा-
 दिमचिवाः समुचितानुपूर्वीविशिष्टपदोपस्थापेताः पदार्था एव
 वाच्यार्थबोधं जनयन्तीति तादृशाः पदार्था एव सामग्री । नचा-
 स्थापित्वादिकृतानुपपत्तिः । आकृषाधिकरणे गतादीनां पदानां
 निष्ठाकृतिवाचितया अरुणाधिकरणे भुम्भादीनां निरगुणवाचि-
 तया अभ्यासाधिकरणे समिदादीनां यस्यादीनां च धामैकत्व-
 विधायैकत्वतदनेकत्वपक्षेषु निरार्थतया व्यवस्थापनात् । नाप्य-
 न्या । अधिष्ठानपदादिभिरपि प्रकृतमस्यस्यन्तेऽन्विताभिधानं
 स्वीकृत्य अनादिप्रसयेन कर्मत्वाभिधानकाल एव विशिष्टमसाय-
 नाभ्युपगमात् । नच तथापि घातुता कर्मत्वादिबोधिष्टोपास्वत्य-
 ऽनङ्गीकारादस्वेवानुपपत्तिरिति वाच्यम् । नाप्रार्थो निरुद्धक्षणा-
 या अङ्गीकारात् तस्याश्च जातिव्यक्त्यादौ युगपदेव शस्यत्वक्षणा-
 ऽर्थबोधकत्वदर्शनाद् घातुतापि कर्मत्वादिबोधिष्टोपास्थितिसम्भवेन
 वाच्यार्थज्ञानात्मकविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धेऽनुपपत्त्यभावात् । नच प-
 दधीव्यवधानोत्तरपदार्थजन्यधीममये पूर्वपदार्थधीर्निर्गत इति कथं
 विशिष्टादिबुद्धिरिति शङ्काम् । तत्रापदान्यक्षणे तादृशार्थोऽनु-
 भवमाद्भिन्नैव पूर्वपदार्थज्ञानकारणतायाः संस्कारनाधारणस्येण
 स्वीकारात् । नचैवं गति पदार्थज्ञानात्तपेव कारणत्वं तुतो नाङ्गी-
 क्रियत इति वाच्यम् । प्रमत्तज्ञानव्यक्तीनां हेतुत्वापेक्षया ध्वनि-
 पपकज्ञानसम्बन्धेनेकव्यक्तिकर्मात्त्वस्यैव गोत्वान्वयप्रबोधकत्वे ल्याप-
 नात् । ईदृशसम्बन्धस्वीकारेणैव घटं करोतीत्यादां घटकारकत्वादे-
 निर्वाणत्वात् । अत एव वाच्यार्थमतीतेर्न स्यात्प्रतीतिवन्निर्भू-

त्वम् । तस्माद्भक्त्याः पदार्था एव ज्ञानद्वारा वाच्यार्थरूपमन्वयं
बोधयन्तीत्याहुः ॥

नैयायिकास्तु— आकाङ्क्षादिमदकृतं क्रमिकपदानुभवजन्या-
भेकसंस्कारैर्युगपदुत्पन्नं सकलपदस्मरणमेव युगपत्सर्वपदार्थोपास्थि-
तिद्वाराऽन्वयं बोधयति । तादृशानि पदानि वा तथा । अन्यपस्त्व-
पदार्थोऽपि संसर्गवर्षादया भामते इत्याहुः । आकाङ्क्षादयस्त्वाकाङ्क्षा-
योग्यतासत्त्वयः । तत्र पदविशेषमभिध्याहृतवाच्यगतमन्वयबोध-
सामर्थ्यमाकाङ्क्षा । संसर्गविरोधिरूपराहित्यं योग्यतेति भवदेवठवकु-
राः । यत्पदं यत्पदेन सत् तादृशान्वयबोधजनकं तत्तादस्य तत्पदसप-
भिव्याहारस्तादृशान्वयबोधे आकाङ्क्षा । एकपदार्थे अपरपदार्थस्य
प्रकृतमंसर्गवत्त्वं योग्यता । अर्थधर्मः पदेष्वारोप्यते । प्रकृता
न्वयबोधाननुकूलपदान्वयबोधानमासत्तिः । दूरान्वये श्लोकादौ तु
पदान्नान्वयबोधः । किन्तु योजनावाक्यादिति प्राश्नः ॥ नव्यास्तु
आकाङ्क्षादिमत्त्वे सति तात्पर्यज्ञाने व्यवहितेऽप्यन्वयबोधात्
तद्विन्मत्त्वे विलम्बाच्च तात्पर्यमेवासत्तिः । तद्यैतत्पदमेतत्पदोच्चा-
रमन्वेतीतिभिसंभवात्तुरिच्छा । एतन्नपं ज्ञानहेतुः । मञ्जरीकारस्तु—
एवमपि पदमन्वयपदार्थोपास्थितिरामत्तिः । सा तु स्वरूपमती हेतु-
रित्याह । अन्विताभिधानवादेपनेऽन्वयः पदार्थ इति विशेषः ॥

त्रैयाकरणास्तु— पदसमुदायरूपमखण्डवाच्यमेव बबद्धतात्पर्य-
ज्ञानासत्तिमत्त्वं पदविशेषतामभिध्याहारात्मकाकाङ्क्षापरनामकबो-
धननामध्यात्मकस्वष्टात्तिं व्यापारीकृत्य स्वार्थमन्वयं बोधयतीत्या-
हुः ॥ इदमेव युक्तम् ॥ गद्रार्था बोध इतिवद् बोधिना सिञ्चनीसा-
रायोग्यवाच्येऽपि लक्षणया बोधसम्भवेन योग्यताज्ञानस्य तात्पर्य-
ज्ञानपर्यवसन्नत्वाद् आसत्तेः । पदगतस्मारकशक्तिरूपत्वाद् आङ्गिया
वाच्यतामध्याऽनानिरेक्तत्वाद्यैतावतैव निर्वाहान् पदस्मरणकरण-

पदार्थकरणपक्षयोर्वाक्यार्थाऽशाब्दत्वादिदोषप्राप्तात् पदकरणपक्षे-
 ऽप्येकेन पदेनान्वयबोधाभावेन पदसमूह एव पर्यवसानाद्वाक्यपा-
 द्यमर्थो बुद्ध इत्यनुमवाच्च । सिद्धान्ते तु— स्वभावत एव सत्त्वर-
 मसत्त्वरैर्वायूपनीतैर्वा ध्वनिभिः श्रोतृकर्णशष्कुलीषु अभिष्यक्तं
 पूर्वोक्तरीत्या निष्कृष्टं वैषाकरणोक्तरीतिकं वाक्यमेव चिरस्या-
 यिना ज्ञानेन हृदि वर्तमानं पदजन्यपदार्थसंभूतिभाचिवं वैषाकरण-
 मनाख्या स्वार्थमन्वयस्य अनुभावयति । तस्या ज्ञानस्य ज्ञानान्तरा-
 दिना स्युलाऽवस्थातिरोभावेन संस्काराऽवस्थया स्थिती तद्वा-
 क्यमप्यभिभूतमिव तिष्ठति । उद्बुद्धे तु संस्कारे हृद्येव प्रकटे
 सत् स्वार्थ स्मारयति । वैदिकं कृपाविषयाणां तु सर्वतो भगव-
 न्तमेव सलीलं सद्भजसक्त्या बोधयतीत्येव संग्रहः ॥

नन्वेवं सति वेदस्य सिद्धार्थवाक्यत्वमित्यागतम् । तथाच विधि-
 निषेधाभ्यां मष्टातिनिवृत्ती नोपपद्येयाताम् । क्रियाधत्वं च जैमिनी-
 यदर्शनमिदं विरुद्ध्येत । उन्मार्गवर्जित्वापस्या प्रैसांक्ष्यसंस्कारोऽपि
 स्यादिति चेन्न । एष उ एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य
 उजिनीपति एष उ एवासाधु तं यमथां निनीपतीसादिश्रुता
 भगवत एव नियामकत्वेन संकराभावात् । जैमिनीपदज्ञानस्य
 मन्दाधिकार्यत्वेन ताद्विरोधेऽपि वैषामदर्शनाविरोधेन दोषाभा-
 वात् । नच विधिपतिषेधानर्थरपम् । तच्चत्साधनफलनिष्पन्नमा-
 धेनैव तपोधरितार्थत्वान् ॥

ननु मष्टाः शब्दश्रवणान्तरभाषित्वाच्छब्दस्वरूपस्याभिधा-
 पज्ञानस्य वा विध्यर्थभूताया भावनायां अभिधाया नियोगस्येष्ट-
 साधनत्वस्य कृतिमाध्यत्वस्य वा ज्ञातस्य प्रवर्तकत्वपुञ्चिनम् । एव-
 धेन निवर्तकत्वं, न तु भगवतः । शब्दश्रवणं विनापि तथा सति
 मष्टस्याप्यापचौरिति चेन्न ॥

उक्तेषु सर्वपक्षेषु व्यभिचारस्य दर्शनात् ।

न प्रवर्तकता लोके नापि वेदे फलोन्मुखी ॥

तथाहि । न तावत् शब्दस्वरूपं प्रवर्तकम् । शब्दस्य सर्वा-
 ऽधिकारिसाधारणत्वेन श्रवणोत्तरं सर्वेषामपि प्रवृत्त्यापत्तेः।नाप्य-
 मिमायज्ञानम् । ज्ञानेऽप्यमिमाये घृष्टानां प्रवृत्त्यदर्शनात् । अत
 एव न भावनादयः । नापीष्टसाधनताज्ञानं कृतिसाध्यताज्ञानं वा ।
 अनिष्टसाधनत्वकृत्सऽसाध्यत्वममिमावपि विषासणपुद्गाऽऽदिभ्यो
 निवृत्त्यदर्शनात् । तयोः प्रवर्तकत्वं तद्विपरीतज्ञानेन निवृत्तेरावश्य-
 कत्वात् । तादृशस्यले भ्रमात् प्रवृत्तेर्वस्तुमशयत्वात् । तुष्यतु
 दुर्जनन्यायेन भ्रमात् प्रवृत्त्यङ्गीकारेऽपि तस्य क्वचिदुत्पत्तौ क्व-
 चिदनुत्पत्तौ कारणविमर्शं शब्दस्य मर्षसाधारणत्वेन तत्कारण-
 ताया अशक्यवचनत्वेनादृष्टादेरेवाङ्गीकार्यत्वेन व्यापकात्मवादिनां
 चादृष्टनियमस्यापि दुर्बलत्वेनेश्वरेच्छायामेव वर्धमानाच्च । नच
 भगवति वैषम्यादिदोषममङ्गः । आत्मसृष्ट्युत्पत्तेर्नैव निरस्तत्वात् ।
 वैषम्यनैर्घृष्णे न सागेक्षतादिति तु लोकबुद्धचतुमारीति भगवानेव
 प्रवर्तकः । तादृशभ्रमाद्युत्पादकोऽपि स एव । एष उ वेत्यादिश्रु-
 तेः । नन्वेवं सत्यर्थज्ञानार्ता वैषम्यार्थापत्तिः । प्ररोचनां विनापी-
 श्वरेच्छयैव प्रवृत्तिमित्येदेः । एवं निन्दार्थज्ञानेऽपि । अतो विधिनि-
 पेशाभ्यामिवापेक्षादमनिवाभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्तौ अङ्गीकार्ये । उक्त-
 श्रुतिस्त्वीश्वरेच्छायाः सहकारितामात्रं वेद्यन्ती न विरोत्स्यत
 इति चेत् । उच्यते । न ताभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्तौ सम्भवतः ।
 साधारणत्वात् सर्वेषामेव ततो विहिते प्रवृत्तौ निषिद्धाच्च निवृ-
 त्तौ नस्तः कस्यापि न स्यात् । तथा सति तद्व्योपकशास्त्रवैष-
 म्यार्थापत्तिः । नच सोऽर्थज्ञान एवेति शक्यम् । तथापि रोगाद्यनु-
 त्पत्तिममङ्गः । पातकिदर्शनविरोधो राजदण्डादिविषयानुत्पत्त्या

स्तम्भयनविधायकशःस्त्रवेपथ्यापत्तिश्च सर्वथा दुष्परिहारा एवेति
न ततः प्रवृत्तिनिवृत्ती ॥

अर्षवादास्तु निषेधानिषेधस्वरूपं निरूपयन्ति ज्ञापनार्थम् ।
ज्ञानस्य कर्माङ्गत्वात् । यदेव विद्यया करोति तच्चदेवास्य वीर्य-
चरं भवतीति श्रुतेः । ज्ञात्वा ज्ञात्वा च कर्माणि जनोऽयमनुतिष्ठति*
विदुषः कर्मसिद्धिः स्वात् तथा नाऽविदुषो भवेदिति स्मृतेश्च ।
तत्रापि, वार्युर्षे ऋषिष्ठा देवनेखाद्युक्तं देवतायाः क्षिप्रकारित्वादिकं
वपद्कारो वै गायत्रिया इत्याद्युक्तं खदिरादिस्वरूपमेवमन्यत्रापि
तत्तत्प्रकरणोक्ततत्त्वदार्थस्वरूपं ज्ञात्वाैव तत्तत्कर्म कर्तव्यमिति
निषेधतः प्रकरणादवभीयते । तथा निन्दादिस्थले यथासम्भवं
निषेधस्वरूपं ज्ञात्वा न कर्तव्यमित्यादि ज्ञेयम् । तदेव सम्पक्-
फलसिद्धेः । अतः सर्वसाधनफलस्वरूपानिरूपणमात्रेणैव चेत् प्रव-
र्तकत्वं निवर्तकत्वं चाङ्गीक्रियते तदा त्वांमिति धूमः । विशिष्यफल-
मुखं तु तत्र बवतुमुच्यते । दृष्टादृष्टदोषाणामुक्तत्वात् । तस्मा-
त् प्रवर्तकत्वं निवर्तकत्वं च भगवत एवेति निश्चेषम् । नच फल-
श्रुतिरियं नृणां न श्रेयो रोचनं परम् * श्रेयोविवक्षया प्रोक्ता
यथा भेषजपरोचनमित्यादिषु श्रुतेः प्ररोचकत्वोक्त्या तदेकवाक्य-
तापन्नस्य विध्यर्थस्य प्रवर्तकत्वमप्यर्थायातमिति न पूर्वोक्तं
साधीय इति शङ्काम् । प्रवर्तनव्यापारमात्रगत्ताया एव तावतापि
मिद्धया फलमुखस्य तस्य प्रतिपादायितुमशक्यत्वात् । वस्तुनस्तु
परोक्षवादो वेदोऽथे बालानामनुशासनम् * कर्ममोक्षाय कर्माणि
विधत्ते ह्यगर्हं यद्येत्थादिनावयान्तराद् वैद्यके भेषजनिष्ठानां सता-
मेव गुणानां रोगिणो रोगनिवृत्त्या तदापभ्रसागार्थं यथा कीर्तनं
तद्दत्तं कर्मयोगार्थं कर्माणि सतामेव गुणानां फलकीर्तनमित्यव-
हीयते । अत एवमभिप्रायावेदकशास्त्रसत्त्वेऽपि यद्वेदतात्पर्याज्ञानं

तत्र तादृशीश्वरेच्छैव हेतुरिति तादृशीतेच्छैव तात्पर्यज्ञानेऽपि हेतुः । तस्माद्विधिनियेषयोर्न फलमुखत्वं, किन्तु द्वारत्वमित्येव निश्चयः । किञ्च वेदस्य तात्पर्यं भगवत्सेव, उक्तरीत्या शब्दशक्त्यापि त्रिभुवः वदति । एवं सति सर्वरसाप्तकामादिश्रुत्या सर्वत्र सर्वपूर्णोऽपि स्वभावत एव यत्न येन भोगेन यां लीलां कृतवांस्तत्र तं तादृशं बोधयति । तत्र पूर्वकाण्डे षोडशोऽर्थावयवजमानाद्यात्मना यज्ञनाम्ना च या लीला कृता सा सपरिकरा बोधयते । तच्चैकस्मिन् कर्माणि विरुद्धनानाफलबोधनादवधीयते । यथा सुवर्णाय वापुता-नि लोकाय हूपन्न इत्युपक्रम्य दाक्षिणहामे दाक्षिणासंस्कारत्वेन क्रियमाणमाहुतिचतुष्टयम् । तत्राहुतिद्वयस्य, द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति द्विपाद्यजमानः प्रतिप्रित्या इति संख्याफलमुक्तम् । सौरीभ्यामृग्भ्यां गार्हपत्ये जुहोत्यमुमेवैनं लोकं समारोह्यतीति ऋग्धर्मः फलमाप्नीध्र आहुतेरन्तरिक्षाक्रमणमाहवनीय आहुतेः स्वर्गः । तत्र परस्परं विरुद्धयते इति न तस्य जीवपरत्वम् । एकदा तदसम्भवाद्निष्टजनकत्वाच्चेति तस्य भगवत्परत्वमेवेति, शब्दस्य हि ब्रह्मण एव पन्था इत्यत्र निर्णीतम् । तेनार्थवादोऽप्यनुभूतार्थवादभेदेन द्विविध एव, न तु गुणवादोऽपि । विरोधस्य भङ्गतात्पर्यकत्वेनैव परिहारे तदभावेन गुणवादविभाजकत्वाऽभानादिति । अतोऽपि न प्रवर्तकत्वं, किन्तुक्तरीत्या प्रमाणत्वमेवेति निश्चयः । तेनाऽननुष्ठानस्य नामाभावापादकत्वमविकल्पस्यापि न दृष्टत्वम् । व्यवस्थायास्तु मन्दार्थत्वमा निन्दायास्तु विधेयस्तुत्यर्थत्वमित्यवधेयम् ॥

अथ स्मृत्यादिकं विचार्यते—

तत्र स्मृतिः— ऋषीणां पूर्वचरितस्मरणम् । तत्प्रयुक्तत्वाद् बौद्धवाक्येऽपि स्मृतिपदमयोगः । स्मरणस्य चानुभवो मूलम् । स तु पूर्वाचार्याणां तथैव लोकव्यवहारात् तादृशनीतिशास्त्राभितानुषेय-

वेदाच्चेति बहुधा जायत इति न सर्वास्ता वेदवत् प्रामाण्यम् ।
किन्तु जित्पानुपेपमूलानामेव । तदिदं स्मृतिपादे स्मृत्यधिकरणे
एवोपप्रादितम् । नच तासामुत्सन्नविमकीर्णशास्त्रामूलत्वं शक्यम् ।
सर्ववेदद्रष्टृणां व्यासादीनां, स्मृतेश्च, अपि वा कर्ममामान्वाइ
प्रमाणमनुमानं स्यादित्यादिसूत्रमणपनविरोधापत्तेः । विद्यमाने
प्रत्यक्षवेदे द्व्यन्तारितोदाहरणस्यासङ्गतत्वात् । प्रमाणमुत्सन्नं स्या-
दित्यादिपाठौचिसाच्चेति निबन्धे व्युत्पादितत्वात् । तदपि प्रामा-
ण्यं, विरोधे त्वनपेक्षं स्यादिति न्यायेन प्रत्यक्षवेदाविरोधेनैव ।
इतरासां तु तदुपगमाविरोधेनैव, वर्णव्यवस्थितधर्मविषये पुराणा-
नामप्येवम् । व्यासस्मृतौ वर्णव्यवस्थितधर्मविषये तदुत्तरत्वाक्येषु
श्रुतिस्मृतिपुराणानां विरोधो यत्र दृश्यते * तत्र श्रौतं बलिष्ठं
स्यात् तपोर्द्धे स्मृतिर्वैरेति व्यामवाक्यात् । इतरत्र तु पुराणमेव
प्रबलम् । वेदोपबृंहणत्वात् । इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंह-
येत् * विभेत्पल्पश्रुताद्रेऽपि सामर्थ्यं चालयिष्यतीति वाक्यात् ।
पुराणं हृदयं स्मृतिमिति वाक्याच्च । तथैव बाल्मीकिरामायण-
भारतयोर्व्यासार्थं समाधिपापात्वाद्देव्यारूपानरूपत्वाच्च ।
सांख्ययोगकाण्डासप्तपादवाशिष्ठपुरामायणादीनां तु संवाच्यं च एव
प्रामाण्यमित्येवं श्रेयम् । अक्षपादप्रणीते च काण्डादे सांख्यसांग-
योः * साङ्ख्यः श्रुतिविरुद्धोऽशः श्रुत्येकशाणैर्वृथैभिरिति पराशरोप-
पुराणवाक्यात् । एवं तन्त्राणामपि श्रुत्यविरोधेनैव प्रामाण्य-
मनुबन्धेयम् । इदं यथा तथा महस्ते व्युत्पादितमस्याभिः । प्रसङ्गा-
ऽनुगानयोस्त्वितोऽपि नैर्बल्यम् । पूर्वोक्तापेक्षयाऽस्मदादीनाम-
ऽविद्यःपारवश्यविषयेनाल्पप्रज्ञत्वात् । अतः शब्दप्रज्ञात्मकत्वस्य
तुल्यत्वेऽपि भ्रमवशादविमलित्वादिपुंनोपद्रष्टृत्वेन लौकिकानां ततो-
ऽपि हीनं प्रामाण्यम् । तत्रापि सिद्धार्थनाक्यस्य सशिक्षकृष्टे विषये

मल्लसहकारित्वात् प्रसप्तहेतुत्वमेवाविप्रकृष्टविषये तु तदानीन्तना-
 र्थतत्त्वायाः संदिग्धत्वेन सम्भावनात्मकस्यैव ज्ञानस्य ततो जननामिति
 तादृशमेव प्रामाण्यम् । तथा बालादिवाक्येऽपि । प्रतारकवाक्ये तु
 श्रोतृविश्वासजाड्यादेव प्रामाण्यं बुद्धिर्न तु शब्दबलात् । द्रष्टु-
 रनासत्त्वेन तत्र शब्दत्वाभावात् । भ्रान्तप्रतारकवाक्येऽपि तथा
 प्रवृत्तिसामर्थ्ये तु वक्तुरि प्रतारकत्वबुद्धयभावाच्छ्रोतुः प्रमेयबलेन
 प्रामाण्यबुद्धिरिति विश्वासजाड्यकृतत्वं न हीयते । तस्य प्रता-
 रकत्वज्ञानेऽपि प्रवृत्तिस्तु न शब्दस्यैव बलात् किन्त्वननुगातादेव
 कारणादिति न तथा प्रामाण्यमापादयितुं शक्यते । भ्रान्तवाक्य-
 स्य तु शब्दत्वेऽपि वक्तुर्दुष्टत्वात् तज्जन्यज्ञानस्य अप्रामाण्यम् ।
 अतः सिद्धार्थस्य लौकिकस्य गौणमेव प्रामाण्यामिति निश्चयः ।
 साधार्ये तु लौकिकं वाक्यार्थो बुद्धिकाल्पितः । संसर्गिण्याः क्रिया-
 यास्तदानीयभावेन तत्संसर्गस्याप्यभावात् । अतो वक्तुरदृष्टार्थवा-
 दित्वेन तद्राक्यस्याप्रामाण्येऽपि प्रवृत्तिसामर्थ्यात् प्रमेयबलेनैव
 प्रामाण्यम् । तस्मात् सकलप्रमाणमूर्द्धन्यता वेद एव । तदर्थनिश्च-
 यश्च तपआदिभिः, सन्देहवारकस्मृतिपुराणमीर्गसादिभिश्च ।
 अनो गौणमुख्यभावस्य सत्त्वाद् वेदे सन्देहे भगवद्गीतावाचयैर्निर्ण-
 यः । तत्र सन्देहे व्यासमूर्ध्वैस्तदविरुद्धैर्जैमिनीयैश्च । तत्रापि सन्देहे
 श्रीभागवतेन समाधायनुभूय भगवदवतारेण व्यासेनोक्तत्वात् ।
 एतेषामितरेतरविरोधे यः कश्चिदर्थः स्वबुद्ध्यादिना भासते सो-
 ऽर्थाभास इति तद्राक्येऽप्याभासत्वमापादयतीति चतुर्णामेकवाक्य-
 तायामेव विविदिषाद्शायां प्रामाण्यमिति निश्चयः । विद्वद्शा-
 यां तु सर्वे वाङ्मयं वेदतुल्यमेव । तच्च प्रागेवोपपादितम् । तथा
 पुरुष एवेदं सर्वं स आत्मानं स्वयमकुरुतेत्यादिश्रुतिभ्यः ।
 आत्मैव तदिदं सर्वं सृज्यते सृजति मभुः * प्रायतेनाति विश्वात्मा-

द्विगमे हरतीश्वर इत्याशुपञ्चदशेभ्यश्चार्थमात्रस्य भगवद्रूपत्वम् । एवं
 सति क्रीडार्थमवयववैलक्षण्यादिना ततस्ततो रूपभेदस्यैव तादृश-
 तत्तद्रूपमसायनार्थमस्मदादिमुखेन नानावाच्यभेदस्यापि भगवन्तैव
 कारणत् सर्वस्यैव प्रामाण्येन च निराकाङ्क्षायोग्यवाच्यत्वानामपि
 दर्शनाद् दुष्टानां कथं वेदतुल्यत्वमिति साङ्गनीयम् । आकाङ्क्षा-
 हीनामार्थप्रत्यायनार्थं कल्पितत्वेन तदभावेऽपि वाच्यस्यागुणत्वात् ।
 एतेनैवाकाङ्क्षाधभावे अवाच्यत्वमित्यापि निरस्तम् । वस्तुतः सर्वस्य
 भगवद्रूपत्वादप्रतारकोक्तानां दशदाडिमातीसादीनामनाकाङ्क्षाणां
 पदार्थानिरूपकत्वेन, बहिरनुष्ण इत्यादीनामपि तत्तद्रूपभगवन्तिरूप-
 कत्वेन, बहिना सिम्बतीसादीनामयोग्यानां च कर्तुमकर्तुमन्यथा-
 कर्तुर्भगवतोऽलौकिकतामर्थ्याद्बहिरूपस्यापि सेककरणवाचाः सं-
 भवेन प्रामाण्यस्यावाधात् । ध्वरहारेऽपि शैलपावनत्वादिमतीत्यर्थं
 गङ्गायां घोष इत्यादिवत् सेचकमौल्यप्रतीत्यर्थं याद्वपदस्य तद्-
 द्वारिलसकत्वेन च तदवाधात् । अतो चिद्दशारम्भे अपतारको-
 क्तवाच्यानां प्रामाण्यं पूर्णदशायां क्वापि नामाप्रामाण्यमिति शब्दः
 सर्वोऽपि वचनृदोषन्यवकारेण मघाणमेवेति सिद्धम् । तेन, अस-
 न्तामत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति हीत्यभिगुकोक्तिः प्रतारका-
 दिवाक्येऽपि शब्दः पदार्थमात्रमोक्ष्य ज्ञानं जनपतीतिवाच्यमात्र-
 परा बोध्या । अतः शब्दं ज्ञानं च शब्दत्वेन शब्दजन्यं परोक्षनि-
 श्रयरूपमेव । धर्मनादृश्यजनसंस्कारविलक्षणसंस्कारजनकत्वाद्य नानु-
 मित्यादावन्तर्भावः ॥

कोचित्तु वाच्यार्थप्रतीतिर्नानुभवः । स्वर्गनरकादिकं शृण्व-
 तोऽपि तदनुभवमीति प्रतीत्यभावात् । किन्तु स्मृतिःत्वादिव्याप्य-
 मन्वद्वा शब्दत्वादिकं जातिरनुभवयत्यादिसाहुः ॥ तत्र रोचते ॥
 अनुमित्यादावप्यनुमनोमीत्याद्यनुभवत्तस्याप्यनुभवभिन्नत्वापत्तेः ।

मचेष्टापत्तिः । स्मृतिन्वज्याप्यतामकस्याप्यभावात् । मकारान्तरी-
 मत्वेऽप्यसादाद्यनुभवापेक्षया पुराणशाक्यस्यैव प्रबलत्वेन संशया-
 दिप्पनिवेशे निश्चयत्वव्याप्यताया एव युक्तत्वात् । यत्तु दशमस्त्वम-
 सीति वाक्यादशमोऽहमित्याकारकं मसक्षं केचिदङ्गीचक्रुः । तदापि
 शब्दे युष्मत्पदमयोगेण तज्जन्ये ज्ञाने अहमित्याकारस्य वक्तुमश-
 क्यत्वात् । पदजन्यपदार्थोपस्थितेः शाब्दशोषे तन्नत्वाद् युष्मत्प-
 देन स्वार्थविरुद्धप्रसवत्वस्य व्यपस्थापयितुमशक्यत्वात् । अन्यथा-
 ऽतिप्रमङ्गापत्तेः । नच तत्र विपरितलक्षणयैवोपस्थितिरिति युक्तम् ।
 तथा सति परोक्षज्ञानव्येवापत्त्या प्रतिज्ञाव्यापत्तात् । किञ्चात्रा-
 ऽहम्पदेन मसक्षं संघातस्य, तद्विशिष्टस्य, विविक्तस्य वाऽऽत्मनो-
 ऽभिमतम् । नाद्यौ । अपेक्षानुद्धया संघात एव दशमन्वजननात्
 संख्याज्ञानस्य पूर्वं विद्यमानत्वाच्चानन्वयस्य शब्दसादनयेण बहुधा
 मनसा वा द्राक् तत्रैव दशमत्वस्य स्फूर्तेस्तादृशप्रसङ्गे शब्दकरण-
 ताया अशक्यवचनत्वात् । नान्यः । प्रतीतिविषये वहिरिन्द्रिया-
 णामप्यमामर्थ्येन तद्गुणजीवकस्य लौकिकस्य शब्दस्य सुतरा-
 मसामर्थ्यात् तत्र प्रमेयबलादेव ज्ञानाङ्गीकारे न्यायभाष्यादन्यत्र
 करणान्तरेण तदापत्तेः । तथा सति मर्यादाभङ्गापत्तेः । शब्द-
 साध्यकारणत्वापत्तेश्च । करणाभ्युपायपौर्विद्यमानत्वेन साध्वार्थ-
 वाक्यादापि घटानयनादिरूपस्यार्थस्य मसक्षतापत्तेश्च । किञ्च ।
 चीत्कारादिना गर्जोऽनुमीयते । यदि तेन प्रत्यक्षं स्यात् तदाकृति-
 परिमाणदेरापि साक्षात्कारः स्यात् । परस्परान्यन्ताभावममाना-
 धिकरणयोः प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वयोरत्र साक्यत्वं तयोर्जातित्वहानि-
 ममङ्गश्च । तस्माच्छब्देन परोक्षमेव भवतीति निश्चयः ॥

एवं शब्दविचारे ये विशेषास्तेऽत्र बोधिताः ।

शेषं व्याकरणाञ्ज्नेयं यत्तस्मान्माहृतम् ॥ इति शब्दः समाप्तः ॥

अथ मत्पक्षं निरूप्यते ॥ इन्द्रियात्मकं ममाणं मत्पक्षम् ।
दोषदुष्टेन्द्रियवारणाय ममाणमिति । शब्दादिवारणायेन्द्रियेति ।
तानि चक्षुस्त्वग्श्राणरसनश्रवणमनोभेदेन षट् । यत्तु मनो नैन्द्रि-
यम् । इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था ह्यर्थेभ्यश्च परं मनः, मनः सर्वेन्द्रि-
याणि चेत्यादिश्रुतौ भेदानिर्देशात् । मनःपष्ठानीन्द्रियाणि इति
भगवद्रावयं तु यजमानपञ्चमा इहां भङ्गयान्ति, वेदानध्यापयामास
महाभारतपञ्चमानित्यादौ यथाऽनृत्विजो यजमानस्यावेदस्य महा-
भारतस्य च पञ्चत्वसंख्यापूरकत्वं तद्वन्मनसः पदत्वसंख्यापूरक-
त्वेनाप्युपपद्यते इति केचिदाहुः । तन्न । इन्द्रियाणां मनश्चाभिम्
इत्यस्य विरोधात् । नचेद्दं विभूतेत्वयाजगमकम् । नक्षत्राणामहं
शशी, ज्ञानं ज्ञानवतामहमित्यादिवत् । न तु तज्जातीयत्वस्यापीति
वाच्यम् । बाधकाभावात् । उक्तश्रुतेरुत्कर्षणात्रपरत्वेनाप्युपपत्तेः ।
शांशिनि नक्षत्रव्यवहारज्ञाने च तद्वनान्यवधारस्याऽदर्शनात् तत्र
तन्मात्रपरत्वेऽप्यन्यत्र तथा वक्तुमशक्यत्वात् । न च त्रिनिगमना-
विरहः । मापपाठेनैव निर्णयात् । इन्द्रियाणि दशैकं चेति
वाक्याच्च । नचेद्दं दत्तोत्तरमिति वाच्यम् । अत्र तथा वक्तुम-
ऽशक्यत्वात् । तथा सतीन्द्रियेभ्यः पूर्वं महाभुगान्यहङ्कारो बुद्धि-
रुपक्रमेव च * इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचरा इति
पूर्वाद्धं बुद्ध्या सहैव क्रमः स्यात् । इत्यादिसूत्रे माणगणनार्था
भगवता व्यासेनाप्यङ्गीकाराच्च । यदा इन्द्रियस्त्वमानिन्द्रियत्वं
वेत्सुभयमप्यस्तु । क्रियाज्ञानमयत्त्ववत् । यमे देवत्वपितृत्वयोर्-
योमयोर्निवेशेऽपि बाधकाभावात् । इन्द्रियत्वस्याजातित्वात् । न
च भावाभावविरोधः । धर्मनिरस्त्वस्याप्युपगन्तुं शक्यत्वात् । न-
चानिन्द्रियत्वे क्रमविरोधः शङ्क्यः । उत्कर्षणार्थमर्थवानिन्द्रियत्वाद्दर-
णादिति दिक् ॥

एतेषामिन्द्रियाणां स्वरूपं त्वणुनमनीन्द्रियमनिसं चिरस्थायि विकारि चेतसो मेषमकरणे वक्तव्यमिति संपन्नं तद्योग्यविषयादिकमेवोच्यते । प्रमाणविभागज्ञानार्थत्वात् । तत्र चक्षुर्गोम्याः उद्भूतरूपं तद्दानुद्भूतरूपवन्मात्रवृत्तयः । संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंपोगविभागपरत्वापस्त्ववेगाः । कर्मा च तदीयं तेषां जातिस्तत्समवायश्चेति । स्नेहद्रवत्वे तु त्वग्रो इति वक्ष्यते । मात्रपदं वायुमृदसंयोगादिवारणाय । आकाशस्य तु न संपोगः । प्रामाण्याभावात् । तस्य स्पर्शोऽन्तर्भावस्य वक्ष्यमाणत्वेन तत्र तद्भावाच्च । समवायपदमत्र तादात्म्यवाचकं ज्ञेयम् । तत्र द्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नं मत्पुद्भूतरूपवत्त्वेन योग्यता । अतः परमाणुपिशाचादीनामुद्भूतरूपाभावेनैव चक्षुषा अग्रहः । न तु महत्त्वमामानाधिकरण्यमपि तत्र निवेशनीयम् । अमयोजकत्वात् परमाणुषूद्भूतरूपमन्वे युक्त्यभावादिति । एवं द्रव्यगतधर्मचक्षुषत्वावच्छिन्नं मत्पुद्भूतरूपवन्मात्रवृत्तित्वेन योग्यता । धर्मगतजात्यादिचाक्षुषं प्रति योग्यद्रव्यवृत्तिवृत्तित्वेन ना बोध्या । उद्भूतत्वं चाविर्भूतत्वम् । अनुद्भूतभूतं च तिरोभूतत्वमिति च ग्रहणे पूर्व रूपस्य ग्रहणम् । मुख्यतया तस्यैव निषेधत्वात् । ततो द्रव्यादीनां रूपद्वारकमिति बोध्यम् ॥ शाखास्तु रूपाद्यतिरिक्तं द्रव्यं नेच्छन्ति । तन्नागवापाविषु रूपादिषु स्थिरत्वेन घटादेस्तुभूयमानत्वादेव निरस्तम् ॥

अथ त्वयोग्याः— उद्भूतस्पर्शस्तद्दानुद्भूतस्पर्शवन्मात्रवृत्तय उक्तगुणादपक्षेपां जातिस्तत्समवायश्च । नच वायुर्वायुपरिमाणं च तन्ना च मृदते इति वाच्यम् । वायुर्वाति स्वल्पो वायुर्महान् वायुरित्याद्यनुभवापलापसङ्गात् । एवं घ्राणयोग्याः— उद्भूतो गन्धस्तद्गन्धजातिस्तत्समवायश्च । एवं रचनायोग्या उद्भूतो रसस्तद्गन्धजातिस्तत्समवायश्च । श्रोत्रयोग्या उद्भूतः शब्दस्तद्गन्ध-

ज्जातिध्वेनि । अन्ते तु— प्राणरगनश्रवणानां द्रव्यग्राहकत्वं चेच्छक्तिः
तन्नास्माकं रोचते । तमासि रमनया द्रुघादेर्भावेन चम्पकादेः श्र-
वणेन भेषादेरनुभवस्य व्याप्तिज्ञानविधुराणामपि दर्शनात् । अनु-
व्यवसायविरोधेन स्पृतिस्वरूपस्य नत्र वक्तुमशक्यत्वात् । नचोप-
नीतमानं तदिति वाच्यम् । तथात्वे मानाभावात् । प्राणादीनां
द्रव्याग्राहकत्वस्याभ्युपगमैकशरणत्वादिति दिक् ॥

तेनोद्भूततत्तद्गुणा पृथिवी पञ्चेन्द्रियाणां योग्या, तादृश्य आपो
प्राणव्यतिरिक्तानां चतुर्णाम् । तादृशं तेजो प्राणरसनभिज्ञानां
प्रयाणाम् । तादृशो वायुस्त्वश्रवणयोर्द्वयोः । आकाशस्तु ममेय-
बलादेव चालुषः । उद्भूतशब्दस्तु श्रावणोऽपि मतिध्वनिश्रवणेन
गर्भशुद्धाद्याकाशावगमात् । दिक्कालौ तु ग्राह्यार्थविशेषणतयैव
गृह्येते, न साक्षात् । मनसस्तु कामादयो वृत्तय एव मनोग्राह्याः ।
आत्मा तु केवलः शास्त्रीयमाभनमन्त्रेण न मत्सङ्गस्या तद्दर्शय ।
किञ्च, केवलात्मा लौकिकप्रत्यक्षाविषयः । विभुत्वात् । आका-
शादिवत् । स्वात्मा लौकिकमसक्षायोग्यः । आत्मत्वात् । परात्मव-
दिसन्वयव्याप्या तद्विश्रयात् । सिद्धान्ते तु, यत्र स्पृशन्ति न
चिदुर्मनोबुद्धीन्द्रियामव * इति वाक्यात्तथा । अणुत्वात् परमाणुव-
दित्यनुमाच्च । अहम्बुद्धिस्तु पदाहनवद्वुद्धिददङ्कारसंसर्गद्वारका
व्यवहारोपयोगित्वात् प्रमाभासरूपैव । अहंतादात्म्यभावेन भ्रम-
रूपत्वात् । यं न स्पृशन्ति न विदुर्मनोबुद्धीन्द्रियास्तन इति वाक्ये
मनसोऽसंसर्गादिकथनाच्च । आकाशपतीतिस्तु ममेयबलादेव ।
तमःमतिविम्बवन्धनगरेन्द्रजालादिगनीतिरपि पदार्थस्त्रभावादेनेति
न तत्र कार्यकारणभावान्तरापेक्षा । नाऽपि तामसेन्द्रियस्य ।
अन्धकारस्यपदादिषु तु नृचक्षुःमतिमायया तमोजननात् तदेव
विषयीकियते, न तु विषय । तदावृत्तत्वात् । एवञ्च विषयालोके

संयोगस्य सहकारिताऽपि न कल्पनीया । अभास्वर इत्यत्राक्षुपत्वा-
 वच्छिन्नं प्रति दूरत्वव्यवधानाभावादिति विशिष्टस्य विषयतयैव
 निर्वाहात् । यथा हि भानोरुदये नृचक्षुषां तमो निहन्यान्न तु तद्विषय
 इति वाक्यं भगवता सूर्योदयस्य नृचक्षुःसम्बन्धितमोनिवारकत्वेनैव
 कथनेनालोकसंयोगस्य विषयादिसंस्कारकताया विरुद्धत्वात् । एव-
 म् अल्लुकविडालादीनामालोकसंयोगाभावे वस्तुचाक्षुषपप्यनुकूली-
 भवति । तमस्तु परार्थान्तरमेव न तेजोभासः । अन्यकारोऽस्त्रियां ध्वा-
 न्तामिसाद्देनामपाठात् । ध्वान्ते मादेऽन्वतमसामिसादिभेदपाठात् ।
 ह्यग्रूपं तु तमसा वायौ उपोतिः प्रलीयते, स्वतेजसाऽपि वृत्तीवमा-
 त्ममस्त्रापनं तम इति बध्यघातकविरोधकथनाच्च । विशेषस्त्वन्ध-
 कारवादेऽस्माभिः प्रतीच्य इति नेह प्रतन्यते । तथा प्रतिविम्ब-
 स्थापि पदार्थान्तरत्वं तद्वादादेवावसेयम् । तन्वायेन गन्धर्वनग-
 रादेरापि यायिकत्वस्य सर्वत्र तुल्यत्वत् । अभावस्तु कारणे आ-
 विर्भावतिरोभावयोश्च यथासम्भवमन्तर्भवतीति तद्वाहकसामर्थ्यैव
 युज्यते । कथमन्तर्भाव इति चेदुच्यते । प्रागभावाध्वंसौ समवायव-
 स्थाविशेषरूपौ तिरोभावरसहकृता कार्याविर्भावानुकूलावस्था मा-
 गभावः । तादृशी कार्यस्थितिप्रतिकूलावस्था ध्वंस इति तदातिरेके
 मानाभावात् । नचेह कपाले घटो नास्तीति प्रतीतिरेव तत्र मान-
 पिति वाच्यम् । तस्या घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविषयत-
 या घटसंसर्गाभावसामान्यत्वेन प्रागभावात्मकविशेषानवगाहित्वात् ।
 नापीह कपाले घटप्रागभाव इति प्रतीतिस्तत्र मानम् । तस्या एवा-
 ऽभावात् । तथा आग्रहेऽप्यसर्वजनीनत्वेन प्रतिवाशनादरणीय-
 त्वात् । किञ्चानया प्रतीत्या आवाद्यमानः प्रागभावः किं सकल-
 घटप्रतियोगिक एक उत यत्किञ्चनत्तत्प्रतियोगिको नैकः । नाद्यः
 तस्य प्रतियोगिनाशयत्नोपगमाद् यत्किञ्चिदुपयोत्पत्तावपि तद्वाश-

सम्भवे इदानीमत्र कपाले घटो नास्तीदानीमत्र घटप्रागभाव इति प्रतीतिवाथापत्तेः । नच सकलप्रतियोगिनाशयः स इति वाच्यम् । तथा मलेकस्मिन् घटे उत्पन्नेऽपि तत्प्रागभावानाशात्तदवयवत्वेन प्रतीयमानेषु कपालेष्वप्ययं घटो नास्ति, अत्रैतद्दृष्टप्रागभाव इति प्रतीत्यापत्तेः । नच प्रतियोगिमत्तया प्रतिबन्धात् दोष इति वाच्यम् । तथा सति प्रागभावप्रतियोगिनोरेकत्र स्थितौ सकलप्रतियोगिनाशयस्वस्यापि अयुक्तिमहत्त्वात् । प्रतियोगिनां नश्वरत्वेन साकल्यस्याप्यशयवचनत्वात् । एवं नाशकानिर्वाच्यत्वे विनाश-
 ऽभावः प्रागभाव इति लक्षणासम्भवापत्तेः । नच गन्धाद्यनधिकरणकालवृत्त्यभावत्वस्य अहृत्त्वावच्छिन्नानधिकरणकालवृत्त्य-
 ऽभावत्वस्य वा तल्लक्षणस्य सत्त्वात् लक्षणासम्भव इति वाच्यम् । सृष्टिपूर्वदशायां जन्यज्ञानसामान्यभावेन ज्ञातुरभावात् तदा तत्स-
 वस्याप्राप्याणिकत्वेनानवसरपरहृत्त्वात् । ईश्वरः पश्यतीतिचेष्ट । तां तदाज्ञया संस्पामो, न भवद्वाचेति दिक् ॥ न द्वितीयः । अ-
 भानज्ञानस्य धर्मप्रतियोगिज्ञानाधीनतया तदानीं प्रतियोगिज्ञाना-
 भावेन तत्प्रागभावस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् । घटत्वेन रूपेण प्रतियो-
 गिज्ञानाद्गीकारे प्रागभावस्यापि सकलप्रतियोगिसामान्यतायां पू-
 र्वविकल्पीयदृष्ट्यापत्तेः । नच घटत्वादिरूपतादान्यलक्षणमत्ता-
 त्तया भाविविषयकालौकिकज्ञानस्य संस्कारवशादुपनीतमानस्य
 वा शशयवचनत्वात्प्रैशमिति वाच्यम् । अनुमशाभावेन भावेघटवे-
 पयकसंस्कारस्याभावेनोपनीतमानस्याशयवचनत्वात् । अलौकिक-
 ज्ञानपक्षेऽपि पूर्वं सकलघटादिविषयकनाहशज्ञानोत्तरं प्रागभाव-
 स्य प्रतियोगिनाशयत्वानुमन्थानाद्विरोधप्रतिबन्धाने तत्संज्ञोचनी-
 यम् । पूर्वं तादृशप्रतिबन्धाने संकुचितमेव तदुत्पद्यत इति वा
 वक्तव्यम् । तदुत्तरं च भाविविषयप्रागभावज्ञानं वक्तव्यम् । तथा

सत्पात्माश्रयः । भावित्वस्य प्रागभावघटितत्वात्वापदि च वर्तमान-
कालोत्तरकालवर्त्युत्पत्त्याश्रयत्वं भावित्वमित्युपेयते तदा तु प्रा-
गभावाप्रतीतिरेव । एतेनैव घटो भविष्यतीति प्रत्ययेनापि तत्प्रती-
तिरप्यपास्ता । भविष्यता प्रत्ययस्य तेनैव सम्भवात् । नाप्यनुषे-
षत्त्वम् । तथाहि । कपालं घटभागभाववत् । घटीयचरमसामग्री-
मत्त्वात् । यो यच्चरमसामग्रीमात् स तत्प्रागभाववान् । घटीयचर-
मसामग्रीविशिष्टतन्तुवदित्वादिषु प्रयोगेषु प्रागभावरूपसाध्यता-
वच्छेदकावच्छिन्नसाध्याप्रसिद्धया अनुमानासम्भवादिति । अत-
स्तद्ब्राह्मणानुभावात् सामयिकान्यन्ताभावेनापि प्रतीतिनिर्वाहा-
च्च न प्रतीत्यादिना तत्सिद्धिः । ननु माऽस्तु प्रतीत्यादिना तत्सि-
द्धिस्तथापि घटत्वेन कपालत्वेन सामान्यकार्यकारणभावे सस्यप्ये-
तेभ्यः कपालेभ्य एतद्घटोत्पत्तौ कपालत्वेन नियमासम्भवादेत-
त्कपालत्वेन नियमाङ्गीकारे च विनिगमनाविरहाद् बहुकपालजन्ये
घटे गौरवग्रासाच्च तद्देशनियामकः कश्चिद्वक्तव्यः । तादृशश्च
भावामाश्रयोर्मध्ये न प्रागभावादस्य इति तद्देशनियामकतया प्रा-
गभावः सत्प्रतीतिचेनैवम् । सत्कार्यवादे कारणे सत् एवाभि-
व्यक्तेः कारणादेव देशनियमसम्भवेन तथा सिद्धेरभ्युपगमैकशर-
णत्वात् । बहुकपाले घटेऽपि समुदायस्यैव कारणत्वेन गौरवाभा-
वात् । शोभाविनोऽद्याभावेन तत्कालवैशिष्ट्यस्यावश्यकतया तेनैव
निर्वाहाच्च । नच प्रागभावानङ्गीकारे उत्पन्नस्य पुनरुत्पत्तिमसङ्गः ।
कालोपार्थीनां क्रमिकत्वेन तद्वैशिष्ट्यतिरोभावकृतसामग्रीविघटना-
देव तद्भावात्सिद्धेः । अतो नैवमपि परम्भावात्सिद्धेः । नच यत्र
एवमेव घटे स्पर्शरूपरसगन्धानां पाकजानामुत्पत्तिस्तत्र कारणस्य
कालवैशिष्ट्यस्य च साधारणत्वात् तादृशस्पर्शादिमागभावं विना
न निर्वाह इति शङ्काम् । तादृशतिपरिणामस्य पाकसहकृतस्पर्शा-

दिस्वभावेनैव सम्भवात् । स्वभावस्य धर्मत्वेन तत्कल्पनेऽपि
 लाघवाच्च । एवमन्वाप्यष्टमित्तयोगादेस्तत्तदवच्छेदेनोत्पत्त्यापि
 कारणस्वभावस्यैव नियामकत्वं बोध्यम् । नच प्रागभावाद्भीकारे
 कारणशरीरे भविष्यस्य पूर्ववर्तित्वस्य कथं ग्रहणम् । तस्य प्राग-
 भावावच्छिन्नमप्यवर्तित्वरूपतया प्रागभावाग्रहाधीनत्वादिति वा-
 च्यम् । आधिर्भावकशक्त्यापारत्वस्यैव कारणत्वेन पूर्ववर्तित्वपटित-
 लक्षणस्यैवानादरणीयत्वेन तद्ग्रहणस्यानावश्यकत्वात् । आनश्य-
 कत्वेऽपि कार्यविपक्वाग्रिमजननज्ञानेनैव तद्ग्रहणमन्वयान् । अ-
 न्यथा प्रागभावस्यापि कारणत्वेन तद्विपुपूर्ववर्तित्वस्यापि प्रागभाव-
 यदिति तथा तद्ग्रहण आत्माश्रयेण प्रागभावकारणत्वादिज्ञानस्याप्य-
 मन्वयापत्तेः । प्रागभावस्य ज्ञायमानकारणत्वस्यातिशयव्यङ्ग्य-
 त्वेन तस्य च उक्तरीत्या प्रागभावज्ञानाऽधीनज्ञानकत्वेन चक्र-
 कापत्तेश्च । नच तस्य न कारणावस्थान्यङ्गत्वमिति वाच्यम् ।
 घटजननानुपूर्वा कारणत्वस्यत्वपश्यतः कस्यापि, इह घटो भवि-
 ष्यति, इदानीमत्र घटप्रागभाव इति बुद्धयनुदयेन तथात्वस्य तथा-
 प्यापश्यकत्वात् । नचाभ्यासपाटवादेवोदयमन्वयात् तथेति वा-
 च्यम् । तथा मति कारणोऽदर्शनेऽपि तद्बुद्धयापत्तेः । तस्यैव
 कारणानिरिक्तः प्रागभावः । तथा ध्वंशोऽपि । नार्थस्थितिमतिकू-
 ली कारणत्वस्या गन्तव्य एव, इह घटो ध्वस्त इत्यादिप्रत्ययान् ।
 नच सामयिकत्वान्नाभावस्य घटाप्रतिकूलत्वाद् ध्वंसान्भीकारे घटो-
 न्मज्जनावधारिते वाच्यम् । तादृशवस्थायाः मत्तान्निमित्तविप-
 टनाच्च तथापादपिनुमशक्तत्वात् । यथ चावस्थानिरोभावान्तो-
 न्मज्जनेऽपि बाधकामात्रः । अत्र एव तादृशदिशेण भङ्गोत्तरापि
 निमित्तान्तरेण पुनः मन्वानमपि युज्यते । तस्य घटान्तरत्वाद्भी-
 कारस्तु केवलमभ्युपगमैककारण इति शब्दगित्यन्वादात्कारोदर्शनाव-

गन्तव्यम् । चिञ्च आश्रमवासिकपर्यस्य कुरुषाण्डरमैन्वपदर्शनस्य
 कश्चपकृत्वस्य तस्यकदम्बवटतद्वृज्जीवनस्य च भारतादौ दर्शनात्ता-
 दृशस्थले पदार्थान्तरत्वस्य वक्तुमशक्यत्वं चेति विद्वन्मण्डने मधु-
 चरणैरेव व्युत्पादितम् । नच ध्वंमप्रागभावशब्दाभिलाषवाधः ।
 कार्यकारणादिशब्दवत् सापेक्षवृत्तिकत्वेन कार्यस्थितिप्रतिजननं
 सापेक्ष्य कारण एव तदभिलाषस्य सुखेनैवोपपत्तेः । एवं भावि-
 ध्वस्तशब्दावप्यग्निमज्जनपूर्वस्थिती अपेक्ष्य सत्येव कार्यं प्रयुज्येते,
 नासतिात्तेन जननानुकूलकारणावस्थानिरूपकत्वं भावित्वं, स्थितिप्र-
 तिकूलकारणावस्थानिरूपकत्वं ध्वस्तत्वमिति बोध्यम् । नच प्रागभा-
 वध्वंसदशायां कार्यमत्त्वे तद्दर्शनमसङ्गः शङ्कनीयः । सौक्ष्म्यादेव
 तदभावोपपत्तेः । सूक्ष्मत्वं चानुद्भूताकृतिकत्वम् । सत्कार्यवादे
 मपञ्च उत्पत्तिवाददूषणं चाविर्भावतिरोभाववादे सम्प्रगुणपादि-
 तमिति नेह तद्विरस्तः । तस्माद् ध्वंसोऽपि कारणावस्थातो नाति-
 रिच्यते । अन्योन्याभावस्तु मतियोगितावच्छेदकारोपापवादलक्ष-
 णकत्वे मतियोगितावच्छेदकानियामकसम्बन्धावच्छिन्नमतियोगि-
 तावच्छेदकासन्ताभावरूपत्वे चासन्ताभाव एव । तादात्म्यसम्बन्धा-
 वच्छिन्नमतियोगिताकाभावरूपत्वे त्तिरिक्तः । तत्रातिरिक्तपक्षे,
 घटः पटो नेत्रादिमन्त्रस्य तादात्म्यसम्बन्धारोपपूर्वकतदभावा-
 वगाहितया मतियोगितिरोभावसङ्कीर्णाऽनुयोगिस्वरूपविषयत्वात्
 स्वरूप एव निविशते । यदि च तत्र घटमतियोगिकान्योन्याभा-
 ववान् पट इति बोधो आपाद्यते तदा पृथक्स्य एव निविशते ।
 तच्चाविर्भावविशेष एव । तस्यैवेतरन्यावर्तकत्वादिनरुणावृत्तत्वा-
 च्च । अथमस्माद् भिन्नः अन्यः पृथगिशादिव्यवहारसाधकत्वेन
 तस्याविर्भावतिरेके मानाभात् । घटः पटो नेत्रत्र पञ्चम्यभाव-
 सरानुशासनाभावात् स्वरूपात्मकत्वाद्देति न तेनाप्यतिरेकतिदिः ।

नचेतरतिरोभाव एव घटापघावाविर्भाव इति वाच्यम् । तस्य व्या-
 प्यवृत्तित्वे घटाप्रतीतिप्रसङ्गात् । अव्याप्यवृत्तित्वे तस्यापि तिरो-
 भावान्तरं कल्पनीयमिति कल्पनात्तौल्यात् । अतो भावमुखप्रतीतिः,
 आविर्भावतिरोभावौ शक्ती वै मुरवैरिण रु इति वाक्याच्चावि-
 र्भावाभ्युपगमस्यावश्यकत्वाद्भागताम्रैक्ये कांस्पवदविविक्तौ वि-
 वाक्षितवस्त्वाविर्भावतदितरतिरोभावावेव पृथक्त्वं, तस्य भावप्रती-
 त्याधिकवाच्चाविर्भावविशेषत्वम् । तेन पृथक्त्वग्राहकसामान्यैव
 तद्ग्रहः ॥

अतः परमसन्ताभावोऽवशिष्यते । स तु तिरोभाव एव । इह
 मृतले घटो नास्तीत्यादिप्रतीतिस्तिरोभावावगाहेत्यात् । तिरोभाव
 एव हि नास्तीतिव्यवहारदर्शनात् । घटाभावाभावस्य घटात्मकत्वेन
 सङ्कीर्णत्वेऽप्यभावमुखप्रतीत्या तिरोभावत्वाव्यभिचारात् । अभा-
 वपदेनापि भावप्रतियोगिकपृथक्त्वदानेन प्रतीयते, न भावः ।
 अभाव इति भावभिन्नः अभाव इति । स च निषेधपूर्वको भाव
 एव । अन्यथा असत्त्वात् । त्वपुष्पवन्निःस्वभावः स्यात् । तथा
 सति न प्रतीयेतैव । अतः प्रतीत्यनुरोधाद्भावान्तरविलक्षणस्तिरो-
 भावशक्तिरूप एव सिद्धयति । तस्माद्भाव एभ्योऽतिगिक्तः ।
 तत्रासन्ताभावः केवलतिरोभावात्मा मतियोगितद्वयान्येतरप्रतियो-
 गिग्राहकसामान्यैव शृण्यते । सामग्री— पूर्वोक्तोद्भ्रियाणि तद्घा-
 पाराश्च । तत्रेन्द्रियाण्युक्तानि । तेषां व्यापारो विचार्यते मत्तास-
 त्तिरूपः । स तावत्लौकिकालौकिकभेदेन द्विधा । तत्रालौकिकसिद्धि-
 या । सामान्ययोगजमायाभेदात् । तत्र सामान्यमनुगतकारेण
 तद्व्यक्तज्ञान उपपुज्यते । तस्य तथात्वं चानुभवसिद्धम् । द्वितीयो-
 ऽनागतातीतातीन्द्रियादिवस्तुसाक्षात्कारे । भगवदध्यानादेरप्यत्रैव
 निवेशः । तृतीया त्वविद्यमानानां पदार्थानां शुद्धावुपस्थापने ।

अत एव नैवाधिकानां ज्ञाने प्रत्यासत्तिभ्रमः । एतयोश्च तथात्वं शास्त्रमिदम् । अनागतपतीतं च वर्तमानमतीन्द्रियम् * विमकृष्टं व्यवहितं सम्यक् पश्यन्ति योगिनः ॥ यदहं व्यनुध्यानसमाधि-
धौतया विषानुपश्यन्ति हि तन्नमात्मनः * अभक्त्या मामभिजाना-
ति, तपसा ब्रह्मविजिज्ञासस्व, ऋतेऽर्थं यत् प्रतीयेत न प्रतीयेत
चात्मनि * तद्विद्यादात्मनो मायामित्यादिवाक्यात् । लौकिकस्तु
पञ्चविधः—संयोगः, तादात्म्यं, संयुक्तादात्म्यं, संयुक्तविशेषणता,
तादात्म्यं स्वरूपं चेति भेदात् । तत्र चक्षुषा द्रव्यग्रहे संयोग एव
प्रत्यासत्तिः । केचित्तु— इतरेन्द्रियवैलक्षण्याच्चक्षुषाऽमप्यप्रकाश-
कारित्वं स्वीकृत्य दूरत्वव्यवधानाभावसद्वृत्तयोग्यतामात्रेण प्र-
तीतिनिर्वाहात् तत्संयोगं न स्वीकुर्वन्ति । अन्ये तु— नेत्रेन्द्रियगोल-
कस्य स्वच्छत्वेन तत्र वस्तुनः प्रतिविम्बे सति योग्यतामात्रेण माया-
द्वारिकां प्राप्तं स्वीकृत्य संयोगस्य द्वारत्वं खण्डयन्ति । तदुभय-
मप्यसङ्गतम् । भगवता संयोगस्वीकारात् । चक्षुस्त्वष्टरि संयोज्य
त्वष्टारमपि चक्षुषि * तत्र मां मनसा ध्यायन् विश्वं पश्यति दू-
रत इत्येकादशे भगवद्वाक्यात् । अत्र तत्प्रतिपोगिकसंयोगद्रव्यनि-
रूपणेन योग्यता, प्रतिविम्बपक्षाऽनङ्गीकारात् । दूरं घटं पश्यामि,
निकटे हरिं पश्यामीत्यादिसार्वजनीनावापितप्रत्ययाच्च । निविड-
तपकाचाद्यन्तरितोपलाब्धिस्तु अग्नेः स्थालीभेदकत्ववच्चक्षुःकिर-
णानां स्वच्छकाचादिभेदकत्वादपि सङ्गच्छते । अत एव गोलकस्य
सञ्चिद्रताऽपि निरस्ता ज्ञेया । ध्रुवादिविषयपर्यन्तं गतानां पुनर-
न्तःप्रवेशस्तु पनस इव वेगादपि सम्पद्यते । एवं दूषणान्तरमपि
निरसनीयम् । अस्य शास्त्रस्याकाल्पनिकत्वात् । प्रतिविम्बस्त्वद-
प्यद्वारितत्वाद्भवाते । तेन मायापि प्रत्यापयतीति चक्षुषा भूयो
ज्ञानमुत्पद्यते । तेजःसंयोगवाहुल्य इवेति न तस्य गतार्थता । अत

एव इन्द्रियान्तरापेक्षया चक्षुषा भूयो ज्ञानमपि युज्यते । तस्माद्-
 क्षि चक्षुषः संयोगो द्रव्यग्रहणे व्यापारः । स एव योग्यगुणाक्रि-
 याजातिमाहात्कारेऽप्युपयुज्यते । तेषां वस्तुतो द्रव्याभिन्नत्वात् ।
 संयुक्ततादात्म्यं वाऽन्तु । एवं त्वग्घ्राणरसनग्रहणेऽपि श्लेषम् ।
 श्रोत्रेण शब्दग्रहणे तु संयोग एव व्यापारः । शब्दो हि वायुना
 उपनीतः श्रोत्रपर्यन्तं यदा आयाति तदा श्रोत्रावच्छिन्न-
 त्वचा बाहकवायुसंयोगे तमेव संयोगं व्यापारयित्वा श्रोत्रेन्द्रियेण
 शब्दो गृह्यते । शब्दग्राहकत्वमग्नीमावल्पेन संयोगाश्रयस्य
 वायोरमत्यक्षत्वात् तस्मै संयोगस्य ग्रहणम् । संयोगग्राहकत्वम-
 ग्नीमावल्पे तु संयोगस्यापि ग्रहणम् । यथा कर्णाभ्यर्णमागनस्य
 वातश्रवणे वक्तृमुखनायुसंयोगस्य । अभावे विशेषणतश्च, शब्दग्रहे
 संयुक्तवायुदशब्दस्वरूपमेव वा द्वारम् । मनमस्तु बाहिर्विषये
 स्वसंयोगद्वारक इन्द्रियसंयोगादेः । स्वधर्माणां ज्ञानमुत्पादीनां
 ग्रहणे तादात्म्यम् । वृत्तीनां ग्रहणे तु वृत्तिस्वरूपमेव द्वारम् ।
 तिरोभावस्तु इन्द्रियसंयुक्तविशेषणतया गृह्यते ॥

पार्थसारथिमिश्रास्तु— वस्तुगात्रं मदसदात्मना द्विविधम् ।
 तत्र यद्यदा यत्र मद्रूपेण वर्तते तत्र तत्र तदा मत्सत्तादिभिरस्ती-
 ति प्रतीयते । यदा त्वसद्रूपेण वर्तते तदा तद्रूपशेषकानां मत्स-
 तादीनामकिञ्चित्करत्वाद्योग्यानुपलब्धिरूपेण तद्रस्तु नास्तीति प्रती-
 यते । तस्माद्योग्यानुपलब्धिरूपप्राणान्तरगम्य पराभावः । योग्या-
 ऽनुपलब्धिश्च स्वरूपमती कारणं, न तु ज्ञानमपि तस्या अपेक्षितम् ।
 तस्या अपि प्रमेयत्वात् प्रमाणापेक्षापामनवस्थापत्तः । नचान्यकारे
 हस्तार्थ्यां वस्तुनः सर्वतः परामर्षे जात्यामपि योग्यानुपलब्धी
 किं काश्चिदेशोऽवशिष्ट इति मन्दिहानस्य वस्तुभावबुद्धयनुदयात्
 कदाचिदपरामृष्ट्यापि सर्वतः परामृष्टमित्येभ्रान्त्या योग्यानुपलब्धि-

निश्चये वस्त्वभावबुद्धयुद्भात् तस्या ज्ञाताया एव कारणत्व-
मिति शङ्काम् । तादृशबुद्धयनुद्यादेवोभ्याऽनुपलम्भीययोग्यता-
ऽज्ञानज्ञानकृतत्वात् । तद्योग्यताया ज्ञाताया एवोपयोगेऽप्यनुपल-
ब्धेः स्वरूपमत्या एव कारणत्वेनादोषात् । नचाभावज्ञानमिन्द्रि-
येणैवास्तिवति शङ्काम् । इन्द्रियव्यापाराभावेऽपि तज्ज्ञानदर्शनात् ।
केनचित् प्रातरेवागते मायुरे दीर्घतमे शुक्लवासासि पुंसि मध्याह्ने
शृष्टे श्रोतुःप्रतियोग्यस्मरणादेव प्रातःकलीनतद्भावज्ञानस्यानुभव-
साक्षिकत्वात् । नच प्रातरवगतोऽभावस्तदा स्मर्यत इति बाध्यम् ।
प्रातःप्रतियोगिनः कथञ्चिदपि बुद्धान्नारोहात् । तत्प्रतियोगिकस्या-
ऽभावस्यापि तथात्वेन तत्स्मरणस्य सर्वथैवाश्रयवचनत्वात् । एवं
सिद्धे योग्यानुपलब्धेः कारणत्वे यत्रेन्द्रियव्यापारानुपरमे सन्निहित-
देशकालवर्त्मभावः मतीयते तत्रापि सैव कारणं, न त्विन्द्रियादिक-
मित्याहुः ॥

वेदान्तपरिभाषायां तु योग्यानुपलब्धेः कारणत्वेऽपि किं तत्स्व-
रूपम् । योग्यस्य प्रतियोगिनोऽनुपलब्धिरिति वा, योग्येऽधिकरणे
प्रतियोगिनोऽनुपलब्धिरिति वा, योग्यत्वविशेषानुपलब्धिरिति
वा । जायः । स्रम्भे पिशाचभेदाप्रसङ्गात्पक्षेः । न द्वितीयः ।
आत्मनि धर्माद्यभावस्यापि प्रसङ्गात्पक्षेः । तृतीयस्तु स्यात् । कर्म-
धारयाश्रयणात् । तस्या योग्यत्वं तु तर्कितप्रतियोगिसत्त्वप्रसङ्गित-
प्रतियोगिकत्वम् । तदर्थश्च— शृङ्गमाणस्याभावस्य यः प्रतियोगी
तस्य सत्त्वेनाधिकरणेतर्कितेन यस्या अनुपलब्धेः प्रतियोगिभूत-
मुपलब्धिस्वरूपम् आपादयितुं शक्यते तादृशत्वम् । स्फीतालोक-
वति भूतले यदि घटः स्यात्तदोपलभ्येतेसापादयितुं शक्यत्वात्
तादृशस्थले घटाभावोऽनुपलब्धिगम्यः । अन्धकारे तु तादृश-
पादनासम्भाषानुपलब्धिगम्यः । अत एव स्रम्भे पिशाचसत्त्वे

स्तम्भवंत मत्सस्तथापत्या तत्र तदभावोऽनुपलब्धिगम्यः । आत्मानि
धर्माद्यग्राहत्वेऽप्यात्मनोऽतीन्द्रियत्वेन निरुक्तोपलम्भापादनासं-
भवाभ्रानुपलब्धिगम्यः । नचाधिकरणेन्द्रियसन्निकर्षस्यले उक्त-
रीत्याऽभावस्यानुपलब्धिगम्यत्वं तत्रानुमतम् । तत्रेन्द्रियान्वयव्यति-
रेकानुविधानादिन्द्रियस्यैवाभावाऽऽकारो वृत्तौ कारणतास्त्विति
वाच्यम् । मतियोग्यनुपलब्धेरभावग्रहे हेतुतायाः क्लृप्तत्वेन कर-
णत्वमात्रस्याधिकल्पनात् । इन्द्रियस्याभावेन समसन्निकर्षादभा-
वग्रहे हेतुत्वाभावादिन्द्रियान्वयव्यतिरेकयोराधिकरणज्ञानाद्युपल-
ब्धत्वेन तेषामन्यथासिद्धत्वाच्च ।

ननु भूतले घटो नेलादौ भूतलांशे तस्य मत्सस्तन्वमुभयस-
म्भनम् । तत्र वृत्तिनिर्गमने भूतलावच्छिन्नचैतन्यवत् तन्निष्पद्य-
भानावच्छिन्नचैतन्यस्यापि प्रमात्रऽभिन्नतया घटाभावरस्यापि मत्सस्त-
तैवायातीति चेन्न । तस्याः मतीतिः मत्सस्तत्वेऽपि तत्करणस्य न
मत्सस्तत्वम् । दशमस्त्वमतीत्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्य मत्सस्तत्वेऽपि
तत्करणस्य वाक्यस्य मत्सस्तानन्तःपातिःवाभ्युपगमात् । नच फल-
वैजासं विना कर्षं प्रमाणवैजासमिति शक्यम् । वृत्तिवैजासमाश्रेण
प्रमाणवैजासोपपत्तेः । तस्मादभावस्यानुपलब्धिगम्यत्वमेवेत्युक्तम् ॥

वैशोपिकास्तु— उक्तरीतिकामेव योग्यानुपलब्धिं स्वीकृत्य
स्फीभालोके तत्सहकृतेन चक्षुषातमसि च नादृशत्वात् घटाद्यभावम-
त्सस्तं, तथेवेन्द्रियान्तरेस्तत्तद्ग्राह्याभावमत्सस्तं, संसर्गाभावमत्सस्तं मति-
योगियोग्यताया, अन्योन्याभ्याभावमत्सस्तं अधिकरणयोग्यताया
अपेक्षां चाहुः ॥

नैयायिकास्तु— अनुपलब्धेः पूर्वोक्ता योग्यतामनादस्य योग्य-
तादकारिमंगलत्वरूपामेव योग्यतामिच्छन्ति । अत्र एवान्धकारे आ-
लोकाधिकरणताधिकर्षात्मकयोग्यतादकार्यभावायोग्यानुपलब्ध्य-

ऽभावेन न घटाभावग्रहश्चक्षुषा । जलपरमाणौ चोन्द्रियसन्निकृष्टमह-
स्ववद्विशेषणत्वरूपस्य तस्याभावाच्च पृथिवीत्वाभावग्रहः । भूतले
पिशाचात्पन्नाभावस्य योग्यत्वादेव न शृण्यते । असन्ताभावे योग्य-
ता तु योग्यमात्रप्रतियोगिकत्वरूपा, योग्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कत्वरूपा वा बोध्या । सर्वभावसाधारणा तु न काचियोग्यता,
किन्तु गुणयोग्यतावदनुगतैवेत्याहुः ॥

मम तु प्रतिभाति—अनुपलब्धेर्नाभावग्रहं प्रति करणत्वम् ।
चक्षुषाऽवगत इतिवदनुपलब्ध्यावगत इति प्रत्ययाभावात् । योग्य-
प्रतियोगिकत्वरूपया अभावेन प्रयोग्यतयैव निर्वाहात् । अतस्त-
द्योग्यत्वादिनिचारो व्यर्थ एव । नच योग्यानुपलब्धेरकारणत्वे
घटत्रयपि भूतले घटाभावग्रहमसङ्गः । तस्य घटाक्रान्तत्वेन देश-
न्तर इन्द्रियसन्निकृष्टाभावसत्त्वेऽपि तद्विशेषणत्वेनासत्त्वादिन्द्रिय-
सन्निकृष्टोद्भूतरूपवद्विशेषणत्वरूपमत्वात्सत्यभावादेव तद्धारणात् ।
अत एव, नान्धकारे । तमोदृतत्वेन भूतलस्य असान्निकृष्टत्वात् ।
गृहान्तर्देशस्यासन्निकृष्टत्वेन सन्निकृष्टविशेषणत्वरूपमत्वात्सत्यभावे-
ऽपि तेनोऽभावस्य तमोरूपमायावलादेव मानसम्भवाच्च । अना-
बंरकत्वपक्षेऽपि अभावस्य प्रतियोगिग्राहकयावत्सामग्रीग्राह्यत्व-
नियमेन सामान्यभावादेव धारणात् । भूतले पिशाचसंताभावो
जलपरमाणौ पृथिवीत्वाभावश्चायोग्यत्वादेव न शृण्यते । अस्मिन्ने
पिशाचभेदस्तु स्वरूपात्मा वा पृथयत्वात्मा वेति । तद्ग्राहकसाम-
ग्यैव शृण्यते । नच द्विष्टगुणमत्तक्षेयावदाश्रयमत्तक्षस्य हेतुत्वा-
न्नैवमिति शङ्क्यम् । पृथक्त्वभिधानस्य तत्र विशेषणत्वत्वात् ।
अन्यथा तत्प्रतीतिवायापत्तेः । नचेष्टापत्तः । अनुभवविरोधात् ।
नच विशेषणत्वे सिद्धं भेदेनेति वाच्यम् । भेदप्रतियोगिकभेदवत्
पृथक्त्वप्रतियोगिकपृथक्त्वाङ्गीकारेणातिरेकेऽप्यदोषात् । नच सन्निकृ-

कर्षकल्पनमप्रामाणिकमिति वाच्यम् । अनुभवविरोधात् । इदानीं
 घटः प्राच्यां घट इत्यादिप्रतीतिषु विशेषणीभूतयोः कालांदशो-
 विशेषणतयैव भानदर्शनात् । शास्त्रदीपिकायामपि तथाङ्गीकारात् ।
 नच तयोः संयोगेनैव भानमिति वाच्यम् । तस्य सदातनत्वेन
 तयोः सदाभानापत्तेः । नचायोग्यत्वात्तद् दोष इति वाच्यम् । तस्य
 विशेषणत्वदशायापि तुल्यत्वात् । नच संयुक्तसंयोगेन तयोर्भान-
 मिति वाच्यम् । संयुक्तसंयोगस्य प्रत्यापाचित्वमनुपलब्धेः करण-
 त्वमभानस्याऽसन्निकृष्टस्य भानमिति कल्पनाश्रयगौरवात् । नच
 कल्पनातीत्यमिति वाच्यम् । मानान्तरकल्पनाया अप्रामाणिक-
 त्वात् । प्रसङ्गमूत्रीयसंतंभयोगपदे कर्मधारयाश्रयणेऽप्यविरोधा-
 त् । सन्निकृष्टानिहत्तया करणत्वस्याशक्यवचनत्वात् । असन्निकृ-
 ष्टस्य मानान्तरेणोपलम्भाङ्गीकारे विमलकृष्टदेशिकाभावग्रहापत्तेश्च ।
 अथ योग्यताज्ञापके तर्केऽधिकरणमसक्षस्यापि सहकारित्वान्न
 दोष इति चेत् । अभावज्ञानस्यानुपलब्ध्यधीनत्वेनानुपलब्धिपो-
 ग्यताज्ञानस्योक्ततर्काधीनत्वेन तर्कस्य चाभावसंसृष्टाधिकरणमस-
 क्षाधीनत्वेनाभावज्ञानाधीनत्वाच्चक्रकापत्तेश्च । नच योग्यताया
 अज्ञाताया एवोपयोग इति वाच्यम् । तर्कोपन्यासवैधर्ष्यापत्तेः ।
 तज्ज्ञानार्थमेव तदुपन्यासात् । अन्यकारेऽपि तद्ग्रहापत्तेश्च । नच
 तत्र योग्यता नास्त्येवेति वाच्यम् । इत्तेन तज्ज्ञानात् । अतो हस्ता-
 भ्यां घटाभावं जानामि, चक्षुषा तु न पश्यामीत्यनुप्यवसायादै-
 न्द्रियरूपेव घटाभावं जानामि । नचेन्द्रियाणामधिकरणाज्ञानानुपपत्ती-
 णत्वं शक्यम् । अधिकरणज्ञानोत्तरं नेत्रनिमीलनेऽपि योग्यानुप-
 लब्ध्या घटाभावग्रहापत्तेः । नच फलीमूलज्ञानस्य प्रसक्तत्वानुरो-
 धेन तत्कारणस्य प्रसक्तत्वं न युक्तिसहम् । दृश्यामस्त्वमतीत्यादिवा-
 क्यजन्यप्रसक्तस्थले व्यभिचारादिति वाच्यम् । तदसङ्गतत्वस्य

शब्दपरिच्छेद एवोपपादितत्वात् । एतच्चैजासस्य प्रमाणवैजांतो-
-पपादकत्वे फलवैजासस्य तदनियतत्वादाकास्मिकत्वापत्तेः । एतच्चि-
-नियतत्वाङ्गीकारेण समर्थने तु फलस्य एतच्चिनियतत्वेन वृत्तेष्व व-
-माणानियतत्वेन फलाद् एतच्चित्त्वद्वारा प्रमाणनिर्णयस्थानपनोद्यत्वा-
-त् । उक्तवाचपादशपोऽहमिति मससोत्तरमात्मानं दशमं पश्यामीति
-जानामीति शब्दात् प्रथेमीति वा विशेषवृत्त्युदये यत्नं विनापि
-प्रमाणनिर्णयाच्छब्दे चक्षुरादिसहकारित्वस्य परोक्षवृत्तिजनकत्वस्य
-च निश्चयेन शब्दात् मससस्य सर्वपानुपपन्नत्वाच्च । अतोऽनुरो-
-धेनापि कारणमिन्द्रियमेव । यत्पुनर्मथवाहे प्रतियोग्यस्मरणात्
-प्रातःकालीनमायुराभावज्ञानं शास्त्रदीपिकायामुक्तम् । तदपि न
-शुक्तिसहम् । प्रातःप्रतियोगिनो बुद्धघनाकृष्टत्वेन स्मरणाऽभावस्य
-ध्वंसरूपताया अशक्यवचनत्वात् । प्रागभावास्तन्तर्भावरूपत्वे
-मथनात् मामपि तत्प्रश्नेन तदापि तदभावज्ञानमसंज्ञाज्ज्ञेदरूपत्वे-
-ऽपि तथात्वाच्चाभावत्वेन संसर्गाभावंत्वादिना च तत्कारणताया
-दुर्घटत्वात् । सहकार्यन्तरापेक्षायामुक्तदोषमसंज्ञाच्च । अतः प्रश्नेन
-प्रातःकालीनसंसर्गशब्दे जाने तस्य बुद्धावारोहे विरोधसंसर्गे-
-णाभावज्ञानं मानसं मायाद्वारकं वा मानमिति न तेन स्मरणाभाव-
-स्य कारणत्वसिद्धिः । एतेनैव सहकारित्वमपि दत्तोत्तरम् । त-
-स्मादभावज्ञानमभावयोग्यतया साधितमैन्द्रियकमेवेति निश्चयः ॥
-इत्यभाववादः ॥

मकृतमनुमरामः ॥ उक्तमग्निकर्षजन्यमपि सर्विकल्पकं ज्ञानं
-चाक्षुषादिभेदेन बुद्धिवृत्त्या जन्मत इति एतच्चिर्विचार्यते । तत्र नेत्र-
-निमीलने कृते बहिर्दृष्टपदार्थस्यैव कश्चिदाकारो नेत्रान्तर्भावते ।
-स आकारो न दाहवस्तुनः । आश्रयमतिहाय तत्र तस्यांशक्यव-
-चनत्वात् । अतः स आन्तरस्यैव कस्यचन भवितुर्मर्हतीति तदा-

श्रमत्वेन सांख्यैराहङ्कारिकं तत्त्वान्तरं वृत्तिनामकं कल्प्यते । यथा हि प्रवचनसूत्रद्वयं— प्रथमार्थप्रकाशाद्वाद्वाद् वृत्तिसिद्धिः । भाग-
गुणाभ्यां तत्त्वान्तरं वृत्तिरिति । अर्थस्तु— प्रमापूर्वोक्तरीतिक्र-
माकारज्ञानम् । तत्सहितो योऽर्थप्रकाशो विषयज्ञानम् । एवमुभय-
विषयलिङ्गाद् वृत्तिमत्तानिश्चयः । यदि वृत्तिर्न स्यादुक्त आकारो
न प्रतीयेत । अत्रैजात्वाच्चलं चक्षुर्विमर्शं विषयमपानुवक्त-
वत्प्रकाशनं न कुर्यात् । जायते च तदुभयमतः सास्तीति निश्चयः ।
एवं भागो विभागः अहङ्काराद्विभज्य विषयादेशावधिगमनं, गुणः
उक्ताकारः । ताभ्यां कृत्वा आहङ्कारिकं तत्त्वान्तरं वृत्तिरिति ।
अभियुक्तोक्तिश्च— वृत्तयः प्रसरद्रूपाः स्फारिताक्षस्य पञ्च च *
अदृष्टानुग्रहात्तत्त्वान्तरं धार्यावबोधिका इति । अमूर्तादास्तस्वाः
कथं क्रियेत्यतस्तृतीयं सूत्रम् । न द्रव्यनियमस्तयोगादिति । अ-
नियतत्वात् पदार्थानां न द्रव्य एव क्रियानियमः । किन्तु यत्र
यत् प्रमाणतः सिद्ध्यति तत्र तदनुमन्यामहे । अतो दूरस्यवस्तुन
आकारग्रहणदर्शनात् सापि क्रियावतीत्यर्थ इति । एवं मायावा-
दिनोऽपि अन्तःकरणविशिष्टस्य चैतन्यस्य प्रमातृत्वमङ्गीकृत्य त-
स्मिन् ज्ञानमूक्ष्मावस्थारूपं विषयसंस्कारमाघातुं विषयेन्द्रियसन्धि-
कर्षणसामर्थ्यजन्यामन्तःकरणपरिमाणरूपां वृत्तिमङ्गीकुर्वन्ति । नि-
यायिकादयस्तु नयनकिरणानां निर्गमनेन विषयमन्तिकर्षणज्ञा-
नम् । तेन च भावनासंस्काराल्पं गुणान्तरं चरमस्मृतिनाशमा-
त्मन्यङ्गीकुर्वन्ती । वृत्तिपदार्थमेव नेच्छन्ति । तत्तु नेत्रान्तरनुभवस्य
सर्वजनीनत्वादिप्रयोजकमिति वृत्तिः सर्वथाभ्युपेयैव । परन्तु या
बुद्धिवृत्तिः संस्काराधानार्थं जन्यत इत्युच्यते सा वृत्तिर्बुद्धेर्न
तत्त्वान्तरं, नाप्यन्तःकरणपरिणामान्तरम् । किन्तु बुद्धितत्त्वस्य
कालक्षुब्धतत्त्वादिगुणकृतोऽवस्थाविशेष एव । नच तस्यावस्था-

विशेषत्वे निर्गमाभावेन विषयामंसर्गात् तदाकारकत्वं दृतेर्दुर्घट-
मिति शङ्क्यम् । मायागुणस्य रजमश्चञ्चलत्वेन विशेषकत्वेन च
दर्पणे-मुखस्येव नेत्रगोलकेऽपि बाह्यविषयाकारसमर्पणे तदाका-
रस्य सुषुप्तत्वात् । स एवं मायिक आकारो नयनकिरणेषु नेत्र-
मुद्रणे मंसादृतेषु गोलकान्तरनुभूयते । एवमेवेन्द्रियान्तरेऽपि
दृत्तिर्ज्ञातव्या । यद्यपि सा नानुभूयते तथापि तादृशसंस्काराधा-
नान्निश्चीयते । एकादशाऽसन्न मनसो हि दृत्तप आकृतयः पञ्च-
धियोऽभिमानः * मात्राणि कर्माणि पुरं च तासां वदन्ति द्वैका-
दश वीरभूमीरिति जडभरतवाक्याच्च । भूमिषु पञ्चानां ज्ञेयत्वेन
विषयत्वम् । ततः पञ्चानां कार्यत्वेन पुरस्य स्वीकार्यत्वेन ज्ञेयम् ।
संस्कारस्तु जातस्य ज्ञानस्य सूक्ष्मावस्थेत्युक्तम् । बुद्धिश्च कर्म-
ज्ञानेन्द्रियानुग्राहिकेति वक्ष्यते । सा च दृत्तिद्वारैवानुगृह्णाती-
तीन्द्रियजन्यस्य विशिष्टज्ञानस्य नानाभेदाः । अतोऽनस्यैव
निर्वाहे सांख्यमिमतस्यान्तःकरणातिरिक्तपदार्थान्तरत्वस्य नि-
ष्प्रमाणकत्वात् । कामः सङ्कल्प इति श्रुतौ कामादिपदानि
शक्तानि, धीषदं लक्षणिकमिति मायावादि कल्पनाया अपि
वैरूप्यादिदोषग्रस्तत्वाच्च । तदुभयपप्यसंगतम् । अतो बुद्धे-
रवस्थाविशेष एव दृत्तिरिति निश्चयः । नन्विन्द्रियार्थसम्प्र-
योगोत्तरं सम्प्रयुक्तार्थाकारममानो बुद्ध्याकारो जायत इति
प्रमा भवतु । भ्रगादिकं तु न गविष्यति । युक्त्यादौ तद्विरुद्धस्य
रजताद्याकारस्याभावेन बुद्धौ मायाकृततमसमर्पणयोगात् । अन्य-
थाख्यमिमतभूतीनां चानर्हीकारादितिषेत् । स्वभावगुणानुग्रहा-
देव तस्यापि सिद्धेः । पूर्वोत्पन्नस्य रजताद्याकारकतंस्कारस्य
रजसा वहिःक्षेपे सम्प्रयुक्तार्थाकारस्य तममावरणे च भ्रमस्य सुप्तेन
वक्तुं शक्यत्वात् । एवं नानाविधाद् गुणक्षोभजदृत्तिभेदादेवा-

न्येऽपि ज्ञानभेदा उच्येयाः । यदा विषयेन्द्रियसंयोगाभिर्विकल्प-
 कं तदेन्द्रियदेशे बुद्धेर्दृष्टिः । तयेन्द्रियानुग्रहे सविकल्पकम् ।
 अननुग्रहे तु न । हृत्पन्तरेण पूर्ववृत्तेर्नाशे सविकल्पकस्य संस्कार-
 रूपेणावस्थानम् । तस्योद्बोधकैरुद्बोधे मायोपस्थापितमायिका-
 ऽर्थसद्वृत्ता स्मृतिः । राजसै रागादिभिः संस्कारभावस्ये मायया
 विषयाकाराचरणपूर्वकं मायिकपदार्थसहितस्य ज्ञापनस्य गोलका-
 ऽग्रभागे क्षेपे भ्रमः । किञ्चिदाचरणे संशयः । सत्त्वेन सर्वधाचरण-
 भङ्गे विक्षेपस्यापि निवृत्तौ विशेषदर्शनमित्यादि । हृत्तविषया
 तु हृत्तिर्न भवतीत्यनुभवानुसारेणैव निधीयते । नच हृत्तीर्ना
 गुणजन्यत्वे मानाभावः शङ्काः । जाग्रत्स्वप्नः सुषुप्तं च गुणतो
 बुद्धिदृष्टयः * तामां विलक्षणो जीवः साक्षित्वे न विनिश्चित
 इत्येकादशे हंसवाचयात् । संशयादिषु हृत्तीर्ना तदवान्तरभेदत्वेन
 तद्वनतिरेकात् । यत्तु जाग्रद्भोगपदकर्मोद्बोधे जागरणं, तदुपसृ-
 त्तिनिद्रया स्वप्नसुषुप्ती इति मतम् । तत्रापि कर्मोद्बोधोपरमहेतोर-
 रवश्यवाच्यत्वेन लाघवादीश्वरेच्छानुगृहीतानां परस्परौपसर्दका-
 दिस्वभावानां गुणानामेवावस्थाहेतुत्वं साधीयः । तस्माद् बुद्धिगुण
 जन्त्या तदवस्था हृत्तिः । सा यदाऽनुगृह्णाति तदा वक्ष्यमाणपक्रि-
 यया सविकल्पकं ज्ञानं जन्यते । तथाहि । अपिष्ठानं तथा कर्ता
 करणं च पृथग्विषयम् * विविधाश्च पृथक्चेष्टा देवं वैवात्र पञ्च-
 मम् ॥ शरीरवाङ्मनोभिर्घृतं कर्म प्रारभते नरः * न्यात्यं वा
 विपरीतं वा पश्चेत् तत्र हेतव इति गीतायां कार्यमात्रं प्रति पञ्च
 हेतव उक्ताः । तत्रापिष्ठानं शरीरम् । कर्ता जीवः । करणं
 वाद्याभ्यन्तरम् । चेष्टाः पाणादिवायुकर्माणि । देवं कालकर्मभग-
 वदिच्छादि । ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति * भ्रामयन्
 सर्वभूतानि यन्त्राङ्गानि माययेति वाक्यादन्तर्धामी वा देवपद-

वाच्यः । देवानां समूहो दैवमिति तत्तदिन्द्रियाधिष्ठातारो वा । एवं सति ज्ञानजनकमनःसंयोगादिहेतुभूतक्रियायामप्येतान्येव कारणानि । तत्राऽपि क्रमः । दैवानुकूल्येनाऽन्तर्यामिणा मनस्तत्कार्याऽर्थं प्रेर्यते । तच्च इन्द्रियपेरणाय तत्तदिन्द्रियेण संसृज्यते । तत्र तत्तदिन्द्रियदेवतानुकूल्ये विषयसंसृष्टैरिन्द्रियैः स्वावच्छिन्ने मनसि पूर्वं निर्विकल्पकमुत्पाद्यते । तदिन्द्रियदेशे बुद्धेर्यत्तिः । ततो बुद्ध्यपि दृष्टिद्वारा तदनुग्रहे सविकल्पकं भवति । चाक्षुषे तु नयनकिरणा विषयपर्यन्तं गच्छन्ति । इन्द्रियान्तरे तु किरणाभावादिन्द्रियेण सह विषयं मनः प्राप्नोति । तदा क्रमेण सहैव वा निर्विकल्पकं सविकल्पकं च तत्तदिन्द्रियसंसृष्टे मनसि उत्पद्यते । ज्ञानद्वयेऽपि विषयेन्द्रियस्पर्शादिकं व्यापारः । तत्र सविकल्पकं प्रमेयानन्यादनन्तविधं भवति । तत्रापि कारणान्तरसमवधानेन संशयविपर्यासनिश्चयस्मृतिभेदा जायति भवन्ति । यथासम्भवं स्वप्नेऽपि ते । सविकल्पकजन्यहानोपादानबुद्धौ तु विशेषः । इन्द्रियैर्विषयाकृष्टैरात्मैर्ध्यायतां मनः * चेतनां हरते बुद्धेः सन्धस्त्रोपमिव हृदादिति वाय्वाद्विषयैरिन्द्रियाकर्षः । तत्सौमनसः । तच्चाद्यद्वामेति तत्र कामोत्पत्ताद्युपादानबुद्धिः । तादृशे मनसि द्वेषोत्पत्तौ तु हानबुद्धिः । न चेदममयोजकम् । कामिनीकुम्बकुम्भदर्शनादौ चक्षुषः, शीतादिकालेयूप्यादिना त्वचो, रागादियुक्तगीतेन श्रवणस्य, चन्दनादिगन्धेन घ्राणस्य, भक्षितस्यापि दध्यादेः पुनरास्वादानेन रसनस्य तैश्च मनस आकर्षस्यानुभवसिद्धत्वात् । मनसश्च रूपद्वयं— बाह्यमान्तरं चेति । तृतीयस्कन्धे तत्रस्तुतौ पराहतान्तर्मनस इत्यस्य सुबोधिण्यां स्थितम् । तत्रान्तरं येन विषयेणेन्द्रियद्वाराकृष्यते तद्विषयिणी हानोपादानबुद्धिर्भवति । येन तु नाकृष्यते तद्विषयिण्युपेक्षा बुद्धिरिति युगपन्नाना-

न्येऽपि ज्ञानभेदा उच्येयाः । यदा विषयेन्द्रियसंयोगाभिर्विकल्प-
 कं तदेन्द्रियदेशे बुद्धेर्दृष्टिः । तयेन्द्रियानुग्रहे सविकल्पकम् ।
 अननुग्रहे तु न । वृत्त्यन्तरेण पूर्ववृत्तेर्नाशे सविकल्पकस्य संस्कार-
 रूपेणावस्थानम् । तस्योद्बोधकैरुद्बोधे मायोपस्थापितमायिका-
 ऽर्धसहकृता स्मृतिः । राजसै रागादिभिः संस्कारभावत्वे मायया
 विषयाकारावरणपूर्वकं मायिकपदार्थसहितस्य ज्ञापनस्य गोलका-
 ऽग्रभागे क्षेपे भ्रमः । किञ्चिदावरणे संशयः । सत्त्वेन सर्वधावरण-
 भङ्गे विशेषस्यापि निवृत्तौ विशेषदर्शनमित्यादि । वृत्तिविषया
 तु वृत्तिर्न भवतीत्यनुभवानुसारेणैव निश्चीयते । नच वृत्तीनां
 गुणजन्यत्वे मानाभावः शङ्काः । जाग्रत्स्वप्नः सुषुप्तं च गुणतो
 बुद्धिवृत्तयः * तामां विलसणो जीवः सासित्वे न विनिश्चित
 इत्येकादशे ईसवाक्यात् । संशयादिप्रवृत्तीनां तदवान्तरभेदत्वेन
 तदनतिरेकात् । यत्तु जाग्रद्भोगप्रदकर्मोद्बोधे जागरणं, तदुपरमे
 निद्रया स्वप्नसुषुप्ती इति मतम् । तत्रापि कर्मोद्बोधोपरमेहेतोर-
 रवश्यवाच्यत्वेन लाघवादीश्वरेच्छानुगृहीतानां परस्परौपमर्दका-
 दिस्वभावात्तानां गुणानामेवावस्थाहेतुत्वं साधीयः । तस्माद् बुद्धिगुण
 जन्था तदवस्था वृत्तिः । सा यदाऽनुगृह्णाति तदा बन्धमाणप्रक्रि-
 यया सविकल्पकं ज्ञानं जन्यते । तथाहि । अधिष्ठानं तथा कर्ता
 करणं च पृथग्विधम् * विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्च-
 मम् ॥ शरीरवाङ्मनोऽगिर्भूत कर्म प्रारभते नरः * न्यायं वा
 विपरीतं वा पञ्चेत तत्र हेतव इति गीतायां कार्यमात्रं प्रति पञ्च
 हेतव उक्ताः । तत्राधिष्ठानं शरीरम् । कर्त्ता जीवः । करणं
 वाक्वाग्भ्यन्तरम् । चेष्टाः प्राणादिवायुकर्माणि । दैवं कालकर्मभग-
 वदिच्छादि । ईश्वरः सर्वभूताणां हृदयेऽर्जुन तिष्ठति * भ्रामयन्
 सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि माययेति वाक्यादन्तर्यामी वा दैवपद-

वाच्यः । देवानां समूहो दैवमिति तत्तादिन्द्रियाधिष्ठातारो वा । एवं सति ज्ञानजनकमनःसंयोगादिहेतुभूतक्रियायामप्येतान्येव कारणानि । तत्राऽप्यं क्रमः । दैवानुकूल्येनाऽन्तर्यामिणा मनस्तत्तत्कार्याऽर्थं प्रेर्यते । तच्च इन्द्रियप्रेरणाय तत्तादिन्द्रियेण संसृज्यते । तत्र तत्तादिन्द्रियदेवतानुकूल्ये विषयसंसृष्टैरिन्द्रियैः स्वावच्छिन्ने मनसि पूर्वं निर्विकल्पकमुत्पाद्यते । तदिन्द्रियदेशे बुद्धेर्दृशिः । ततो बुद्ध्यापि दृष्टद्वारा तदनुग्रहे सविकल्पकं भवति । चाक्षुषे तु नयनाकिरणा विषयपर्यन्तं गच्छति । इन्द्रियान्तरे तु किरणाभावादिन्द्रियेण सह विषयं मनः प्राप्नोति । तदा क्रमेण सदैव वा निर्विकल्पकं सविकल्पकं च तत्तादिन्द्रियसंसृष्टे मनसि उत्पद्यते । ज्ञानद्वयेऽपि विषयेन्द्रियस्पर्शादिकं व्यापारः । तत्र सविकल्पकं प्रमेयानन्त्यादन्तविषयं भवति । तत्रापि कारणान्तरसमवधानेन संशयविपर्ययासनिश्चयस्मृतिभेदा जायति भवन्ति । यथासम्भवं स्वप्नेऽपि ते । सविकल्पकजन्यज्ञानोपादानबुद्धौ तु विशेषः । इन्द्रियविषयाकृष्टैराक्षिप्तं ध्यायतां मनः चेतनां हरते बुद्धेः सप्तस्तोपमिव हृदादिति बावयाद्विषयैरिन्द्रियाकर्षः । ततस्त्वेर्मनसः । तच्चाद्युद्गमिति तत्र कामोत्पत्ताबुपादानबुद्धिः । तादृशे मनसि द्वेषोत्पत्तौ तु हानबुद्धिः । न चेदममयोजकम् । कामिनीकुचकुम्भदर्शनादौ चक्षुरः, शीतादिकालेपूष्पादिना त्वचो, रागादियुक्तगीतेन श्रवणस्य, चन्दनादिगन्धेन घ्राणस्य, भक्षितस्यापि दध्यादेः पुनरास्वादानेन रसनस्य तैश्च मनस आकर्षस्यानुभवसिद्धत्वात् । मनसश्च रूपद्रव्यं— ब्राह्मन्तं चेति । तृतीयस्कन्धे तत्रान्तुतो पराहृतान्तर्मनस इत्यस्य सुबोधिन्यां स्थितम् । तत्रान्तरं येन विषयेणेन्द्रियद्वाराकृप्यते तद्विषयिणी ज्ञानोपादानबुद्धिर्भवति । येन तु नाकृप्यते तद्विषयिण्युपेक्षा बुद्धिरिति सुगवन्नाना-

बुद्धिसत्त्वम् । नच तत्र वेगाद् योगपद्याभिमान एवेति वाच्यम् ।
 एकाग्रदशायां पुस्तकदर्शने युगपद्धानासरापेक्षास्थले वेगाङ्गीकार-
 स्थानुभवविरुद्धत्वात् । अतो रूपद्वयमेव युक्तमिति । यदा मनसो-
 ऽनाकर्षणदोषेणाबुद्धिः । अत एव तस्या न स्थिरत्वम् । अभ्या-
 साद्यमावात् ॥ इदञ्च सर्वं ज्ञानमन्तःकरणाद्यध्यासाज्जीवात्मा
 स्वस्मिन्नभिमन्यत इत्यस्य ज्ञानस्य लौकिकानामात्मप्रमत्तत्वाद्
 इति । मन्तःकरणाध्यासस्तु हृदयदेशे जीवस्थानतःकरणानां च
 स्थितत्वात्तेषु तत्प्रतिबिम्बे तस्य प्रतिबिम्बस्थोन्द्रेषु प्रतिबिम्बा-
 न्तरे इन्द्रियाध्यासस्तस्य देहे प्रतिबिम्बे देहाध्यासश्च भवति । प्र-
 तिबिम्बश्च तत्प्रकाशस्य तेषु संक्रमेण भवति सूर्यस्येव, ननु मुख-
 स्येव सन्निधिमात्रेणेति निर्णेतं, यथा जलस्य आभास इत्यत्र तृती-
 यस्य सप्तविंशोऽध्याये । एवञ्च पूर्वकृतस्य प्रारब्धकर्मणः पञ्चस्य
 जाग्रति फलभोगो भोगैः क्रियमाण आहारश्रमादिभिर्गदा निद्रा
 भवति । तदा स्वापस्वप्रवृत्तिः । तत्रायं हृदयदेशादिःसुखं हिताभि-
 धानासु शुक्लीलहरितलोहितपीतरसमृतासु केशसहस्रपागवदम्भी-
 पु द्रामप्रतिसहस्रमंजुयाकासु तस्यां तस्यां चिदीश्वरेच्छादिवशेन
 अन्तर्योदःकरणान्यादाय परिवर्तते । तदा चैतन्यसंकोचनेन बहि-
 रिन्द्रियेषु मनाभि च प्रकाशासंक्रमात् प्रतिबिम्बो न भवति ।
 बुद्धयहंकारयोरेव तु भवति । तदा बुद्धिसाहितोऽहङ्काराध्यासेन
 स्वाप्ने मुखदुःखादि भुङ्क्ते । तत्र प्रकाशो भगवतो, विषयश्च
 मायिकः, भोगे बुद्धेः करणं, भोगश्चाहंकारे । यदा पुनर्निद्रायां
 तमस उद्रेक ईश्वरेच्छादिवशात् तदाऽपि तैः सर्वैः सह पुरीतानि
 प्रविशति । पुण्डरीकाकारो मामपिण्डो हृदयम् । तद्वैष्टिना नाह्वयः
 पुरीतच्छब्देनोच्यन्ते । तदा सुषुप्तिः । कदाचिद्भगवदिच्छया
 तस्य हृदयस्थान्तर्प आकाशश्चैवाच्यः परमात्मा तत्र सम्पद्य शैवी

द्विविधायामपि सुषुप्तौ कर्मोत्सर्गाद् दुःखाभावः । द्वितीयस्याः
परमानन्द इति विशेषः । ततः पुनर्भगवदिच्छादिवशेन परमात्मनः
सकाशात् सर्वेषां प्राणादीनामात्मानानां व्युत्थरणम् । ततो
जागरणे स्वस्थानस्थितिः । पूर्वोक्तरीत्या तत्तदनुभवादिश्चेति ॥

नैमाषिकास्तु— आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेण इ-
न्द्रियमर्पणेति क्रमेणात्मन्येव ज्ञानमुत्पद्यत इत्यात्ममर्पत्वं जल्पज्ञान-
स्याहुः । तन्तु श्रुतेविरोधादेवापास्तम् । विभोर्निरवयवस्यात्मनः
संयोगं मति कर्तृत्वायोगाच्च । नचान्यतरकर्मज एव संयोगस्तत्रा-
स्त्विति वाच्यम् । मनस एव कर्तृत्वापातात् । तस्यैव क्रियाश्रय-
त्वात् । जीवे गुणाधीनत्वेन कर्तृत्वायोगादिति ॥

मायावादिनस्तु— ब्रह्मात्मकमेव ज्ञानं स्वीकृत्य बुद्धौ तस्य
मतिविम्बे तस्यैव व्याहारिकज्ञानत्वं चाङ्गीकृत्य चिदुपरगावरण-
महाभेदाभिन्वक्तिपक्षाब्धिवस्य किञ्चिद्भ्रष्टत्वायाहुः ॥ तदप्यसङ्ग-
तम् ॥ मतिविम्बस्य वस्तुमशयत्वात् । ब्रह्मणो नीरूपत्वात् ।
पुद्गेद्यास्त्वच्छत्वात् । दर्पणवत् किञ्चिद्देशावच्छिन्नस्त्वच्छत्वमङ्गीकृ-
त्याकाशास्येव ब्रह्मणः मतिविम्बाङ्गीकारेऽपि ब्रह्मणः सच्चिदा-
मन्दरूपत्वेन सदानन्दयोरपि मतिविम्बापातात् । नचेष्टापत्तिः ।
ज्ञानवस्तयोरपि भानापत्तेः । सर्वदा सर्वेणामन्तःशरीरस्थसर्वज्ञाना-
पत्तेर्ध । मतिविम्बाधारत्वपोग्यायां बुद्धौ ज्ञानस्यैवान्तराणां
नाश्यादीनामपिश्रितत्वेन तन्मतिविम्बेऽपि बाधकमायात् । कि-
ञ्चाविद्यायां ब्रह्ममतिविम्बभूतानां जीवानां व्यापकतया स्वतः
सर्वपदार्थमंशुत्वाद् बाधकमाधेनाविद्यायामपि सर्वमतिविम्बसम्भ-
वेन तत्रात्ममर्मे द्विगुणीकृत्य जाते सर्वभादात्म्पापघ्नस्य ब्रह्मण इव
तेषामपि सर्वमंशुत्वाद् सासित्वाच्च एति चिन्नेव स्वरूपचैतन्येन
मर्मावभाषकभाषाः शत्रुपचनत्वेन प्रपन्नत्वं सर्वेषां सर्वज्ञा

स्यात् । नवान्तःकरणभेदेन प्रमातृभेदात्तदनापत्तिः । व्यापक-
 त्वेन सर्वेषां सर्वान्तःकरणसंमृष्टत्वात् प्रमातृभेदस्याप्यकिञ्चित्कर-
 त्वात् । संसर्गतौल्ये एकस्यैवैकान्तःकरणवैशिष्ट्यं नापरस्येति
 हेत्वभावात् । अदृष्टादीनां हेतुनाकल्पनस्याप्यनेनैव न्यायेन निर-
 सिद्धं शक्यत्वात् । ननु दूषणप्राप्तान्वास्तु व्यापकानेकजीवत्वात्,
 किन्तु व्यापककजीवत्वात्ऽस्तु । तथाच तस्य सर्वज्ञतायामिष्टाप-
 त्तिरिति चेत् । सत्यमिष्टापत्तिः स्याद् यद्येकत्रैव सर्वज्ञता स्यात् ।
 न चैवम् । अविशेषैकस्यैव सर्वशरीराधिष्ठाने सर्वत्राविद्योपहि-
 तस्य साक्षिण एकत्वात् सर्वात्रोपाधौ सर्वमतिविम्बेषु संमृष्टत्वाच्च
 ब्रह्मण इव जीवस्यापि सर्वेषु प्रतिविम्बेषु सर्वज्ञतायां बाधकाभा-
 वात् । नच ब्रह्माप्येकत्रैव सर्वज्ञं न सर्वत्रैति वाच्यम् । ब्रह्मविष्णु-
 शिवादिशरीराऽन्वयेन सर्वज्ञतामतिपादकशास्त्रविरोधापातात् ।
 नचाविद्योपाधौ सर्वमतिविम्बेऽप्यन्तःकरणभेदेन प्रमातृभेदात्तान्नि-
 कदस्यस्यैव ज्ञानं प्रमातृभेदेष्यतीति न सर्वत्र सर्वज्ञापत्तिरिति
 वाच्यम् । प्रमातृभेदे करणभेदस्यैव साक्ष्यभेदे प्रमातृभेदस्याप्य-
 ऽपयोजकत्वात् । सर्वत्र साक्षिण एव भासकत्वात् । नच तस्या-
 ऽविद्योपहितरूपेण न साक्षिस्तं, किन्त्वऽन्तःकरणोपहितरूपेण ।
 तथाच रूपभेदेन साक्षिभेदात् सर्वज्ञापत्तिरिति वाच्यम् । अय-
 योजकत्वान्तरात्तथा सत्यपि हृदयनाडीप्रभृतीनामान्तराणामन्तःकरणे
 प्रतिविम्बितानां ज्ञानं तस्य निर्वाचयित्वान्तरमवज्ञताया दुर्वास्-
 त्वात् । ननु सर्वेषां प्रतिविम्बो नास्माभिरङ्गीक्ष्यते इति चेन्नैवम् ।
 यद्यं न स्वीक्ष्यते, कस्तत्र हेतुः । न तावदसाक्षिभिः । अविद्याया
 व्यापकत्वात् । नापि विम्बान् लोकसंपोषाभावः । सूर्यादीविद्यमान-
 त्वात् । अन्तर्दृष्टगतदर्पणप्रतिविम्बितमूर्ध्निपकाशोनाऽऽन्तरवस्तूनां
 प्रतिविम्बदर्शनादिहापि जीवचैतन्यप्रकाशितान्तःकरणसंमृष्ट आ-

न्तरविम्ब आलोकान्तरासंपोगानपेक्षणात् । जीवनेतन्त्येनान्तरव-
 काशानङ्गीकारे साक्षात्संमृष्टान्तःकरणतद्दर्मादीनामप्यनवभामप्र-
 सङ्गात् । मने च तदवभासे तद्देव तत्संमृष्टानामप्यवभासाद् अह-
 ङ्कारादिवद् हृदयनाडीप्रभृतीन्यप्यनुसन्धीयेरन् । संस्काराधायक-
 स्यावभासस्य तुल्यत्वात् । अपैकप्रतिविम्बावरुद्धे दर्शनादावन्य-
 स्य प्रतिविम्बादर्शनाद् व्यापकजीवावरुद्धेऽविद्यादावितरेषां प्रति-
 विम्बो न भविष्यतीत्यवरोध एव प्रतीतिविम्बाभावे हेतुरिति विभा-
 व्यते । तदप्यसङ्गतम् । एकप्रतिविम्बावरुद्धेऽन्यप्रतिविम्बस्तदा न
 भवति यदा विम्बान्तरं पूर्वाविम्बव्यवधेयं भवति । इह तु ब्रह्मणो
 व्यापकत्वेन परिच्छिन्नानां सर्वेषां ब्रह्मान्तर्वर्तित्वेन तदव्यवधेय-
 स्वाभावान्न जीवेन तत्प्रतिविम्बावरोध इति दुर्वार एव सर्वेषां प्र-
 तिविम्ब इति । ननु भवतु सर्वेषां प्रतिविम्बस्तथापि न जीवस्य
 सर्वज्ञापत्तिर्भावेत्ती । जीवसाक्षिवादस्वानङ्गीकारात् । तथा सति
 कूटस्थनेतन्यं वा जीवाभिन्नं सर्वप्रसम्भूतं शुद्धं ब्रह्मैव वा परमेश्वर-
 स्यैव ह्यन्तरं वा साक्षी भविष्यति । तस्य तु सर्वज्ञत्वेऽप्यदो-
 षः । जीवस्तु यथा सर्वगतं गोत्वमामान्यं स्वभावाद्भवादिताङ्गि-
 र्वाभावेऽपि सास्नादिमदव्यक्तौ संसृज्यते तथा विषयादौ सन्नपि
 जीवः स्वभावाद्दन्तःकरण एव संसृज्यते । यदा चान्तःकरणपरि-
 णामो एतिरूपां नयनद्वारेण निर्गतं चक्षुराश्मिचञ्छटिति दीर्घम-
 भाकारेण परिणम्य विषयं प्राप्नोति तदा तमुपाहृत्य जीवस्तं वि-
 षयं गोचरयति । केवलान्यदाद्यस्य तृणाद्वैरयःपिण्डममाहृदापि-
 दाद्यत्वरु केवलजीवनेत्यामकाद्यस्यापि घटादेवन्तःकरणवृत्त्यु-
 पाहृत्यःप्रकाश्यत्वं मुक्तमिते विदुपरामार्थत्वेन एतिनिर्गममपेक्ष्य
 एतिसंमृष्टविषयमात्रावभासकत्वात् तस्य किञ्चिद्भूतमुपपत्स्यत
 इतिचेत्यैवम् । एवं स्वभाववादेन समाधानेऽपि जीवस्य प्रकाश्य-

तिविम्बत्वादाविच्छिन्नत्वे च ज्ञानरूपत्वात् स्वप्ने स्वपञ्ज्योतिष्टु-
 तिपादनाच्च मकाशरूपत्वेन स्वप्न इव परोक्षदृष्टाविव च पूर्वपूर्वा-
 ऽनादिसंस्कारचक्षादेवेन्द्रियं विनैव दृश्युपपत्तेर्ज्ञानेन्द्रियाणि एषैव
 स्युः । किञ्च । अपःपिण्डसमारोहेण दाहकस्याग्नेः साक्षात्संभृ-
 त्दाहकत्वदर्शनाद् दृश्युपारोहेण मकाशकस्य जीवस्य साक्षाद्-
 न्तःकरणसंसृष्टमकाशकत्वं पुत्ररां सुवचयित्वाःकरणे प्रतिविम्ब-
 तानां मकाशोऽस्य स्यादेवेत्यधिकं तत्रानुमविशेत् । परतुलस्त्वेव-
 मपि गोत्वस्य सकलगोव्यक्तिध्वैकस्यैव जीवस्य सर्वान्तःकरण-
 संसर्गस्य वक्तव्यत्वात्, तथा सति तत्तदन्तःकरणदृष्टिनिर्गमेण
 तत्तद्विषयमाप्नोति तत्तद्दृश्युपरुदस्य जीवस्यापि तत्तद्विषयगाराग-
 सम्भवात् सर्वदृष्टिसंसृष्टविषयाणां गोचरीकरणे बाधकाभावेन
 किञ्चिद्भ्रंशत्वस्यानुपपन्नत्वमेव । अतो विषयविषयिभावो वा, वि-
 षयसंनिहितजीवचैतन्यतादात्म्यापन्नदृष्टिविषयसंयोगद्वारको जीव-
 विषययोः परम्परासम्बन्धो वा अन्तःकरण इत्युपादानस्य जीव-
 स्य दृष्टिविषयसंयोगजनितः कार्याकार्यसंयोगात् कारणाकारण-
 संयोगात् साक्षात्संयोगो वा, अन्तःकरणोपहितस्य विषयाव-
 भागकचैतन्यस्य विषयतादात्म्यापन्नसहचैतन्याभेदाभिष्यक्तिद्वारा
 विषयतादात्म्यसम्पादनं वा, अन्यद्वा यत्काञ्चन चिदुपरागत्वेना-
 भिधित्सत्वं तस्य सर्वस्य दृष्टिसंसर्गजनितत्वेन दृष्टिजनकानां चान्तः
 न्तःकरणानां सर्वशरीरव्यापकजीवसंसृष्टत्वेन सर्वेषां सर्वज्ञताप-
 त्तिरनिर्धार्यैव । तत्राप्यनुपदोक्ते विषयतादात्म्यसम्पादनवशे धैव-
 स्य चैत्रदर्शनेऽहं धैत्र इत्याद्याकारकज्ञानावधिपरिभाषायतीति फ-
 ल्गुण्येवैतानि कल्पनानि ।

अथ जीवः सर्वगतोऽप्यविद्यालतात् स्वयमकाशमान-
 तथा विषयाननवभासयन् विषयविशेषे दृश्युपरागादावरणतिरो-

धानेन तत्रैवाभिष्यक्तस्तमेव विषयं प्रकाशयतीत्यावरणभङ्गपक्षः
 किञ्चिद्भ्रूत्वार्यमालम्बयते तदाप्यावरणस्य दृश्युपरागतिरोभाष्य-
 त्वाज्जाते दृश्युपरागे तेनावरणभङ्गे मर्दान्तःकरणसंसृष्टो जीवस्त-
 चाद्रिपपेष्वभिष्यक्तस्तं विषयं प्रकाशयेदेवेति न किञ्चिद्भ्रूत्वो-
 पपत्तिः । एवञ्च चैतन्यमात्रावरकाज्ञानस्य स्वद्योतककाशेन महा-
 न्यकारस्येव ज्ञानेनैकदेशाज्ञाननाशो वा, पठवद् संवेष्टनं वा, भीत-
 भवद्वयसरणं वा, चैतन्यमात्रावरकस्याप्यज्ञानस्य तत्तदाकारदृ-
 त्तिमंमृष्टावस्थविषयचैतन्यानावरणकत्वस्याभाष्यं वा, मूलाज्ञानाव-
 स्थाभेद्रूपाज्ञानान्तरनाशो वाऽन्यो वा यः कश्चनावरणभङ्गो नि-
 रूच्यताम् । स सर्वोऽपि दृश्युपरागजन्य एवेति जाते दृश्युपरागे
 पूर्वोक्तरीत्या सकलान्तःकरणसंमृष्टस्य जीवस्य सर्वज्ञतैवायातीति
 नैवेऽपि सोचिष्णवः पक्षाः । नन्वेकास्मिन्नपि जीवे जन्मान्तरमापन्ने
 पूर्वजन्मानुसन्धानादर्शनाच्छरीरभेदस्य सुखाद्यननुमन्धानप्रयोजक-
 त्वं बलुप्तमिति स एव किञ्चिद्भ्रूताया अपि प्रयोजको भवतु ।
 तथान व्यापकस्यापि जीवस्य शरीरान्तरे शरीरान्तरीयान्तःकरण-
 दृश्यादिभिर्ज्ञानं न भविष्यतीति न सर्वेषां सार्वज्ञापत्तिरिति चेन्न ।
 शरीरभेदस्याननुमन्धानप्रयोजकताया योगिकताव्यवृहे जातिभ्यरे
 भृतादी च व्यभिचारेण तस्य किञ्चिद्भ्रूतायामप्यनन्वत्वात् एतेनै-
 ष भोगाप्रतनभेदस्य विशिष्टोपाधिभेदस्य चाननुसन्धानप्रयोज-
 कत्वं परास्त्रं बोध्यम् । उद्यदाद्युद्यदोदण्डाः पतिवस्वशिरोऽक्षि-
 भिः * पश्यन्तः पातयन्ति स्म कदन्या अप्यरीन् शुधीति
 भारते भृतादीवादाय । नच योगिगभृतिषु प्रभाविशेषेणानु-
 मन्धानेऽपि पूर्वोक्तोपाधीनामुत्तमगन्तयात्वाज्ञाननुमन्धानप्रयोज-
 कत्वानिरिति वाच्यम् । बहूषु व्यभिचारदर्शनात् । एकत्र तथा दर्शने
 द्वौऽपि ज्ञाननुसन्धानान्त्वत्वाविषातः प्रभाविशेषप्रयोजनवशात्

कल्पयितुं शक्यते, न तु बहुषु तथा दर्शने । अतो मनुष्यविशेषेषु
 मनुष्यादुत्कृष्टयोनिषु सर्वेषु च पूर्वजन्मीनज्ञानस्य तत्र तत्रोक्तेः
 शास्त्रस्य प्रामाण्याच्च न पूर्वोक्तोपाधीनामनुसन्धानतन्त्रत्वं साधी-
 यः । नाप्यन्तःकरणभेदस्य तथात्वम् । दृष्टिसृष्टिवादे पूर्वपूर्वस्या-
 न्तःकरणस्य नष्टत्वेनाग्निमाग्निमस्य तस्य भिन्नत्वात् पूर्वदृष्टानुस-
 न्धानाभावप्रसङ्गात् । साक्षैक्येन तत्समर्थने तु अन्तःकरणभेद-
 स्यामप्योजकत्वाच्चत्तदन्तःकरणैरस्य सर्वज्ञताया एवापत्तिः । अ-
 न्तःकरणवैजात्येन समर्थनं तु मज्जत्केनालम्बनकल्पत्वात् कर्तव्य-
 भेद । पादेन स्पृशामि, कर्णोभ्यां, शृणोमि, चक्षुषा पश्यामीति
 बाह्यकरणभेदेऽप्येकस्य ज्ञानवत्त्वेन तेनान्तःकरणेन तत्तज्ज्ञानामी-
 सादिज्ञानस्यान्तःकरणवैजात्येऽपि सुवचत्वात् । सृष्टिदृष्टिवाद्मा-
 लम्ब्यान्तःकरणैक्याऽङ्गीकारेण समर्थनेऽपि यहिःकरणवैजात्य-
 स्यात्प्रयोजकत्वादुक्तदूषणं निर्वाधमेव । नच फलबलाद्भ्रान्तःकर-
 णभेदस्याप्रयोजकत्वमिति वाच्यम् । फलबलस्य साधनभेदक-
 ल्पनामात्रप्रयोजकत्वेनान्तःकरणभेदकल्पने अप्रयोजकत्वात् । फल-
 बलेन जीवभेदकल्पनेऽपि दोषाभावात् । अतो व्यापक एकः
 प्रतिबिम्बो जीव इति पक्षे कथमापि न सर्वज्ञतापत्तिपरिहारः ।
 ननु तर्हस्तु नानाणुजीववादः । तथा सत्यन्तःकरणे प्रतिबिम्बित-
 चेन्नप्यस्य जीवस्य परिच्छिन्नत्वेन सर्वमंसर्गाभावाच्च सर्वज्ञताप-
 त्तिर्भवित्री । विषयमंकारास्तु विषयमंसृष्टृत्तिद्वारा तदागतलिल-
 स्य कुल्याद्वारा केदारमन्त्रिलैक्यवद्विषयाच्चिच्छिन्नत्वेनन्यायेदा-
 ऽभिव्यक्तौ भविष्यतीति किञ्चिज्ज्ञत्वमुपपास्यत इति चेत् । नेदं युक्तं
 भानि । सलिल एको द्रष्टा भवतीति श्रुत्या सुपुत्रावेव जीवव्यथो-
 रेकीभावश्रवणात्तदिसत्र तद्रूपगणे श्रुतिविराधाज्जाग्रदादी व्याव-
 हिकोपाधेर्विद्यमानत्वाच्च दर्पणमत्त्वं बिम्बप्रतिबिम्बयोरिव जीव-

ब्रह्मणोरभेदस्याशयवचनत्वान् । किञ्च जीवब्रह्मणोरिदानीमभेदे-
 ऽन्योन्यधर्मविनिमयाद् ब्रह्मणोऽल्पज्ञताऽन्यस्य सर्वज्ञता चापत्स्यत
 इति नोक्तदूषणोद्धारसम्भवः । यदि च विम्बमृतं विषयाधिष्ठान-
 चैतन्यमेव साक्षादाध्यासिकसम्बन्धलाभाद् विषयप्रकाशकमित्या-
 ध्यासिकसम्बन्धोपलक्षितचैतन्यात्मना जीवैकीभावो, न तु वि-
 म्वत्तविशिष्टरूपेणेति भेदस्यापि सद्भावोक्तदूषणापत्तिरिति
 विभाव्यते तदापि विषयतादात्म्यापन्नब्रह्मणा त्येकीभावोऽस्य
 जात एवेति अहं घट इत्यकारकज्ञानापत्तिः । अध्यासेनान्तःकर-
 णतादात्म्यापस्याऽहमिति ज्ञानवत् । अन्तःकरणधर्माणां सुखा-
 दीनां स्वस्मिन्नभिमानवद्विषयधर्माणामप्यभिमानप्रसङ्गः । अयं घट
 इत्यादिज्ञानाभावश्च स्यात् । यदि च विषयावच्छिन्नं ब्रह्मचैतन्यं
 विषयसंमृष्टाया वृत्तेश्चप्रभागे विषयप्रकाशकं प्रतिविम्बमर्पयति । तस्य
 प्रतिविम्बस्य जीवैकीभावे विषयमामितिरिति विभाव्यते तदा तु सु-
 तरामसङ्गतम् । वस्त्वन्तरायरुद्धे दर्पणादौ प्रतिविम्बादर्शनात्तद्विषय-
 संमृष्टेऽप्रभागे ब्रह्मप्रतिविम्बायोगाद्विषयप्रकाशस्यैवाभावप्रसक्तोः ।
 किञ्च प्रतिविम्बापेकं चैतन्यं यदि विषयाद् बहिस्तदा तस्य वृत्ति-
 संमृष्टत्वात् प्रतिविम्बायोगः । यदि च विषयान्तस्तदापि वि-
 षयेण व्यपधानात् तथा । यदि विषयाद् दूरवर्तिनस्तदा विषयाव-
 च्छिन्नत्वस्यैवायोगः । किञ्च, अन्तःकरणोपाधिपरिच्छिन्नप्रतिविम्ब-
 स्याद्युत्पादूर्ध्वदर्शने वृत्तिद्वारा तस्य निर्गमात् प्राणानामपि निर्ग-
 मापत्तिः । नमुक्तं मात्रोऽनूःकामिति श्रुतेः । किञ्चैवं करणैक-
 शणत्वे गोलरुद्धारा तैजसस्य वेगगतो वृत्तिरूपपरिणापस्य निर्ग-
 मादेव प्रमातृवृत्तिविषयचैतन्याभेदमिद्वयाविषयप्रकाशसम्भवे गो-
 लकारितिकेन्द्रियरूपत्वनापि एव स्यात् । नस्मादनादरणीया एवेते
 पक्षाः । एतेन प्रमाणचैतन्यस्य विषयावच्छिन्नचैतन्याभेदो ज्ञानस्य

मत्पुत्रत्वप्रयोजक इत्यपि निरस्तम् । किञ्च यत्र भ्रमन् एते गृह्यते
 तत्र हृद्युपारञ्जकस्य भ्रमणस्य विषयनिष्ठत्वाभावेन तत्रधिदुपरा-
 गायेत्याह तद्ग्रहणापत्तिः । नच तत्रानिर्वचनीयं तन्नन्यत इति
 सुत्रेन तद्ग्रहणसम्भव इति वाच्यम् । हृद्यया घटाकारिकत्वा आ-
 वरणाभावेन अपवाशि विशेषस्याशत्रपवचनत्वात् । किञ्च हृ-
 द्या विषयचैतन्याभेदाभिव्यक्तावपि विषयप्रकाशके महत्त्वैतन्मे
 तत्तद्वाचाश्रयणपदेशे तदनुभवनेन्द्रियेऽपि तदभावाद् दृष्टिमा-
 त्रजनकस्येन्द्रियसम्प्रयोगस्य विषयकारणत्वावच्छेदक सम्प्रयोगे-
 णापि विषये तदाधानायोगादन्तःकरणावाच्छेदोऽप्यहं भ्रमामीश-
 ननुभावात् स भ्रमः सर्वज्ञानसत्ताको घटेऽपि न स्यात् । यस्मात्
 वशात्पुत्रत्वं घटदेशेऽनुभूयते तस्माच्छेदावच्छेदेन जायमाने मनो-
 धर्मरूपे ज्ञानेऽस्ति । तच्चेत् प्रमातृविषयचैतन्याभिन्नं स्यात् तदा
 स भ्रमः सर्वानुभवगोचरः स्यात् । यस्मात्तत्रैवं तस्मात्तज्ज्ञानं कार्य-
 रूपं भिन्नमेवेति निश्चयः । नच शुक्तिरजतादिस्थले इदमाकारह-
 र्तौ सत्यावपि रजताद्यामदर्शनादंशत एवावरणनाश इत्यंशान्तरेण
 भ्रमनिक्षेपेऽपि भविष्यतीति न तदनुभवानुपपत्तिरिति वाच्यम् ।
 विषये तत्त्वत्वेऽन्येषामपि तदनुभवापत्तेः । अन्येषां घटद्रष्टृणां
 मरणे हृद्यया तदंशावरणनाशादस्यादि तदनुभवपक्षेऽपि विषया-
 श्रितावरणपक्षस्यैव दुष्टत्वात् । पुरुषाश्रितपक्षे त्कर्त्रीया मयाश्रि-
 मरणे प्रमेये च वस्तुनशक्त्यत्वेन घटकुटीरमातवदननुभवस्य स-
 र्वानुभवगोचरत्वस्य वायाताच्छुक्तिरजनस्याप्येतन्नल्पत्वात् । एवं
 मूलाज्ञानावस्थारूपाज्ञानानां नानात्वमहीकृत्य घटावरकान्तस्य
 घटाकारकत्वात् निवृत्तावपि नैश्वल्यावरकस्यानिवृत्त्या भ्रमविशेष-
 पादरणेऽपि पूर्वोक्तरीत्या पुरुषनिष्ठत्वेन तस्य वाच्येति चैतन्याभेदस्य
 पूर्ववदेवागिद्धेः । एतेर्ज्ञानाऽऽत्मकत्वमात्रकल्पनया तस्योत्पत्तिना-

शशालित्वमात्रेण निर्वादे विषयावरणतन्मानात्वकल्पनयोगुरुत्वादः
 प्रामाणिकत्वाच्च । एतेनैव घटावरकाज्ञानगतावरणशक्तिमात्रनि-
 वृत्तिर्न तु विक्षेपशक्तिनिवृत्तिरपीति पक्षो निरस्तो बोध्यः । नैश्च-
 ल्यावरणमन्तरेण भ्रमणविक्षेपासम्भवादावरणशक्तिनिवर्तकताया
 अप्रयोजकत्वाच्च । जलमतिविम्बितवृक्षाधोऽप्रत्वभ्रमे तु प्रतिवि-
 म्बपदार्थस्यातिरिक्तत्वेन मूलसमीपवर्तिनि जले मूलस्य ततो वि-
 प्रकृष्टेऽग्रस्य प्रतिविम्बाद् प्रतिविम्बत्वेनैवावगाहाद् भ्रमत्वस्यैव
 दुर्बलत्वेन तत्रावरणादिकल्पनाया एवायोगाच्चेति दिक् । अतो
 जन्यज्ञानस्य इन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधानदर्शनाच्छक्तिप्राहकेषु
 कोशादिषु प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संबिदिति चिदादिभिः सह बुद्धेरैका-
 ध्येन वृत्तेर्ज्ञानात्मकत्वनिश्चये तत्र ज्ञानोपचारपक्षस्यायुक्तत्वा-
 च्च । जन्यज्ञानमतिरिक्तमेवेति । तदुत्पत्तिमनादी च पूर्वोक्तरीति-
 कैवेति निश्चयः ॥

भगवत्साक्षात्कारे तु नैषा मनादी । तस्य प्रमेयबलादेव भव-
 नात् । नाप्यमामेति श्रुतावितरसाधननिरामेनोपलक्षणाविषया नि-
 रस्तत्वात् । उत्तरार्द्धे वरणस्य लाभसाधनत्वकथने स्वस्यैव तनुवि-
 वरणसाधनत्वोक्तेश्च । वरणं चानुग्रहः । स च घर्मान्तरमेव, न तु
 फलदिग्मा । यस्यानुग्रहमिच्छामीति वाक्यात् । स च भक्ति-
 धीनमृतः अभवो, भक्त्या मामभिजानाति, भक्त्या त्वनन्यया शक्यः,
 भक्त्याऽहमेकया प्राप इत्यादिषु न विरोधः । अवतारदशार्था तु
 मां सर्वे पश्यन्त्वित्याकारिकया मामान्येच्छयापि दर्शनम् । तत्रापि
 नानाविधाभिः । यथा, मल्लानापशनिरिसादौ । एवञ्च भक्त्या
 मामान्येच्छया चेति द्वेषा दर्शनम् । उभयधापि प्रमेयबलमेव
 कारणमिति न विरोधः । स्वसाधनमामान्यादिभिर्दर्शनज्ञानं स्व-
 विधानमाहात् । अथ एव, अविज्ञानं विज्ञानतां विज्ञानमविज्ञान-

तामिसादिश्रुतिः सद्गच्छते । मनसैवानुदृष्टव्य इत्यादावपि प्रमे-
यवलानुगृहीतमेव तदभिप्रेतमिति श्रुत्यन्तराविरोधायानुसन्धेयमिति
शुभम् ॥

एवं विशेषबोधाय मत्सप्तं विनिरूपितम् ।

अनुमाने त्वितरवन्न विशेषोऽस्ति कश्चन ॥

तथापि बालबोधाय भक्तान्तस्थापे पूर्ये ।

माक्रियां काश्चिदाश्रित्य तत्स्वरूपं निरूप्यते ॥

अनुमितिकरणमनुमानम् । दण्डादिवारणाय मित्तीति । वस्तु-
सादेवारणायान्विति । करणव्युत्पत्तिबोधनाय करणमिति । अ-
नुमितेः फलत्वेन स्वं प्रति स्वस्य करणान्वायोगात् । अतः समु-
दितमुपाद्यम् । नच लक्षणलक्ष्यतावच्छेदकशौर्ययाच्छब्दबोधा-
नुपपत्तिः । अनुमानपदवाच्यत्वस्य लक्ष्यतावच्छेदकत्वेनादोषा-
दिति केचित् । वस्तुतस्तु शब्दबोधस्य शक्तिप्रहापीनत्वेन गृही-
तशक्तेर्लक्षणीयशब्देभ्योऽनुमितेः सम्बन्धि करणमिति बोधस्य
मुख्यतोपपत्त्या शङ्काया एवानुदयात्तद्वैयर्थ्येऽप्यदोषादिति युक्तम् ।
ननु यदिशावाक्यश्रवणे किमनुमानपदवाच्यमित्याकाङ्क्षायां तत्पू-
र्ये लक्षणवाक्यवाचनाद् अनुमितिकरणम् अनुमानपदवाच्यमिति
बोधो विवक्षित इति ऐवपाङ्गीकारे तस्याऽनुपपत्तिरेवेति चेन्न ।
अनुमानपदवाच्यत्वस्य श्रोत्रबुद्ध्यादृशत्वेन श्रुतेऽनुमानपदार्थे
सादृशबोधस्यार्थवन्नादेव मिद्वेः । ज्ञानकरणकं ज्ञानम् अनुमि-
तिः । आत्मवारणाय करणकामिति । वेदान्तनये तस्य ज्ञान-
रूपत्वात् । प्रतप्तवारणाय ज्ञानेति । नच स्मृतेरपि संस्कार-
द्वाराऽनुभवजन्यत्वेन ज्ञानकरणकत्वाद् उपमितेरेष्यतिदेशवाच्यार्थ-
स्मरणद्वारा सादृश्यज्ञानजन्यत्वात् तदुभयवारणाय व्याप्तिज्ञानेति
चकुर्यमिति वाच्यमासिद्धान्ते सादृश्यज्ञानादेः महकारितया नि-

वैशेषिकेणोपमितेश्चक्षुरादिकरणकत्वेन तत्रातिव्याप्यभावात् । संस्कार-
 स्य चानुभवमूर्त्तावस्थारूपत्वादेवस्थायाश्च स्वरूपानतिरिक्तत्वात् ।
 स्मृतेरापि ज्ञानकरणकत्वाभावेन तत्राप्यतिव्याप्यभावाच्च । ताव-
 तैव तयोर्वारणात् । करणभूतं ज्ञानं व्याप्तिज्ञानमेवेति फलबलादे-
 वायमीयते । अतो न काप्यनुपपत्तिः । नच व्याप्तिकरणकमिते
 सम्यक् । अज्ञातायास्तस्या अनुमित्यजनकत्वान् । नापि
 व्याप्तिज्ञानजन्यमिति युक्तम् । व्याप्तिज्ञानानुव्यवसायेऽतिव्याप्तेः
 अत्र एव ज्ञापमानव्याप्तिजन्यमित्यापि न । अनुव्यवसाये विषय-
 ज्ञानात्मनां प्रयाणामपि विषयत्वेन जनकतया तस्य तादृशव्या-
 प्तिजन्यत्वात् । यद्वा, परामृष्यमाणलिङ्गलिङ्गपरामर्षान्यतरव्या-
 पारकज्ञानकरणकं ज्ञानं सा । तेन व्याप्तिज्ञानसाध्यज्ञानहेतुज्ञानादेः
 करणत्वेऽपि न क्षतिः । व्यापारेण दोषनिरासात् । अत्र लिङ्ग-
 व्यापारपक्षेऽतीतानामतधुमाज्ञानुमितिरिति प्रागेवोपपादितम् ।
 परामर्षव्यापारपक्षस्तु मनान्तरबोधनमात्रार्थः । व्याप्तिविशिष्टत्वे
 मपि पक्षधर्मत्वं लिङ्गत्वम् । पक्षत्वं च आहार्यानाहार्याऽन्यतरम-
 न्देहविषयसाध्यकत्वम् । तेन सिद्धाधयिषार्या मत्सामार्हपरमंशय-
 विषयतामन्वयात् साध्यनिश्चयसत्त्वेऽपि न हानिः । व्याप्तिस्तु,
 अव्यभिचारितं हेतोः साध्यमामानाधिकरणत्वम् । यत्र यत्र हेतुस्तत्र
 तत्र साध्यं, यत्र यत्र साध्याभावस्तत्र तत्र हेत्वभाव इति नियमो-
 ऽव्यभिचारः । तद्विशिष्टत्वमव्यभिचारितत्वम् । सिद्धाधयिषार्या
 सस्यां साध्यकत्वेनोपादीयमानत्वं हेतुत्वम् । सिद्धाधयिषार्याविषयत्वं
 साध्यत्वम् । एकाधिकरणत्वमित्त्वं सामानाधिकरणत्वम् । तद्वन्
 उक्तव्याप्यभिचारविशिष्टं हेतुनिष्ठं साध्याधिकरणत्वमित्त्वं व्या-
 प्तिरित्यर्थः । इदमेव सांख्यमन्वयमूत्रे उक्तम् । नियतधर्मसाहित्ये
 उपपारेकतरस्य वा व्याप्तिरिति । उपयोः समव्याप्तिकयोः कृतक-

पेक्षया हेतुमाश्रित्यासन्ताभावाप्रतिपोगिसाध्यसामानाधिकरण्यं व्या-
 प्तिरिति लक्षणं पूर्वोक्तविषयसामान्येव निर्वहतीति तदेव साध्विति
 दिक् ॥ शङ्कराचार्यास्तु गोपालकृटिकायां धूमस्य सत्त्वेन बद्ध्या-
 ऽसत्त्वेन प्रसिद्धानुमाने व्यभिचारं दर्शयन्ति । नचाविच्छिन्नमूल्या-
 ऽर्ध्रैल्लिहधूमलोत्पाया एव हेतुत्वमिति चिन्तामण्युक्तमपि सम्बद्धं ।
 स्वल्पधूमेनान्यवानुमित्तनुदयापत्तेः । नाप्यविच्छिन्नमूलत्वमात्र-
 मत्र विवक्षितमिति युक्तम् । गोपालकृटिकायां तथास्त्रेऽपि बद्धय-
 ऽभावात् । नचोत्पत्तिदेशस्यैव मूलत्वमगो न दोष इत्यपि युक्तम् ।
 तथापि गुन्दीयन्त्रधूमे व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् । गुन्दीयन्त्राधि-
 गेयं दूरं गतापामेव गुलिकायां यन्त्रमुखे धूमदर्शनात् । नच
 तत्राग्निलापनदेश एव मूर्च्छामिति युक्तम् । तत्र तद्वचनरे धूपानुप-
 लम्भात् । नापि यन्त्रान्तर्देशस्तथा । मानाभावात् । अगो बद्धिः
 पूर्वमीषधे प्रविश्य ततो गुलिकां प्रविश्यात्तत्रा बहिर्गच्छन्नेव धूममु-
 त्पाद्य यानीति यन्त्रमुखं वा बद्धिसत्त्वान्तर्देशो वा मूले देशः ।
 तत्र च दर्शनावसरे बद्धयभावात्तद्गीता नैवापिकाविश्राऽपि व्यभि-
 चारो न वारयितुं शक्यः । तथाचानेये चानुनि साध्यधूमे
 साध्यस्य हेतुपूर्वकान्तिनमत्तायाप्रस्यैवानुमितेर्न तु तदेशकाल-
 विशिष्टाया अपि मत्तायाः । नित्ये तु साध्ये कालविशिष्टाया
 अपीत्यादं बोध्यम् ॥

ज्ञानं कारणमाहुः । उभयथापि सम्बन्धिव्यभिचाराभावान्नुपि-
 तेर्यथार्थत्वहानिः । अनुमानं च द्विविधम् । केवलव्यतिरेकव-
 न्वयव्यतिरेकभेदात् । तत्र पक्षव्यतिरिक्ते यस्य हेतोः साध्यसह-
 चारो न लभ्यते, किन्तु व्यतिरेकव्याप्तिमान् स हेतुः केवलव्यति-
 रेकी । तादृशहेतुकं यदनुमानं तत्तथा । यथा पृथिवी इतरेभ्यो
 भिद्यते पृथिवीत्वादिति हेतुसाध्ययोः । साध्याभावहेत्वभावयोश्च
 यत्र व्याप्तिः सोऽन्वयव्यतिरेकी हेतुः । तादृशहेतुकं यदनुमानं तथा ।
 यथा पर्वतो वह्निमान् धूमादिति मसिद्धानुमानमाइदं द्विविधमपि स्वा-
 र्थपरार्थभेदात् पुनर्द्विविधम् । तत्र स्वार्थं तूक्तमेव । परार्थं न्याय-
 पूर्वकम् । न्यायो नामावयवबोधकवाक्यम् । अवयवाश्चावयवि-
 प्रायस्य महावाक्यस्यावयवा इवैकदेशाः । ते च प्रतिज्ञाहेतुदाहर-
 णोपनयनिगमनाख्याः पक्षेति नैयापिकाः, कापिलाश्च । तत्र सा-
 ध्यविशिष्टपक्षप्रतिपादकं वाक्यं मतिज्ञा । यथा पर्वतो वह्निमानि-
 ति । तत् कुत इत्याकाङ्क्षायां पक्षम्यन्तं व्याप्यप्रतिपादकं वचनं
 हेतुः । यथा घूमादिति । कुतो धूमस्य वह्नयनुमापकत्वंमित्याका-
 ङ्क्षायां धूमे वह्निनिरूपितव्याप्तिः पक्षधर्मता चेत्युभे क्रमेण प्रतिपा-
 द्ये । तत्र सव्याप्तिकं दृष्टान्तवचनमुदाहरणम् । यथा यो यो धूम-
 वान् स स वह्निमान् । यथा महानसम् । यदेवं तदेवं, यथा महा-
 नसामिति वा इत्यन्वयव्याप्तौ । व्यतिरेकव्याप्तौ तु, यो न वह्निमान्
 स न धूमवान् । यथा इदः । यन्नैवं तन्नैवम् । यथा इद इति वा।
 पक्षे व्याप्तिविशिष्टोपसंहार उपनयः । यथा वह्निव्याप्यधूमवानय-
 मिति । तथाचायमिति वा । व्यतिरेके तु वह्नयभावव्यापकीभु-
 ताभावप्रतियोगिधूमवानयमिति पक्षे साध्योपसंहारो निगमनम् ।
 यथा तस्माद् वह्निमानिति । परमर्पस्तु अन्वयव्याप्तौ लिङ्गस्य
 साध्यव्यापत्वेन पक्षधर्मतानिश्चयः । व्यतिरेकव्याप्तौ तु साध्या-

भावंव्यापकाभावप्रतियोगित्वेन तथास्वनिश्चयः । तदाकारश्चान्वये
वर्द्धिव्याप्यभूमवानयमिति । व्यतिरेके तु बह्व्यभावव्यापकाभाव-
प्रतियोगिभूमवानयमिति बोध्य इत्याहुः ॥

सौगतास्तु मन्त्रिज्ञोदाहरणात्मकद्वयवयवमेव न्यायं स्वीकुर्व-
न्ति । यथा यत्सत् तत्र क्षणिकं यथा घटइति । तदतिश्लिष्टम् ॥

मीमांसकास्तु श्यवयवमङ्गीकुर्वन्ति । तत्र शाबरभाष्ये उदा-
हरणाद्विहितयमुक्तम् । यथा यत् कर्म तत् फलवत् । पागोऽपि
कर्ण तेनापि फलवता भाव्यमिति । भट्टवार्तिके तु प्रतिज्ञाद्वि-
तयमुक्तम् । यथा, वेदस्याध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम् * वेदा-
ध्ययनसामान्यादधुनाध्ययनं यथेति । इदमेव च युक्तम् । व्याप्ति-
पक्षधर्मतयोरेवं बोधसौकर्यात् । पुराणेष्वेवमेव श्रयाणां प्रयोगद-
र्शनाच्च । यथा पञ्चमन्त्रग्नौ राज्ञा, कयमनुमीमहीति मूर्धादिग-
तिप्रश्ने श्रीशुकः प्रयुक्तम् । यथा कुलालचक्रेण भ्रमता सह भ्रमतां
तदाश्रयाणां विशीलकादीनां गतिरस्त्येव । प्रदेशान्तरेष्वप्युपल-
भ्यमानत्वात् । एवं नक्षत्रराशिभिरुपलसितेन कालचक्रेण ध्रुवं
मेरुं च दक्षिणतः परिचरता सह परिधावमानानां तदाश्रयाणां
मूर्धादीनां प्रदृशां गतिरस्त्येव । नक्षत्रान्तरे राश्यन्तरे चोपलभ्य-
मानत्वादिति ॥ अथ हेतुदोषज्ञानार्थं ममद्वादेत्स्वामामा उच्यन्ते ।
ते च सव्यभिचारविरुद्धमत्प्रतिपक्षाऽसिद्ध्यापितभेदात् पश्येति
नैयायिकाः । तत्र साध्यतद्भावसाधकतया प्रतीयमानः सव्यभि-
चारः । अनेकान्तिक इति तस्यैव नामान्तरम् । स द्विविधः । सा-
धारणोऽसाधारणश्च । तत्रान्वयव्याप्या साध्यतद्भावयोः साधकः
साधारणः । यथा भूमवान् बहोरिति । व्यतिरेकव्याप्या तादृशो-
ऽसाधारणः । यथा शब्दः अनेकः शब्दत्वादिति । नैयायिका-
स्तु अनुपसंहारिणमपि तृतीयमाहुः । तत्त्वज्ञानं स्वर्गात्साध्यक-

त्वम् । यथा आकाशवान् दिश इति । अत्र स्वरूपसम्बन्धस्य
दृश्यनिवामकत्वात् तथात्वमिति तदाशयः । केवलाऽन्वयिधर्मा-
बन्धिप्रपञ्चकमित्यपि क्वचित् । यथा सर्वमनिर्णयं, प्रभेयत्वादिति ।
व्यतिरेकव्याप्तिग्रहमतिबन्धोऽत्र दृषकताबीजमिति च । साध्याऽस-
मानाधिकरणो हेतुर्विरुद्धः । यथा गौरश्वत्वादिति । अर्थे च स्व-
रूपसिद्ध्यातिरिच्यते । पक्षे साध्यधीप्रतिबन्धकः सत्प्रतिपक्षः ।
यथा जलम् उष्णं स्पर्शवन्धात् । नोष्णमतेजस्त्वादिति व्याभिचा-
राद्यन्यपरामर्षप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मत्वमसिद्धिः । सा त्रिधा-
स्वरूपमिद्विराश्रयासिद्धिर्व्याप्यत्वासिद्धिश्च । पक्षे हेत्वभावः
स्वरूपासिद्धिः । यतः पृथिवी पटत्वादिति । पार्थसारथिमिश्रा-
स्तु— बुद्धो धर्माधर्मवेदी सर्वज्ञत्वात् । न हि सर्वज्ञत्वस्य कि-
ञ्चित् स्वरूपमस्तीत्यतोऽत्र स्वरूपासिद्धिरित्याहुः । पक्षे पक्षताया
अभाव आश्रयासिद्धिः । यथा गगनकमलं सुरभि कमलं, सुरभि-
कमलत्वादिति । अत्र पक्षे कमले गगनीयत्वाभावः । निसर्माका-
शम् अनवयवत्वादित्याकाशानङ्गीकारिणं सौत्रान्तिकं प्रत्याश्रयासि-
द्धिरिति पार्थसारथिमिश्राः । एतद्विज्ञासिद्धिर्व्याप्यत्वासिद्धिः ।
यथा घूलीपटले धूमनिष्ठव्याप्तभावः । साध्यमसिद्धिर्हेत्वमसि-
द्धिर्वा व्याप्यत्वासिद्धिः । पक्षे साध्यभूत्यत्वं धाथः । यथा जला-
दौ पक्षे बद्धभावः । अपमेव कालात्ययापदिष्ट इत्युच्यते । तथा
उपाधिरपि दोषः । लक्षणं तु साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्या-
पकत्वमुपाधिरिति । यथा काकः श्यामो, मित्रातनयत्वाद् इत्यत्र
शाकपाकजत्वम् । यागीया हिंसा अधर्मसाधनं, हिंसात्वादित्यत्र
निषिद्धत्वम् । शाकपाकजत्वं हि श्यामत्वव्यापकम् । यत्र पुरुषे
श्यामत्वं तत्र शाकपाकजत्वस्य वैद्यकादौ निर्णयात् । मित्रातनय-
त्वस्य वा व्यापकम् । गौरे मित्रातनये तदभावात् । एवं निषिद्ध-

त्वमपि बोध्यम् । उपाधौ दृपकतावीजं तु यथासम्भवं व्यभिचारोन्नायकत्वं, सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वं च बोध्यम् । एतैर्देवैः शून्यो हेतुः साध्यानुमायक इति हेतुविचार एते दाक्षिणाः । अनुमानं च श्रुतिगदनुगृहीतमसोपजीवनेन लोके भगवद्भूषणे व्यवहारे चोपयुज्यते । तत्राद्ये उपयोम उक्त एकादशस्कन्धे, अत्र यां मार्ग-यन्त्यद्वा युक्ता हेतुभिरीश्वरम् * गृह्यमाणैर्गुणैर्लिङ्गैरग्राह्यपनुमानत इति । मयोगस्तु— श्रीकृष्णः ईश्वरः । अवस्थासाधनविरुद्ध-गोवर्देन्द्रोद्धरणदिकार्यकर्तृत्वात् । यथैवं तथैवम् । इतरवत् । यदेवं तदेवम् । रामादिवादेति । श्रुतिशरणानां तु श्रुतैव तादृशज्ञानसम्भवाद्त्र युक्ता इत्युक्तम् । अधिकारानुमारेणापाततः श्रुत्या स्वस्य ह्यात्वा येऽत्र विचारे प्रवृत्तास्त इत्यर्थः । व्यवहारेतूपयोगः स्फुट एव ॥ धर्मराजदीक्षितास्तु— ब्रह्मभिन्नं सर्वं मिथ्या । ब्रह्म-भिन्नत्वात् । यदेवं तदेवम् । शुक्तिकारजतवदिति जगन्मिथ्यात्व-साधन इत्ययोगमाहुः । तन्त्रान्तरे मस्याने च अनिर्वचनीयरजता-ऽसिद्ध्या दृष्टान्तासिद्धेः । यथाकथञ्चित् सिद्धावपि तन्मिथ्यात्वे रूपाखन्तरस्य बुद्ध्याकारत्वस्यैव मयाजकत्वेन ब्रह्मभिन्नत्वस्याप-योजकत्वात् । यदस्ति यन्नास्तीत्यादिवाक्यैस्तेषामपि मगवद्भूषत्वा-त् । इदं सर्वं यदपमात्मैसादिश्रुतिविरोधेन हेत्वसिद्धेश्च । हेतोः प्र-तीयमानत्वघटितत्वे त्वोमिति धूमः । प्रातीतिकस्य बुद्ध्याकारत्वेन मिथ्यात्वस्यास्माकमप्यभिषेकत्वात् । न यदिदमग्र आस न भवि-ष्यदतो निधनानुमितमन्तरा त्वयि विभाति सूर्यकरस इत्यादिवा-क्यैरन्तरा विभातस्य मिथ्यात्वकथनात् । मयोगश्च— ब्रह्मान्यत्वेन प्रतीयमानम् अदस्तु । आद्यन्तवत्त्वात् । स्वाप्तिकवत् । नच वि-परीतानुमानेन हेतोः साधारणत्वं शङ्क्यम् । स्वाप्तिकानां मिथ्या-त्वस्य पूर्वमेषोपपादितत्वात् । स्वप्ने स्त्रिया संश्लेष्यमानदशां दृश-

देशगणनादिदर्शां चानुभवतो जागरणे स्त्रिया देशान्तरस्य चाद-
 शनात् तत्प्रसङ्गस्य बाधितत्वाच्च । नचानेन जगन्मात्रस्य पि-
 ध्यात्वं शङ्क्यम् । विमतः प्रपञ्चः स्वोत्कृष्टसत्ताकसदृशसृष्टिपूर्वकः ।
 मिथ्यासृष्टित्वात् स्वामिकवदिसनुमानेन, इदं सर्वं यद्यमात्मैसा-
 दिश्रुतिभिः, विश्वं वै ब्रह्म तन्मात्रं संस्थितं विष्णुमायया ॥ यथे-
 दानीं तथा चाग्ने पश्चादप्येतदीदृशमिति, तदेतदक्षयं निस्रं जग-
 न्मुनिवरासिलम् ॥ * आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पवदिति
 श्रीभागवतविष्णुपुराणवाक्याभ्यां चानुग्रहीतेन त्वदुक्तमुपगम्य मि-
 ध्यात्वसाधनेऽपि ब्रह्मात्मकस्य प्रपञ्चस्य सत्यताया निराबाधत्वात् ।
 मिथ्यात्वं चाऽतच्चे सति तच्चेन प्रतीयमानत्वं, तच्चेन कथ्यमानत्वं
 च । यत्तु स्वाश्रयत्वेनाभिमतयावन्निष्ठासन्ताभावप्रतियोगित्वं मि-
 ध्यात्वमिति लक्षणम् । तत्तु मायावादिनामद्वैतभङ्गायैव, न त्वद्वैतसाध-
 नाय । अनेनैव ब्रह्मनिष्ठस्य जगदसन्ताभावस्य तत्प्रतियोगित्वेन
 रूपेण जगतश्च मिद्धेः । यच्च, अंशिनः स्वांशगासन्ताभावस्य
 प्रतियोगिता ॥ अंशित्वादितरांशीव दिगेष्वैव गुणादिष्विति संप-
 र्तिं प्रदर्श्य, पटः एतत्तन्तुनिष्ठासन्ताभावप्रतियोगी । पटत्वात् ।
 पटान्तरवदिति मिथ्यात्वसाधनायानुमानमुपन्यस्तम् । तदप्यसद्भ-
 तम् । प्रसङ्गेणैव हेतोर्बाधितत्वावगमात् । नन्वाधिष्ठानब्रह्ममत्ताया-
 स्तत्र विषयत्वमिति न तेन हेतुदोषसिद्धिरिति चेत् । ब्रह्मसत्तेति
 कोऽर्थः । ब्रह्मणः सत्तेति वा, ब्रह्मैव सत्तेति वा । नाद्यः । निर्दोष-
 कत्वाभ्युपगमविरोधात् । नेतरः । न चक्षुषा गृह्यत इति श्रुतिवि-
 रोधात् । नचोक्तश्रुतिविरोधो ब्रह्मनादिनोऽपि तुल्यत्वमिति श-
 ङ्क्यम् । तस्याः श्रुतेर्मूलरूपपरत्वात् । तस्य प्रमाणबलेनाप्रसङ्गत्वेन
 अदोषाच्च । प्रसङ्गस्य च घृतद्रवत्ववद् ब्रह्मभर्मात्मकत्वात् । शेष-
 स्य विषयतारूपस्यान्तराभागेनैव ब्रह्मभर्मात्मकत्वसाधना अयाथा-

एव । अत एव, ईदृशेति विभ्रममिदं मनसो विलासं दृष्टं विनष्टमति-
 लोलपलातचक्रम् * विद्वानभेकमुरुषेव विभाति माया स्वप्रास्त्रिया
 गुणविमर्गकृतो विकल्प इत्यादिवाक्यानामपि न विरोधः । गुण-
 विसर्गकृतविकल्पस्यैव मनोविलासत्वकथनादाविकल्पस्य च मनो-
 धर्मत्वेन तत्प्रयोजकस्य तथात्वेनाऽनभिप्रेतत्वात् । भ्रान्ताः पुन-
 र्गौडवार्तिकस्यैतन्मूलकत्वमनवगम्य यत्किञ्चित् प्रलयन्तीत्युपेक्षणी-
 याः । एतेनैव विभ्रुलध्याये, मनोविकारा एवैते यथा वाचाभिधी-
 यत इतिविभ्रुतीनां मनोविकारत्वमपि व्याख्यातं हेयम् । वाचार-
 स्वप्रतिनिपतरूपेणैव तथात्वबोधनात् । एवमन्यत्रापि शोध्यम् ॥
 इसनुपानम् ॥

उपमानं तु न मानान्तरम् । सादृश्यातिदेशवाक्यार्थस्मरण-
 सहकारेण चक्षुरादिनैव संज्ञासंज्ञिपरिच्छेदोपपत्तौ सादृश्यज्ञाना-
 देर्मानान्तरत्वकल्पनस्यायुक्तत्वात् । अन्यथा योग्यानुपलब्धेरपि
 मानान्तरत्वापत्तेः । नचैवं सत्युपमितेः परोक्षत्वं व्याहन्येतेति
 वाच्यम् । इष्टापत्तेः । नच चक्षुर्व्यापारापगमेऽपि जायमानत्वा-
 शैवमिति वाच्यम् । पूर्वजातस्य करणव्यापारोपरमेऽप्यनुपरम-
 स्यानुभवसाक्षिकत्वेन पुनर्जननकल्पनाया एवायुक्तत्वात् । उपेक्षा-
 न्यज्ञानस्य त्रिषणावस्थापिताया अभ्युपगमैकशरणत्वात् । मान-
 सं वा तदस्तु । अतिदेशवाक्याल्लक्षणत्वेन पूर्वं ज्ञातस्य ततः
 पदार्थस्फुरणेन स्फुरितस्य सादृश्यस्य संस्कारेण शब्दाभिव्यक्तौ
 दृष्टसंज्ञादनिश्चितप्रामाण्यस्य वाक्यस्य च सहकारेण मनसाप्यर्थं
 गवयपदवाच्य इति संज्ञासंज्ञिपरिच्छेदस्य प्रामिद्वपदसमभिव्याहृत-
 वाक्यस्मरणसदकृतमनसा मधुकरादिशक्तिग्रहस्यैव उपपत्तेः ।
 तदुत्तरमेतत्पदवाच्यत्वेनैवं जानामीत्यनुपपत्त्यापेन मानमत्वनिश्च-
 याच्चेति ॥ भट्टास्तु— पूर्वदृष्टे स्मर्यमाणेऽर्थे दृश्यमानार्थसादृश्य-

ज्ञानसुयमितिः । यथा या सावस्माभिः पूर्वं दृष्टा गौः साऽनेन
 गवयेन सदृशीत्येवं तदाकारमाहुः । तत्रापि जानामीश्वेवानुव्यव-
 साधान्मानसत्त्वस्यैव निश्चयः । सादृश्यं तु निरूपकभेदसहिष्णु-
 पादिवन्निरूप्यधर्मः पदार्थान्तरम् । निरूपकधर्ममजातीयो निरूप्य-
 धर्म एव वा ॥ शास्त्रदीपिकायां तु—अर्थान्तरयोगिभिः सम्ब-
 न्धिसामान्यैरर्थान्तरस्य सादृशो योगः सादृश्यम् । यथा निरूपक-
 गोर्षे कर्णाद्यवपवास्तत्तमजातीया एव निरूप्यस्य गवयस्यापि धर्म-
 भूता इति तत्सादृश्यमस्येत्युक्तम् । यच्च तद्विभक्ते सति तद्गतभूयो-
 धर्मवत्त्वं सादृश्यमिति । तत्र रोचिष्णु । एकेनापि सदृशबुद्धि-
 सिद्धेर्भूयःपदस्यानतिप्रयोजनत्वात् । नचैवं सति श्यामत्वमात्रसा-
 धर्म्येण मातङ्गमशक्योरपि सदृशत्वगतीत्यापत्तिरिति वाच्यम् ।
 श्यामत्वशरीरित्वजङ्गमत्वादीनां मानङ्गतधर्माणां मशके विद्यमान-
 त्वेन भूयःपददानेऽपि तुल्यत्वात् । नच ते तद्गता धर्मानेति न
 दोष इति समञ्जसम् । तत्समवेतानामन्वयासम्भवेन तद्गतपदस्य
 साजात्यपरताया एवौचिख्यात् । नच ततोऽपि भूयांसो विवासिता
 इति वाच्यम् । तथा सति भूयस्त्वस्यापर्ववसानेऽनवस्थापत्तेः ।
 नचोक्तदूषणानुद्धारः शक्यः । विरोधिधर्मग्रहणावत्येनैवोद्धारस-
 म्भवात् । अत एव सदृशयोरपि यमलयोर्मुल्ययोर्वा पूर्वं सादृश्य-
 मलयो दृष्टे च दूरत्वम् । कुसुमवर्णादीं वैसादृश्यनिश्चय इति यु-
 ज्यते । अतो नैपायिकलक्षणं नातिरम्यम् । सर्वं गङ्गासमं तोयं
 सर्वं व्याससमा द्विजा इत्यादौ तोयत्वादिनैकेनापि धर्मेण साम्या-
 भिलाषाद् धनश्यामस्वर्णगौर्पादिप्रयोगदर्शनाद्योक्तमेव लक्षणं यु-
 क्तमिति दिक् ॥

अर्थापत्तिस्तु प्रत्यक्षेण शब्देन वा प्रमितस्यार्थान्तरं विना-
 ऽनुपपद्यमानस्योपपत्तयेऽर्थान्तरकल्पना । यथा जीवनं देवदत्तो

शृष्टे नास्तीत्यत्र जीवनसंसृष्टशृष्टाभावस्यानुपपद्यमानस्योपपत्तये बहिर्भाषिकल्पनाः । साऽपि प्रमाणान्तरमिति मीमांसकाः ।

नैयायिकास्तु— देवदत्तो बहिरस्ति, जीवन्ने सति शृष्टे अस-
त्वादिति केवलव्यतिरेकिणैव तत्कार्यसिद्धिर्न सा तत्रोऽतिरिक्तेसा-
हुः ॥ तत्र पार्थसारथिमिश्राः— जीवनसंसृष्टशृष्टाभावबहिर्भाववि-
षयकयोर्ज्ञानयोरेककालिकत्वेन हेतुहेतुमद्भावाभावात् । नच तयो-
र्नैककालिकत्वमिति वाच्यम् । बहिर्भावपनन्तर्भाव्य जीवनशृष्टा-
ऽभावयोः संमृष्टयोः प्रत्येतुमशक्यत्वेन तत्संसर्गग्रहदशायां बहिर्भा-
वान्तर्भावस्य निषत्त्वादेव कालिकज्ञानविषयत्वस्थानपनोद्यत्वात् ।
नन्वेवं प्रमाणान्तरत्वेऽपि केवलस्य जीवनस्य शृष्टाभावस्य वा ग-
मकत्वाभावात् संमृष्टमुभयं गमकार्यसङ्गीकार्यम् । तथा सति तथैव
संविदा बहिर्भावस्यापि ममित्तादेककाल्येव भानमित्यर्थापत्तावपि
प्रमेयाभावेन प्रामाण्यसिद्धिर्न स्यादिति चेन्न । संमृष्टबुद्धेरेव प्रमे-
यत्वात् । नच तत्र कारणाभावः शङ्काः । अन्यथानुपपत्तेरेव कार-
णत्वात् । अन्यथानुपपत्तिस्तु अर्थान्तरकल्पनया समाधेयत्वेनो-
च्यमानः प्रमाणसिद्धयोर्द्विपोर्ययोः परस्परप्रतिघातः । तत्समा-
धानायार्थान्तरकल्पनं चार्थापत्तिः । तथा च समाहिते प्रतिघाते
प्रमितयोः संमृष्टबुद्धिः प्रमेयप्रमात्वरूपाः ॥

वेदान्तपरिभाषाकारस्तु— उपपाद्यज्ञानेनोपपादककल्पनम-
र्थापत्तिः । तत्रोपपाद्यज्ञानं करणम् । उपपादकज्ञानं फलम् । येन
विना यदनुपपन्नं तत्तत्रोपपाद्यम् । यस्याभावे यस्यानुपपत्तिस्तत्र-
त्रोपपादकम् । यथा रात्रिभोजनेन विना दिवाऽभुञ्जानस्य पीन-
त्वमनुपपन्नमिति तादृशपीनत्वमुपपाद्यम् । रात्रिभोजनस्याभावे
तादृशपीनत्वस्यानुपपत्तिरिति रात्रिभोजनमुपपादकम् । रात्रिभो-
जनकल्पनाख्यायां प्रमितार्थस्यापत्तिः कल्पनेति पृष्टीतमासेना

ऽर्थापत्तिशब्दो वर्तते । कल्पनाकरणे पीनत्वादिज्ञाने तु अर्थस्या-
 पत्तिः कल्पना यस्मादिति बहुव्रीहिसमासेन वर्तते इति फलकर-
 णयोरुभयोस्तत्पदमथोग इत्याह । तत्र रुचिरम् । कल्पनायाः स-
 म्भावनारूपत्वेन प्रमितत्वायोगात् । उपपाद्यस्य पीनत्वस्य मेदो-
 रोगेण तृणविशेषजन्यतन्दुलपायसभोजिनः पक्षपात्रमभोजनेनापि
 दर्शनात् । कल्पनायाः सम्भाननारूपत्वे निश्चयात् । कल्पयामी-
 सनुव्यवसायात् प्रमिणोमीसनुव्यवसायाभावाच्च प्रमितित्वायो-
 गात् । प्रमितित्वेऽपि तेन विनाऽनुपपन्नस्य तदभावव्यापकीभू-
 ताभावप्रतियोगित्वाद् व्यतिरेकव्याप्तिसत्त्वेन तज्ज्ञानस्यार्थापत्ति-
 करणस्यानुमानानतिरेकात् । नच साधनेन साध्यानुमितौ व्यति-
 रेकव्याप्तिज्ञानस्य नानुपयोग इति वाच्यम् । बाधकाभावात् । घू-
 पादावन्वयव्याप्तिज्ञानरहितस्य व्यतिरेकव्याप्त्यैवानुमितिदर्शनात् ।
 नच सार्थापत्तयेवेति वाच्यम् । तस्याः प्रमाणान्तरत्वस्यैव दुर्लभ-
 त्वात् । अनुमितोमीसनुव्यवसायदर्शनात् तत्करणस्य प्रत्युत्तानु-
 मानत्वेनैव सिद्धिः । अतः शास्त्रदीपिकोक्तमेव सार्थापत्तिः । तत्रा-
 प्येष विशेषः । द्वारमित्यादायैकस्यैवार्थस्य प्रमितत्वादनुपपत्तिल-
 क्षणे द्वयोरर्थयोरिति द्वित्वं साध्यमिति । सा चार्थापत्तिर्द्विधा ।
 दृष्टार्थापत्तिः, श्रुतार्थापत्तिश्चेति । तत्राद्या तूदाहृतैव । द्वितीया तु
 द्विधा । अभिधानानुपपत्तिरभिहितानुपपत्तिश्चेति । तयोर्मध्ये यत्र
 वाक्यैकदेशस्य श्रवणेऽन्वयाभिधानानुपपत्त्या अन्वयाभिधानोप-
 योगिपदान्तरं कल्प्यते तत्राभिधानानुपपत्तिः । यथा द्वारमि-
 त्यादौ पिपेहीत्यादिपदाध्याहारः । वेदेऽपि विश्वजिता यजेतेसन्न
 स्वर्गकाम इति पदाध्याहारः । नच द्वारमित्यादावन्वयाभिधानात्
 पूर्वमिदमन्वयाभिधानं पिधानोपस्थापकपदं विनानुपपन्नमिति कथं
 ज्ञानुं शक्यत इति वाच्यम् । अभिधानपदेन करणव्युत्पत्त्या ता-

त्परेभ्य यिवक्षितत्वेन द्वारकर्मकापिधानक्रियासंसर्गपरत्वं पिधानै-
 पस्यापकपदं विना अनुपपन्नामिति ज्ञानस्य तत्रापि सम्भावित-
 त्वात् । अभिहितानुपपत्तिस्तु, यत्र वाक्यावगतोऽर्थोऽनुपपन्नत्वेन
 ज्ञाताः सन्नर्थान्तरं कल्पयति तत्र द्रष्टव्या । यथा ज्योतिष्टोमेन
 स्वर्गकामो यजेतेसत्र वाक्यावगतज्योतिष्टोमस्य क्षणिकतया स्वर्ग-
 साधनतानुपपत्त्या मध्यवर्षपूर्वं कल्पयत इति वेदान्तपरिभाषाका-
 रः । वस्तुनस्तु द्वारमित्यादौ द्वितीयाभिदिता कर्मताऽनुपपन्ना सती
 स्वान्वययोग्यां क्रियां कल्पयतीत्यभिहितानुपपत्तिरेवार्थाध्याहार-
 पक्षमादायादरणीया लापवात् । तात्पर्यानिर्धयेन कल्पितस्य प-
 दस्य प्रकृतान्वयाभिधानानुपयोगात् । ज्ञाते च तात्पर्येऽर्थस्यैव
 पूर्वं भानेनान्वयबोधमन्भवादेव पदस्यानुपयोगाच्च । एवमेव विश्व-
 जिता यजेतेसत्रापि स्वर्गस्य स्वर्गप्सोराधिकारिणो वाऽध्याहारो,
 न तु तदाचकपदस्यापि । न्यायताम्पात् । नवैत्रमूहादिवोधमस-
 क्तिः शङ्कया । तस्य श्रुत्यनुशयगोचरत्वात् । पूयति वा एतदृचो-
 ऽन्नं यदेनद्दहति तस्मादृचं नोद्देदिति श्रुत्या ऋगक्षरातिरिक्तस्यो-
 हलाभात् । इदमदममुप्यामुप्यायणस्याद्य-हराधीत्यादावपि तथा
 बोधनात् । कल्पनेऽपि, असी ते पशुरिति द्वेष्यं वा पनसा ध्या-
 यन् यदि न द्विष्याद् आखुस्ते पशुरिति मूपादिति तथा ब्राह्मणे-
 ऽपि तद्वबोधनाच्च । अतो यत्राधिकारवाक्ये प्रतितिष्ठन्ति इ वै
 ते य एता रात्रीरुपयन्तीत्यादौ वादमात्रं श्रुतं तत्रापि विश्वन्दः ।
 प्रकृतोपकारस्य पदार्थानां चापूर्वार्थत्वाय श्रुत्यानुशयगोचरत्वादेव
 कल्पनीयः । श्रुतेः । शब्दप्रधानत्वाच्च न तु सर्वत्र । प्रयोजनमा-
 चादिति । एवं द्विविधापीपपर्षात्तैर्यथापथं प्रसक्तशब्दयोरनुप्रा-
 हिका । प्रसक्तादिप्रमितार्थज्ञानदादर्थहेतुत्वात् । अभ्यासादिवत् ।
 न तु पमाणान्तरम् । तद्वचकस्य बलीयसोऽभावात्तदि योग्यानुप-

लब्धेः प्रामाणान्तरत्वं तु पूर्वमेव निरस्तम् । अविदितकर्तृकः शब्दविशेषः— इह षटे यक्षस्तिष्ठतीत्यादिरूप ऐतिह्यनामा । स निर्णयाभावात् प्रमाणमेव न भवति । निर्णये शब्दान्तर्गतत्वाच्छब्द एवेति न मानान्तरम् । सहस्रादिसंख्ययाऽवयवभूतशतादिसंख्यावगतिरादकपरिमाणेनावयवभूतकुडवपरिमाणावगतिरिति सम्भवाख्यं तु तदविनाभावनिमिषत्त्वादानुमानान्तर्गतमेव । लोकप्रसिद्धिस्तु प्रसङ्गान्तर्गतैव । चेष्टायास्त्वनुमान एवान्तर्भावः । लिपेः शब्दस्मारकत्वाच्छब्दे इति न तयोरपि प्रमाणान्तरत्वम् । श्वो मे भ्राताऽऽगन्तेति प्रतिभाख्यं तु लिङ्गाद्याभासजन्यत्वेनागमानिश्चायकत्वादेवाप्रमाणमिति पूर्वोक्तान्येव व्यवहारे प्रमाणानि । परमार्थे तु शब्द एवेति सिद्धम् ॥

ननु तृतीयस्कन्धसुबोधिन्यां कापिलेये त्रिप्रमाणवाद उक्तः । शीघ्रेण प्रमाणानि— इन्द्रियाणि शब्दो मनश्च, चक्षुः श्रोत्रं मनो वेद्यादिकथनात् । तस्य विरोध इति चेत् । तस्य मतान्तरत्वात् । यक्षान्तरोक्त्या तथा निश्चयात् । अतो न दोषः ॥

अथेदं विचार्यते । ज्ञानस्य प्रामाण्याप्रामाण्ये स्वतो वृद्धेते, उत परतः । उताप्रामाण्यं स्वतोऽन्यत् परतः । अथवा प्रामाण्यं स्वतोऽप्रामाण्यं परत इति । तत्र केचिद— सर्वकारकाणां स्वक्रियाशक्तेः स्वाभाविकत्वाद्बुभयमपि ज्ञानस्य स्वरसादेवावगम्यते इत्याहुः । तत्र । ज्ञानस्य स्वविषयतयात्वात्तयात्ववोर्युगपदबोधनाऽऽसमर्थत्वात् । नच व्यक्तिभेदेनादोष इति वाच्यम् । कारणान्तरनिरपेक्षस्य ज्ञानस्यैवोभयोपलम्भकत्वे कया किं कदा बोध्यमित्यत्र विनिगमनाविरहात् । नैयायिकादयस्तु द्वयमपि स्वभावेनानिर्दिष्टं कारणगुणदोषाभ्यामेवावगम्यत इत्याहुः । तदपि न पेशलम् । गुणदोषावधारणात् प्रागन्यतरेणाप्याकारेणार्थस्थानरसुमे

ज्ञानस्य प्रमाणमभाषणविलक्षणत्वापत्तेः । बाह्यास्तु— अत्रामाण्यं स्वतः, प्रामाण्यं तु संवादज्ञानादिभिः । अन्यथा ज्ञानोत्पात्तप्रकारेणार्थतत्त्वावधारणापत्तेः । नचेष्टापरितः । तथा सत्यव्यभिचारापत्तेः । अनिश्चयाद्याप्रामाण्यं स्वतः प्राप्तं, यथात् कारणगुणज्ञानात् संवादज्ञानादर्थक्रियाज्ञानाद्वा प्रामाण्यावगमादपोद्यत इत्याहुः । तत्र भट्टास्तु— यदि हि सर्वमेव ज्ञानं स्वविषयतयात्वावधारणै स्वयमपमर्थं मतं समर्थं विज्ञानान्तरमपेक्षेत ततः कारणगुणसंवादार्थक्रियाज्ञानान्यपि स्वविषयतयात्वावधारणे समर्थमपरमपेक्षेरन् । अपरमपि तथेति न कश्चिदप्यर्थो जन्मसहस्रेणाप्यभ्यवसीयेनेति प्रामाण्यमेवोच्छिद्येत । अथार्थक्रियाज्ञानं प्रमाणमिति चेत् । को विशेषः । अद्यभिचार इति चेन्न । स्वप्नावस्थायामतसस्पृष्टकाहरणेऽर्थक्रियाविज्ञानदर्शनात् । अथ सुखज्ञानमेवार्थक्रिया । तच्चाऽद्यभिचारैव । न हि क्वचिदप्यतति सुखे सुखज्ञानमस्ति । मत्समेतत् । न तु तेन पूर्वं ज्ञानस्य प्रामाण्याध्यवसानं सम्भवति । अप्रमाणेनापि प्रयासकर्मविज्ञानेन स्वप्नावस्थायां सुखदर्शनात् । तस्मात्स्वतः प्राप्तं प्रामाण्यमर्थान्यथात्वकारणदोषाभ्यामपोद्यत इत्यवश्यमङ्गीकरणीयम् । प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वं च ज्ञानप्राप्तकथावत्त्वामग्रीप्राप्तत्वेन । यामग्री च ज्ञातगालिङ्गकानुमानमेव । ज्ञातता च ज्ञातो घट इति मतीतिज्ञानज्ञानो विषयनिष्ठः प्राकृत्यापरनामा वदार्थे इति । प्रमाणस्तु— घटो ज्ञानविषयः । ज्ञानत्रयज्ञातताभास्तयात् । पटवदिति । अत्र हेतुतावच्छेदकत्वेन ज्ञानमिद्विद्विः । यद्वा ज्ञानक्रियाद्वारको यः कर्तृकर्मणोरात्मार्थयोः परस्परं व्याप्तृक्यास्तत्त्वलक्षणः सम्बन्धः स मानसप्रसङ्गावगतः मन् विज्ञानमनुमापयति । अगन्तुककारणं विनाऽऽत्मनोऽर्थं प्रति व्याप्तृत्वानुत्पत्तेः । तच्च कारणं लोके ज्ञानशब्देनाभिधीयत इति

चाहुः । प्रामाण्यस्तु । सर्वमेव ज्ञानं पितिमातृमेपविषयकत्वाद्
घटमहं जानामीत्याद्याकारकमेव । स्वमकाशमेव च । तत्र यथा-
ऽर्थविशेषणं घटस्वादिकं समानसंबित्संबेद्यम् । तथा ज्ञानविशेषणं
तदप्रामाण्यमपि तद्विचित्तिवेद्यम् इति ज्ञानमेव तद्वाहकसामग्री-
त्याहुः । कारणदोषवाधकज्ञानाभ्यां रहितत्वे ससमृद्धीतग्राहित्वं
ज्ञानस्य प्रामाण्यमिति चाहुः । अत्रायं विशेषोऽवधेयः । तथाहि ।
साध्यार्थलौकिकवाक्यप्रयोगकाले भाविन्या क्रियाया असम्भवेन
तदानीं ज्ञायमानस्य ज्ञानस्य क्रियाकर्मादिसंभर्गाग्रह एव जननात्
कारणदोषसाहित्येन वक्त्रानिष्ठाननुबन्धत्वादि सम्भावनामात्रेणैव
वाक्यप्रयोगात् । वक्तृज्ञानविषयविषयिणस्तद्वोधनसमर्थस्यैव
पदसमूहस्य मयोगेण वाक्यार्थस्याप्यपूर्वत्वाभावात्तादृशवाक्यज-
न्यस्यासमृद्धीतग्राहित्वाभावेन पदार्थकरणपक्षेऽपि दोषस्य तुल्यत्वात्
तस्य ज्ञानस्य प्रमाणलक्षणानाक्रान्तत्वेन तादृशस्थले ज्ञानग्राहक-
सामग्या यः प्रामाण्यग्रहः सोऽयथार्थ इति मन्तव्यम् । तथा सति
प्रामाण्यादौ स्मरणत्वापत्त्या तस्य शुक्तिरजतज्ञानतुल्यतापत्तिश्च ।
तथा सति भृष्टचित्तमध्यानुपपत्तिश्च स्यात् । अत ईदृशस्थले
परतोऽन्यत्र च स्वत इत्यर्द्धरजतीमेव युक्तानुत्पत्त्यायः । एवञ्च न
पूर्वोक्तविनिगमनाविरोहोऽपीति दिक् ॥

एवं प्रमाणविषयेऽनुपपादितं गद्

यद्विप्रकीर्णमुपपादितमाकरेषु ॥

संसृष्टं तद्गदितमत्र मया तथाऽन्यत्

भामङ्गिकं च सृजनत्रजतोपणाय ॥ १ ॥

इति धीमद्बलमनन्दनचरणैकतानश्रीवीताम्बरतनुज-

श्रीपुरुषोत्तमविरचिते प्रस्थानरत्नाकरे

प्रमाणपरिच्छेदः समाप्तः ॥

श्रीकृष्णाय नमः ॥

अथ प्रमेयपरिच्छेदः ॥

अथ प्रमेयं निरूप्यते ॥ तत्र तावद्बुभयालिङ्गाद्यधिकरणवि-
चारेण, यदेकमप्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्तात्, इदं
सर्वं यद्यमात्मैत्यादिश्रुतीनां, दर्शयामास लोकं स्वं गोपानां तमसः
परम् । सत्यं ज्ञानमनन्तं यद् ब्रह्म ज्योतिः सनातनम् । यदि पश्य-
न्ति मुनयो गुणापाये समाहिता ह्यादीनां बृहद्रामनीयसन्दर्भा-
दीनां स्मृतीनां च विचारेण यथास्थितं निसं सर्वं ब्रह्माभिन्नेति
ब्रह्मैव प्रमेयं ब्रह्मविदाम् । अपमेयं च, न कदाचिदनीदृशं जगदि-
त्यादिश्रुतीनां, तदेतदक्षयं निसं जगन्मुनिवराखिलम् * आविर्भा-
षतिरोपावजन्मनाशविकल्पवत् ॥ विश्वं वै ब्रह्म तन्मात्रं संस्थितं
विष्णुभाषया * यथेदानीं तथाचाग्रे पश्चादप्येतदीदृशमित्यादि-
स्मृतीनां च जगतः सदैकरूपत्वमाविर्भावादेर्विकल्पपात्रत्वं वदन्ती-
नामाशयः । अथ सृष्ट्यादिवोधकश्रुतिविचारेऽपि, अपि वा त-
मादेशममासो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यतः यतमित्यादिमतिष्ठया, यथा
सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृष्ययं विज्ञातं स्यादित्यादिरष्टान्तेः,
सदेव सोम्येदमग्र आमीदिकमेवाद्वितीयं तद्वैक भादुरमदेवेदमग्र
आमीदिकमेवाद्वितीयं, तस्मादसतः सज्जायते, कुतस्तु सल्ल सोम्यैवं
स्यादिति होवाच, कथमसतः सज्जायतेति यतान्तरनिराकरणेन,
सर्वं सत्त्विदं ब्रह्मतज्जलानिति हेतुत्वात्, पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं
यच्च मन्यमिति भूतमविष्यद्भवद्भवद्दहारदशायापपि सर्वस्य ब्रह्मा-
त्मत्वरूपनेन च सर्वदा ब्रह्मैव प्रमेयं तत्त्वविदाम् । नचास्थित् पत्ते
वपश्चस्य जन्मत्वादिभिरब्रह्मत्वं दाह्यम् । यमतः यत्तासदमस-

योरनङ्गीकारणादुत्पत्तिनाशयोगविर्भावतिरोभावात्मकत्वेन तद-
 भावात् । नाप्यनियतत्वात् । घृतद्रवत्वनञ्च प्रपञ्चस्यागन्तुकत्वेऽपि
 ब्रह्मधर्मत्वानपरायाद्धर्मस्य धर्मितादात्म्याददोषात् । नापि प्राकृत-
 त्वभेदमस्याम्ब्याम् । अन्येषां तत्त्ववित्त्वाभावादन्यथा भाने स्त-
 बुद्ध्या नानामतकल्पनेन तस्य प्रतिक्षेप्तुमशक्यत्वात् । लौकिक-
 प्रमाणानां राजसप्रमाजनकत्वेन तस्या अपि विरोधस्याकिञ्चित्क-
 रत्वात् । शास्त्रविरोधं प्रतिमन्दयानानां दृष्टशास्त्रीयसाधनकला-
 नामाधुनिकानामास्तिकानामविश्रुतिपक्षेऽपि । नापि प्रपञ्चस्य मायि-
 कत्वं शक्यशङ्कम् । उक्तश्रुतेर्विरोधापातात् । न चेन्द्रो मायाभिः
 पुरुरूप ईयते, सैषा वटधीजसामान्यवदनेकरवटशक्तिरेकैव, तद्यथा
 वटधीजसामान्यमेकमेकान् स्वाव्यतिरिक्तान् वटान् स्वधीजानु-
 त्पाद्य तत्र तत्र पूर्णं मन्तिष्ठस्येवमेवैषा माया स्वाव्यतिरिक्तानि
 परिपूर्णाणि क्षेत्राणि दर्शयित्वा जीवेशावाभासेन, करोति माया
 चाविद्या च स्वयमेव भवति, वाचारम्भणं विकारो नामधेयमि-
 द्वादिभ्रुतिविरोधः शङ्कनीयः । आये मायानां पुरुरूपहानकरण-
 तयैवोद्धेतान्यधुविद्यास्थित्यर्थमग्राहकस्यास्य मन्त्रस्य अन्वया
 व्याख्यातुमशक्यत्वात् । अन्यथा व्याख्यानं पूर्वग्रन्थस्वायं वै
 हरयः पञ्च दश चस्याद्यग्रिपस्यैतद्विवरणरूपग्रन्थस्य च विरोधम-
 सक्तोः । द्वितीयेऽपि सैषाऽविद्या जगत् सर्वमित्युपक्रान्ताया जट-
 मोहात्मकज्ञानद्वन्द्वकत्वमुक्त्वा वटधीजादौलक्षण्यं बोधयितुं स्वा-
 ऽव्यतिरिक्तसंब्रदशकत्वाभावात् जीवेशकारकत्वोक्तिपूर्वकंचैतन्परीक्षा
 तस्मादात्मन एव त्रैविध्यं योनित्वमपीत्यनेनात्मन एव ब्रह्मविष्णु-
 शिवरूपत्वयोनित्वयोः आत्मान् मा दर्शयिष्ये, न तु जानितीति
 पूर्वोक्तस्यैवार्थस्यास्मिन् वाच्येऽपि स्फोरणात् । नचोक्तश्रुत्या
 दृश्यानां स्वाव्यतिरिक्तत्वकथनात्तेषां मायिकत्वं दुर्वारमिति वा-

स्वयं । सिद्धे आत्मनो योनित्वे तत्त्वतिविम्बादिभूतानां क्षेत्राणां
 मायिकत्वेऽप्यदोषात् । मायाया अपि भगवच्छोक्तत्वेन शक्तिमद्-
 भिन्नत्वाद्यथात्वेऽपि भगवद्रूपत्वानपायात् । नच तादृशत्वमेव सर्व-
 स्थास्त्वोक्तं शन्यशङ्कम् । मायिकस्य स्वोच्छ्रितसत्ताकसदृशत्वतदु-
 च्छरमावित्वनिपमस्येन्द्रजालादिषु दर्शनात्तत उच्छ्रितसत्ताकस्य त-
 तादृशस्य पूर्वपक्ष्याभ्युपेयत्वेन पारमाधिकस्य ब्रह्मरूपस्य तस्या-
 ऽदृष्टव्यवहितत्वात् । इदं यथा तथा सृष्टिभेदवादे व्युत्पादितमस्मा-
 मिः । तत्रापि मूलं, यथा महान्ति भूतानीति द्वितीयस्कन्धस्य-
 षतुःश्लोकीश्लोकस्य सुबोधिनीतोऽवगन्तव्यम् । हृत्तीयेऽपि कार्यस्य
 कारणाभिन्नत्वबोधनार्थं कार्यप्रकाराणां वाचारब्धत्वं वदति, न तु
 तेषाममसत्त्वार्थमिति तदनन्यत्वमूत्रादेवावगम्यत इत्यतो दोषाभा-
 वात् । तस्माद् ग्रहैत प्रमेयम् । तच्च ब्रह्म पूर्वं निराकारमेव स-
 षिदानन्दात्मकं सर्वध्वनममर्थं निमित्तान्तरमन्तरैवांशतो धर्मरू-
 पेण, तदनु क्रियादिरूपेण, ततः मयश्चरूपेण च भवतीत्येकविद्वा-
 नेन सर्वविज्ञानमतिशोपपादकम्, अरूपवदेव हीति पञ्चमूत्र्युक्तमे-
 कदेशितमप्यङ्गीकुर्वता भगवता व्याप्तेन निर्णेतं, पूर्वंवदति सूत्रे ।
 तेन प्रकारद्वयेऽपि ब्रह्मातिरिक्तं न प्रमेयम् । प्रकारद्वयं च यथायथं
 मुख्यामुल्यशील्योरुपयुज्यते । तेन न विरोधः । नत्र द्वितीयपक्षानु-
 सारिणी सृष्टिप्रक्रिया । तत्र बुद्धिर्माकर्षार्थं कारणकार्यस्वरूपभेदेन
 विरूपत्वं सर्वनिर्णये व्युत्पादितम् । सृष्टिप्रक्रिया तु द्वितीयस्कन्ध-
 सुबोधिण्या श्रीमदानार्पणरर्णरेवं मदाजिता । ब्रह्म हि धर्मरूपेण
 मयश्चानानन्दकालेन्द्राक्रियामाशाप्रकृतिरूपेण पूर्वं भवति । न च
 सर्वदा तथा भवतीति शङ्कनीयम् । आपादकस्य हेतुमूत्रस्य काल-
 म्पायात्वात् । ज्ञाने च काले तदर्थेव निपायकत्वात् सर्वदा भवि-
 ष्यति । कायस्य निपायकत्वं तु पराक्षितदमेव । कालेन मदात्प-

ज्ञानामिच्छादिशक्तीनां च सदैकरूपत्वं भगवान् स्यादप्यतीति
 नित्यान्ताः । तत्र कालः क्रियाशक्तिरूपः । योऽयं कालस्तस्य ते
 व्यक्तवन्धोश्चेष्टामाहुश्चेष्टते येन विश्वमिति वाक्यात्, क्रियाशक्ति-
 प्रधानत्वदर्शनाच्च । इच्छा त्वभिध्यानरूपेति, अभिध्वोपदेशाच्चेति
 सूत्रे निर्णोतव्य । सर्वकामः, सोऽकामपतेति श्रुतयः । तदाकारश्च
 बहु र्वा मजायेति द्विविधः । तत्राद्यो भेदरूपः । तेन सच्चिदान-
 नन्दधर्माः कालातिरिक्तक्रियाज्ञानानन्दरूपाः स्वयं भिद्यमानाः ।
 स्वाश्रयमापि भिन्दन्ति । क्रियावन्तं ज्ञानिनयानन्दिनं च कुर्वन्ती-
 त्तर्यः । तदा स भगवान् त्रिरूपोऽपि सर्वतःपाणिपादान्तो भवन्
 साकारतामापद्यते । एवं भिन्नोऽपीच्छया स्वस्याभिसत्त्वालोचन-
 रूपया भिन्न इवाखण्डो भवतीति कार्यविचारेणावसीयते । अत
 एव तदपेक्षया कार्यरूपस्याल्पत्वात् तानि त्रीण्यापि रूपाणि,
 पूर्णमद् इत्यादिश्रुतौ पूर्णशब्देनोच्यन्ते । अत एव च सद्रूपस्य
 प्रत्येकपर्यवसायित्वम् । एवमेवेतरयोरापि द्वेषम् । तयोरान्तरत्वेन
 शीघ्रं तथा बुद्धावनारोहेऽपि समानयोगक्षेपत्वात् । अस्ति भाति
 प्रियमित्तेव बुद्धावनारोहाच्च । शक्तिस्तु सद्दशस्य क्रियारूपा चिदं-
 शस्य व्यामोहिका माया । विलम्बमानया यस्य स्यात्तुमीक्षापथे-
 ऽमुया * विमोहिता विकल्पन्ते ममाहमिति दुर्धिय इत्यादिवा-
 षयोक्ता त्रिगुणा सा जगत्कर्माभायाया अंशभृता आनन्दरूपस्य
 जगदुत्पत्तौ करणमृता । साऽपि, सत्त्वं रजस्तप इति निर्गुणस्य
 गुणास्त्रयः * स्थितिमर्गनिरोधेषु चृहीता मायया विभो, इत्यस्य
 ध्रुवाधिण्यां सम्पादिवृता । सर्वरूपभगवत्सम्बन्धात् सर्वप्रतिकृतिरू-
 पोति प्रतिकृतिसंवायकम् । ततश्च मूलरूपोपरि संचापकरूपा सा
 भवति । ततो मूलरूपे निर्गतेऽक्षरांशभृतस्य तत्र मवेशस्तदा तस्मि-
 न्नामाकृतिं सम्पादयतीति देशकालवस्तुरूपा रात्री कदाचिद्भगव-

दिच्छाया कर्ष्यपि भवति । न तु तावता मूलकर्तृत्वम् । एतत्त्रित-
यस्या शक्तिः सच्चिदानन्दरूपस्य मानस्वतलादिवाच्या । इत्या-
दिकः पूर्वाकारस्य कामस्य मयञ्च । द्वितीयस्तृत्कर्षापकर्षरूपः ।
तेन त्रिष्वानन्द उत्कृष्टः । इतरौ पयोत्तरमपकृष्टौ तदेतरौ तं सेव-
मानौ जातौ । ततस्तयोर्धर्मौ ज्ञानक्रिये भगवच्छक्तिरूपे जाते । त-
दा स आनन्दो ज्ञानक्रियाशक्तिमाज्जातः । तदाचिदंशस्य शक्ति-
र्या व्यामोहिका माया अविद्येति यावत् । सा चिदंशाज्ज्ञानरूपे
धर्मे गते तं व्यामोहयति । स तु बोधरूपोऽपि धर्मरूपज्ञानाभावा-
त् तथा व्यामुग्धः । आनन्दस्य पृथग्भूतत्वात् । तस्त्वन्धेनानन्दो
भविष्यतीति बुद्ध्या तथा सम्बद्धयते । ततो व्याकुलः सन् सदा-
नन्दकृतसृष्टौ यः सूवात्मा आसन्नो दशविषमाणरूपसप्तमवल-
म्ब्य तिष्ठति । तदा प्राणधारणप्रयत्नवत्त्वाज्जीव इत्युच्यते । सदं-
शस्तु क्रियाशक्तेर्गतत्वादव्यक्ततामापद्यते जडश्च भवति । पश्चा-
न्मूलभूतक्रियांशाभिः क्रियाभिर्व्याप्यं शरीरादिरूपेणाभिव्यज्य-
ते । पश्चात्तस्यां क्रियायां तत्कृतधर्मे वा तिरोभुते तिरोभवति ।
तदापि तस्यां क्रियायां जातायां यो नामरूपे व्याकरवाणीति
रूपया मूलेच्छया जातो घटादिशब्दः स जीवे भगवति बुद्धौ चा-
भिव्यक्ते एव तिष्ठन् ध्वस्तादिव्यवहारमुपपादयति । एतस्य
दशवियत्वं, यथा महान्ति भूतानीत्यस्य सुबोधिनीतोऽवगन्तव्यम् ।
एष चिद्रूपोऽपि ज्ञानशक्त्यंशभूतेर्ज्ञानैरभिव्यज्यते, तिरोभवति च ।
तस्य च विभागः प्रारम्भ एवास्माभिः प्रदर्शितः । एवमेवानन्दव्य-
वस्थाप्युद्या । आनन्दरूपस्य विभागस्तु सर्गादीनाम्, अदीनन्दी-
लाभितेति श्लोकीसा स्वरूपधर्मत्वेन विज्ञेयः । यद्यपि श्रुतौ
विपालविपासंनिधीषे स्फुटे नोक्ते तथापि पूर्वरूपतिरोभावं विनो-
त्तरूपानिर्भावाभावात् प्रजापेयेत्याकारेणैव संदर्शिते । एवञ्चोभा-

भ्यामिच्छाभ्यां सच्चिदानन्दरूपेभ्यो यथायथं प्राणाद्या जडा-
 श्चिदंशजीवबन्धनपरिकरभूताः सदंशा जीवाश्चिदंशा बन्धनीया
 आनंदंदांशास्त्रिषामका अन्तर्यामिणश्च विस्फुल्लिङ्गन्यायेन व्युत्प-
 रन्ति । एवं बन्धेषु जीवेषु यस्मै भगवोस्ता पूर्णा ज्ञानशक्ति क-
 यच्छेद् तदा ता मोदिका यागा सजति, मयत्नं च सजति, स्वस्ते
 चिद्रूपे चानतिष्ठते, अपराधीनश्च भवति । जगत्कर्तृत्वं तु न भव-
 ति । तस्य सा मायाशक्तिर्न भवति । उत्कर्षोऽपि न भवति । आ-
 नन्दस्वैवोत्कृष्टत्वात् । हीनता त्वापाततो वर्तते । आनन्देन सह-
 मिलितस्त्वानन्दोऽपि भवति । स चेद स्वधर्मेण तं सृष्टीयात् । इयं
 प्रक्रिया सर्वश्रुतिवाचयानुरोधेन श्रुतार्थापत्तिरिद्धा सर्वधैवोपपुङ्ग-
 वे । अन्यथा प्रक्रिया तु वाचयानि वाचते इति सृष्टिप्रक्रिया ॥
 एतद्वान्तरप्रक्रियास्तु शास्त्रार्थनिबन्धे षोढा मदीशिताः । तत्र
 प्रथममाकाशवद् व्यापकं हीति द्वाभ्यां ब्रह्मस्वरूपमुक्त्वा ततो,
 बहु स्वामितीळामकारद्रूपमुक्त्वा, तदिच्छामात्रतस्तस्मादिति द्वा-
 भ्यां, स पयोर्षिताभिस्तन्तुनोच्चरेदिति हस्तबालाकिब्राह्मणश्लाघि-
 तः साक्षात्सर्वसृष्टिमकार उक्तः । तत्र प्राणलोकदेवभूताः सदंशाः
 सर्व एवात्मान इत्यात्मपदं तु, गुहां मधिष्ठाविति श्रुतन्तरानुरोधा-
 ज्जीवान्तर्यामिणोः संप्राहकम् । एवमेवमेतेषां स्वरूपभेदे कारण-
 स्वरूपभेदोऽप्यर्थाक्षिप्त इति, बहु स्वामितीच्छया प्रथमं सच्चिदा-
 नन्दानां भेदो द्वितीयस्कन्धप्रक्रियायामुक्तः । तेषां कारणरूपाणां
 त्रयाणां पूर्णत्वं यदुक्तं श्रुतौ तदेवं ज्ञेयम् । पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णाद्
 पूर्णमुदच्यते पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यत इति । अस्या-
 ऽर्थः । अदः परोक्षं ब्रह्म आनन्दरूपं पूर्णम् आकाशवद् व्यापकमि-
 ति कारिकोक्तरीतिकम् । इदं ज्ञानरूपं द्वितीयपुरुषरूपं पूर्णं पूर्वा-
 क्तरीतिकम् । पूर्णाद् द्वितीयाद् पूर्णं सद्रूपं मयमपुरुषरूपम् उद-

ष्यते उद्दिश्यते पूर्णात्मस्वभावासागेनोदगच्छतीत्यर्थः । कार्यस्वरूपस्य मलये मत्वापत्तिदशायां तद्रूपत्वमाह । पूर्णस्य सदादिरूपस्य ब्रह्मणः पूर्णम् एकरसत्वमादाय भगवत्करुणया तद्वत्त्वं मृदीत्वा पूर्णमेवावशिष्यते तद्रूपमेव भवतीत्यर्थ इति । क्रमसृष्टिमक्रिया तु छान्दोग्यतैत्तिरीयादौ, तदैक्षत षड् स्यामिति, तत्तेजोऽमृजनेत्यादि, तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इत्यादिना उक्ता । तत्र सदंशोद्गमे एवं प्रकारभेदः । जीवान्तर्धामिणोस्तु तैत्तिरीये देहप्रवेशोत्तरं भेद उक्तः । तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्तदनुमविश्य सच्च सच्चाभवदिसादिश्रावणाद् द्वितीयस्कन्धोक्तं तत्राप्याविरुद्धम् । एवमन्यत्रापि विचारेणाऽनुमन्धेयम् । सृष्टवनन्तरं कार्यविचारे तु यद्यपि बृहदारण्यके त्रयं श्रावितम् । त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म चेति तथापि छान्दोग्ये कर्म न्यक्कृत्य, अनेन जीवेनात्मनानुमविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति रूपमेव श्रावितम् । तेन नामरूपभेदाद् द्विविधैव सृष्टिः । तत्र रूपमृष्टी पञ्चात्मको भगवान् कारणम् । द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च * वासुदेवान् परो ब्रह्मज्ञचान्योऽर्षोऽस्मि तत्स्वत इति द्वितीयस्कन्धे रूपमृष्टिमकरणीयवाक्यात् । तत्र द्रव्यं माया । मकृतिर्गोस्योपादानमिति । अग्रे तु महाभूतादिकम् । अनन्तरमृष्टी तु अधिष्ठानं तथा कर्ता कारणं च पृथग्विधम् * विविधाश्च पृथक्चेष्टा देवं चैवान्न पश्यमम ॥ शरीरवात्मनोभिर्गतेन कर्म प्रारभते नरः * न्यारयं वा निपरीतं वा पश्येते नस्य हेतव इति गीतावाक्यादेते पश्यहेतवः ॥ तत्राधिष्ठानं शरीरम् । कर्ता जीवः । पृथग्विधकरणमिन्द्रियाणि विविधाश्चेष्टाः माणस्यैवमुताः । देवं भगवादिच्छादीनि रूपमृष्टिण्यवस्था । नाममृष्टी तु, म एव जीवो विवरमृष्टीति पूर्वमकरणात्तैकादशस्कन्धीयवाक्यात् सूत्ररूप

एव भगवान् सुपुम्नामार्गेण व्यक्तो भवान् घोषात्मा शब्दब्रह्मरूपः प्रकाशते । ततः स एव घोषो नादात्मा वर्णपदवाक्यनामको भवति । तद्विषयको विचारः सर्वोऽपि प्रमाणपरिच्छेद एवोक्त इति न पुनरुच्यते । अतः परं बुद्धिमौक्यार्थं तारतम्यज्ञानार्थं च प्रमेयं त्रिरूपेण वर्ण्यते । स्वरूपकारणकार्यकोटिभेदात् । तत्र स्वरूपकोटी भगवान् क्रियाज्ञानतद्रूपविशिष्टभेदेन त्रिविधः । तथाहि । वेदादिभावापन्नस्य शब्दस्यैवात्र प्रमाणत्वात् तस्य पूर्वकाण्डे यद् एव प्रतिपाद्यते । स च यद्यपि, यज्ञो वै विष्णुरित्यादिभिः, नारायणपरा लोका देवा नारायणज्ञा इत्याद्युपबृंहणसहिताभिस्तत्पर्यतो भगवदात्मक एव निश्चितस्तथाप्यनुष्ठानमारभ्य फलानुभवपर्यन्तार्थां दशार्थां साधनत्वेन क्रियैव प्रतीयत इति क्रियायामन्तर्हित एव सन् पूर्वकाण्डार्थरूपः । एवं द्वितीयकाण्डेऽपि सच्चिदानन्दात्मकमनन्तरूपमनन्तगुणमनन्तशक्ति ब्रह्म प्रतिपाद्यते, तथापि गुरूपमत्तिमारभ्य चरमवृत्तिपर्यन्तमनन्तरं च ज्ञानमेव प्रतीयते इति ज्ञानेऽन्तर्हितमेव सद्दुत्तरकाण्डार्थरूपम् । तद्रूपबृंहणेषु गीताश्रीभागवतादिषु तु भक्तिविषयत्वेन ज्ञानक्रियाविशिष्टः साकारोऽनन्तगुणपूर्णः प्रतिपाद्यते । परममत्तया च तादृश एव प्रकटो भवतीति । भक्तिस्तत्र गुणीभवतीति ज्ञानक्रियाविशिष्ट एव तदर्थरूप इति त्रिविधोऽपि प्रमाणानुरोधप्रमेयात्मा स्वरूपकोटिः । अक्षरमुत्तरकाण्डार्थे, कर्म पूर्वकाण्डार्थे प्रविशति । कालोऽपि कालोऽस्मीति, कालरूपोऽवतीर्ण इति, प्रकृतेर्गुणसाम्यस्य निर्विशेषस्य मानावे * चेष्टा यतः स भगवान् काल इत्युपलक्षित इत्यादिवाक्येभ्योऽन्तःसच्चिदानन्दरूपत्वाद्गुणाभिमानिनां ब्रह्मादीनां भयजनकत्वाच्च स्वरूपकोटी । एवं स्वभावोऽपि शास्त्र उत्पत्त्यनुत्तया अनभिमानत्वयुक्तत्वाभ्यां लिङ्गाभ्यां स्वरूपकोटी ज्ञेयः । अन्तर्यामिणां

स्वरूपभूतत्वेऽपि जीवेन सह कार्ये प्रवेशात् तद्भेदानामानन्त्येऽपि
कारणीभूतवक्ष्यमाणतत्त्वशरीरे मचिश्ये तत्साहाय्यकरणात् कार-
णकोटावेव निवेशो, न तु स्वरूपकोटौ । अन्तर्यामिब्राह्मणोक्त
एकः सर्वान्तर्यामी तु भगवानेवाऽनो न कोऽपि शङ्कावकाशः ।
क्रमसृष्टिरूपा पौराणप्रक्रियामादाय सर्वनिर्णयनिबन्धेऽक्षरादयो
लक्षिताश्च । तत्र प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ परमात्माऽभवत् पुरा *
यद्रूपं समाधिप्राय तदक्षरमुदीर्यत इत्यक्षरलक्षणम् । इदमेव तृतीय-
स्कन्धे मेत्रैयेण आण्डकोशो बहिरयमित्यादिना तत्र कार्यस्थिति-
कथनेन समवायित्वबोधनपूर्वकं लक्षयता, तदाहुरक्षरं ब्रह्म सर्व-
कारणकारणम् * विष्णोर्धाम परं साक्षात्पुरुषस्य महात्मन इत्य-
नेनोक्तम् । सर्वकारणयोः प्रकृतिपुरुषयोरपि कारणमिति । भग-
वता चैकादशे, आसीज्ज्ञानमयो ह्यर्थ एकमेवाविकल्पितमित्युप-
क्रम्य तन्मायाफलरूपेण केवलं निर्विकल्पितम् * बाह्मनोगो-
चरातीर्तं द्विधा समभवद् बृहत् ॥ तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिः सोम-
यात्मिका * ज्ञानं त्वन्यतमो भावः पुरुषः सोऽभिधीयत इत्यनेनो-
क्तम् । एतदेव पूर्वोक्तानां त्रयाणां पूर्णरूपाणां मूलभूतं ज्ञानप्र-
धानं गणितानन्दं ब्रह्मकूटस्थान्व्यक्तासत्तत्त्वमइत्यादिपदाभिधेयम् ।
केचित्तु स्थूलसूक्ष्मदेहद्रव्यानच्छिन्नं चैतन्यं कूटस्थपदवाच्यपाहुः ।
तन्न । शक्तिग्राहकस्यालाभात् । अतो योग एव तत्रादरणीयः ।
इदमेव मूलरूपचरणासनलोकादिरूपं व्यापिवैकुण्ठ इत्यप्युच्यते ।
अन्तर्याम्यवतारादिरूपे पादरूपेण हंसस्वरूपे पुच्छरूपेण च भव-
ति । ज्ञानमार्गे फलरूपमप्येतदेव । इत्यक्षरं निरूपितम् ॥

एतस्यैव रूपान्तरं कालकर्मस्वभावाः । कालस्यांशभूतौ कर्म-
स्वभावावौ । तन्न अन्तःसच्चिदानन्दो व्यवहारे ईषत्प्रत्वांशेन पकटः
काल इति कालस्य स्वरूपलक्षणम् । अतीन्द्रियत्वेन कार्यानुमेष-

त्वेन चेपत्सचशेन प्रकटत्वमाकाशादेरप्यस्तीति तद्धारणायाथं
दलम् । अक्षरवारणाय द्वितीयम् । इदञ्च कालोऽस्मि लोकस्यकृत,
कालेनाव्यक्तिमूर्तिनेति वाक्यानुरोधि । निस्रगत्वे सति सकलाश्रयः
सकलोद्भवो वा काल इति कार्यानुसारि लक्षणम् ।

तत्राद्येऽक्षरवारणाय, द्वितीयं ईश्वरेच्छादिवारणाय सत्यन्तम् ।
माणादिवारणाय द्वितीयम् । श्रुतावनस्तमितत्वबोधनेन तस्यापि
निस्रगत्वात् । एतेनैव चिरसिद्धादिव्यवहारस्यातीतानागतादिव्यव-
हारस्य चोपपत्तिः । गुणव्यतिकराकारो निर्विशेषोऽप्रतिष्ठितः *
पुरुषस्तद्गुपादानमात्मानं लीलायाऽमृजादिति वाक्यानुसारि चेदं
लक्षणम् । एतस्य प्रथमं कांशं गुणक्षोभः । कालाद् गुणव्यतिकर
इति वाक्यात् । एतस्य च मूर्धादय आधिभौतिकं रूपम् । परमा-
णादिद्विपरार्द्धान्तमाध्यात्मिकम् । आधिदैविकं, कालोऽस्मीति
वाक्याद् भगवानिव । तत्र यावता कालेन सूर्यरथचक्रं परमाणुमांशं
देशं व्याप्नोति स कालः परमाणुः । चतुर्मुखासुर्द्विपरार्द्धम् । पर-
माणुस्तु सदा संयोगावस्थां कार्यावस्थां च न प्राप्नोति सूक्ष्मः सद-
वयवः । तदुक्तं, चरमः सद्विशेषाणागनेक्रोऽसंयुतः मदा * परमा-
णुः स विज्ञेयो नृणामैक्यभ्रमो यत इति । अतिमूक्ष्म इति विभा-
जकाघातासद्विष्णुः । संयोगावस्थामप्राप्त इति । पत्रैकस्तिष्ठति
तत्र बहवः पृथग्भूतास्तिष्ठन्ति । अणोरणीयानिसादिश्रुत्या भग-
वतोऽप्यतिमूक्ष्मत्वमुपपद्यत इति तद्धारणाय संयोगेयादि । ततः
कार्योत्पत्तिवारणाय कार्येयादि । कदाचित् संयोगे तस्यां दशा-
यां परममूक्ष्मनानिदृशौ लक्ष्याभावादेन लक्षणस्यागमनेऽसम्भवः
स्यादिति तद्धारणाय सदेति । मिद्धान्ते तु स्यूलादेव प्रकृसादेः
सकाशात् कार्यस्य महदादेरुत्पत्तिः । कारणं न तु न्यभावात्त्वा-
ऽवच्छिन्नं मति कार्ययोग्यावयवस्थूलांशतो नानुगतम् । नच सूक्ष्मरेव

तन्तुप्रभृतिभिः पटादिजननदर्शनादयं नियमः प्रत्यक्षविरुद्ध इति
 वाच्यम् । तत्रापि स्थूलस्यैव कार्पाभादेर्दीर्घावस्थां प्राप्तस्याकृति-
 विशेषसम्पादनार्थं खण्डशोऽवयवयोजने यः समुदायस्तस्यैवो-
 पादानत्वमिति ततः सूक्ष्मस्यैव पटादेरुत्पत्तेः । अन्यथा यन्त्राच्चदु-
 च्चारणे छेदस्तन्त्वादेर्न क्रियेत । यत्र तु प्रकारान्तरेण पटोत्तारणं,
 तत्रापि समस्यैवोत्पत्तिर्न तु स्थूलस्यैवविरोधात् कारणतानुगमक-
 रूपालोपाच्च । कुण्डलमतिमादावपि मणिसुवर्णलाक्षादिसमुदाय-
 स्यैवोपादानत्वमित्यन्यत्रापि तथैवोक्तम् । एवं गर्भादावपि बीज-
 रजःसमुदायस्यैव उपादानता । कारणस्थूलता तु बहिस्तदंश-
 दर्शनात् स्पष्टैव । एतेनाण्डजा अपि व्याख्याताः । स्वेदजा अपि
 स्थूलादेव स्वेदादुत्पद्यन्ते । उद्भिज्जास्तु मध्यममङ्कुरमिति बीजात्
 सूक्ष्मा एव । अत एव यावन्नोप्यन्ते तावदङ्कुरभाव एव तिष्ठतीति
 युज्यते । उष्णानां वृद्धिस्त्वाहारन्यायेन बोध्या । यत्र पुनर्लोह-
 दारुदन्तनिर्पासादिभिः पर्यायेणावयवयोजनं गृहादौ चेष्टकादि-
 भिस्तत्रापि पटन्याय एव । अत एकस्यैकमेवोपादानमिति निश्च-
 यः । अन्यथा कारणगुणानां कार्यगुणारम्भकत्वात् कारणगतै-
 कत्वैः प्रत्येकमेकत्वारम्भे कार्येऽनेकैकत्वप्रतीतिरनारम्भे तत्तद्गतै-
 कत्वैरपेक्षाबुद्ध्या बहुत्वमेव प्रतीयेत, न त्वेकत्वम् । अत एकस्यै-
 कमेवोपादानमित्यवदातम् । किञ्च । परमाणुकारणवादे कार्यस्य
 पाञ्चभौतिकत्वाज्जलादयः संयुक्ता भवन्तीतितेऽपि ततः पृग्भृताः
 परमाणुत्वमापद्येरत् । नचैवमभ्युपगन्तुं शक्यम् । प्रत्यक्षविरोधात् ।
 सृष्टिकादौ तथा अदर्शनात् । ननु परमाणुभ्यः सृष्ट्यनङ्गीकारे
 तदभ्युपगमस्य किमावश्यकत्वमितिचेदुच्यते । देहेन सहात्मन
 ऐक्यभ्रमस्य तत्कार्यत्वेन तदङ्गीकारस्यावश्यकत्वात् । धर्माधर्मसं-
 स्कृतेसैरेव जीवस्य देहेन सहैक्यभ्रमात् । नन्वेवं सति पुञ्जात्पु-

ज्ज्योत्पत्तिपक्षापत्तिरिति चेत् । न । इष्टापत्तेः । पीविति राशौ न
 विदां मनाद इत्यादिस्मृतीं शरीरे राशित्वकथनात् । भ्रमाद्यमेव
 तदङ्गीकारात् । यद्दृष्टव्यमानस्त्ववयवी तेष्व्योऽतिरिक्त एव संघा-
 तरूपत्वात् । सामुदायिकश्चायमतो न काऽप्यनुपपत्तेः । ननु
 स्थूलात् सूक्ष्मोत्पत्त्यङ्गीकारे विभागादुत्पत्तिरङ्गीकृता भवति ।
 तथा सति नाशः कस्मादङ्गीकार्य इति चेत् । संयोगादेवेति मूमः ॥
 सत्कार्यवादिभिः प्रतिसंचरस्यैवाङ्गीकारात् । लोकमत्यक्षानुग्रहाय
 तु पाश्चात्यकार्याणामुभाभ्यां यथासम्भवं नाशोत्पत्ती । अत एव
 जलसंयोगेन वहेः कपालविभागाच्च घटस्य नाशः । तज्जनादन्त-
 चपकादेस्तन्नुसंयोगाच्च पटस्योत्पत्तिरिति संगच्छते । ननु पर-
 माणुभ्यः मृष्टघनङ्गीकारे स्थूलाच्चाङ्गीकारे मनसोऽपि मृष्टिर्न
 स्यात् । तथा सति, ब्रह्मणो मानसाः पुत्रा इत्यादिवाक्यविरोधा-
 पत्तिरिति चेन्न । तस्य परमाणुपरिमाणत्वेऽपि परमाणुत्वाभावात् ।
 अन्यथा परमाणूनां पञ्चविधत्वापत्तेः । भौतिकत्वे सति निस्रो
 गतिमात्र परमाणुरिति वैशेषिकलक्षणं तु बाधितमेव । सर्गादौ
 भूतासिद्ध्या भौतिकत्वस्याशक्यवचनत्वात् । नच भूतत्वे सती-
 सेन विशेषणीयमिति वाच्यम् । तथात्वेऽपि निसत्त्वस्याशक्यव-
 चनत्वात् । श्रुत्या स्मृतेर्याधादिति दिक् । एवं परमाणुदेशेन काल-
 परमाणौ ज्ञाते ततः पुराणाद्युक्तरीत्या द्विपराद्धविधिराध्यात्मिको
 ज्ञेयः । इति कालो निरूपितः ॥

अथ कर्म ॥ तल्लक्षणं च विधिनिषेधप्रकारेण लौकिकक्रि-
 याभिः प्रदेशतोऽभिव्यञ्जनयोग्या व्यापिका क्रियेति । कालिक-
 क्रियावारणाय योग्यान्तम् । व्यापिकेति तु स्वरूपकथनमात्र-
 परम् । एवञ्च, सर्वकर्माणि मनसेत्यादौ बहुवचनं तदंशाभिप्रायेण
 बोध्यम् । लौकिकक्रियापरत्वेन वा बोध्यम् । एतेनैवाहृष्टस्या-

ऽप्यात्मगुणत्वं निराकृतं वेदितव्यम् । एवञ्चापूर्वादिष्टधर्माधर्मादिप-
दैरपीदमेवोच्यते । अतः साधारण्येऽपि फलव्यवस्थोपपत्तेर्न कर्म-
नानात्वमित्यपि । दानार्हिमादौ तु धर्माधर्मादिप्रयोगोऽभिष्यञ्ज-
कत्वोपाधिना भाक्तः । एवञ्च यागादपि साक्षादेव स्वर्गसिद्धिरि-
ति दिक् । नच कर्मण एकत्वे सर्वसाधारणत्वात् । पुण्यदंः
पुण्यमाप्नोति पापदः पापभाग्भवेदित्यादिवाक्यानुपपत्तिः । पूर्व-
क्रिययाभिष्यक्तस्य तदंशस्य वचनबलेन पुत्रेष्टयादिवद्व्यधिकरण-
फलसम्पादकत्वात् सुखेनैवोपपत्तेः । अत एव विश्वामित्रादेस्त्रिंश-
द्भवादीनां स्वर्गोऽप्युपपद्यते । एतस्य चाभिष्यक्त्यनन्तरं फल-
समापनावाधिमाकृत्यं फलभोगजनकक्रियया क्रमेण तिरोभाव इति
दिक् । एतस्य च मुख्यं कार्यं जन्मरूपम् । कर्मणो जन्म महतः
पुरुषाधिष्ठितादभृदिति प्रथमत एव जन्मजनकत्वोक्तेः ॥ इति कर्म
निरूपितम् ॥

अथ स्वभावः ॥ परिणामहेतुत्वं तल्लक्षणम् । स्वरूपं तु भग-
वदिच्छाऽऽकारकं, न त्विच्छैव । कालं कर्म स्वभावं चेति वाक्ये,
उपाद्द इति कथनात् । अयमापि व्यापकः । सर्ववस्तुपश्चात्कृत्य
स्वयं गोचरो भवति । यथा स्वभावदुष्टेषु ज्ञानादिकं तिरस्कृत्य
मागेवानुभवमारोहति । यत्रापि नारोहति तत्रापि परिणामः स्व-
भावत इति वाक्यात्तत्कार्येण परिणामेनानुमेय इति न विशिष्य
तत्र कश्चिद्विचार इति स्वरूपकोटिः । द्वितीया कारणकोटिः ।
तत्राष्टाविंशति तत्त्वानि । तेषां च तत्त्वत्वं भगवद्भावरूपत्वात्
तस्य भावस्तत्त्वमिति । भगवता या कारणता सा लोकेऽष्टाविंश-
तिषा प्रकटेति यावत् । न त्वनारोपितरूपत्वेन । श्रुतिविरोधात् ।
कारणत्वं त्वण्डमृष्ट्याविर्भावकक्षत्त्याधारत्वाद् असाधारणत्वेन, न
स्वीश्वरेच्छादिवत् साधारणत्वेनेति ज्ञेयम् । अतः परं गीतां नृतीय-

स्कन्धं चाश्रित्य तेषां लक्षणान्पुच्यन्ते । कार्यकोटिस्तु पश्चाद्वा-
 च्या । तत्र तावत् सुखानावरकत्वे मकाशकत्वे सुखात्मकत्वे च
 सति सुखासत्तया ज्ञानासत्तया च देहिनो देहाद्यासक्तिजनकं स-
 च्चम् । तदुक्तं, तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् मकाशकमनामयम् * सुखस-
 क्तेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चाऽनयेति । अत्र गुणान्तरेऽतिव्याप्ति-
 वारणाय जन्मे सत्त्वविशेषेऽव्याप्तिवारणाय च तृतीयान्तद्वयम् ।
 गुणान्तराभिधितज्ञानसुखात्मकस्वरूपकथनाय सत्यन्तम् । तच्च केवलं
 स्वरूपलक्षणं पुरुषेऽतिव्याप्नोतीति तद्वारणाय कार्यलक्षणेन सहैवो-
 पदिष्टम् । देहिन इत्यमम्भवारणाय । जीवादन्यस्य बन्धाभावा-
 त् । रागात्मकं वा तृष्णामद्गादिजनकं वा कर्मासत्तया देहिनो
 नितरां देहाद्यासक्तिजनकं वा रजः । तदुक्तं, रजो रागात्मकं
 विद्धि तृष्णासङ्गममुद्भवम् * तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन
 देहिनमिति । अत्र तृतीयलक्षणे गुणान्तरेऽतिव्याप्तिवारणाय
 तृतीयान्तम् । बन्धेन मत्वादाधिव्यपज्ञापनाय नितरामिति । द्वितीयं
 उपलक्षणविषया लोभः मृत्तिराम्भ इत्यादिवाक्योक्तकार्यान्तरा-
 णामपि ज्ञापकम् । प्रथमं तु स्वरूपलक्षणम् । विद्धीति कथना-
 त् । रागश्च स्त्रीपुंसोः परस्परं स्पृहेति रामानुजाचार्याः । विषये-
 पु गर्द इत्यन्ये । आवरणशक्तिजन्यं सर्वदेहिमोहकं ममादालस्य-
 निद्राभिर्देहिनो देहाद्यासक्तिजनकं तमः । तदुक्तं, तपस्त्वज्ञानत्रं
 विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् * ममादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति
 भारतेति । अत्र तृतीयान्ते उपलक्षणाविषया ज्ञेया । अपकाशोऽप-
 र्णश्चेति वाक्यात् । शेषं पूर्ववत् ॥ कापिलास्तु, मीसपीतिविषयादा-
 धैर्गुणानामन्योन्यं वैषम्यं, लज्जादिधर्मिन्योन्यसाधर्म्यं गुणा-
 नामिति प्रवचनमूत्रद्वयस्यादिपदाभ्यां कार्यान्तराण्यापि सह्युल्लेहे ।
 यथा हि सांख्यकारिका । मीसपीतिविषयादात्मकाः प्रकाशमृत्ति-

नियमार्थाः * अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिधुनवृत्तयश्च गुणाः ॥
सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकञ्चलं च रजः * गुरु वरणकमेव तमः
मदीपवच्चार्थतो वृत्तिरिति । एतदर्थं तु— सुखदुःखमोहस्वरूपाः
प्रकाशवृत्तिनिग्रहफलका यथाक्रमं गुणाः । ते पुनरन्योन्याभि-
भवान्पोन्याधारत्वान्योन्यजननान्योन्यमिधुनाक्रियाकाः पुरुषार्थं
स्वत एव भवन्ति, न तु केनचित् मेरिताः । यथा वृत्तित्रैले अनलवि-
रोधिनी सहानलेन रूपप्रकाशलक्षणं कार्यं कुरुतो, यथा वा वात-
पित्तश्लेष्माणः परस्परविरुद्धाः शरीरधारणलक्षणं कार्यं कुर्वन्ति
तथैते गुणाः परस्परविरोधिनाऽप्यनुवर्तन्ते, स्वकार्यं च कुर्वन्ती-
ति । शेषं स्पष्टमिति सांख्यतत्त्वकौमुद्यां व्याख्यातः । तत्र स्वतो-
ऽनुवर्तनादिकपनादरणीयम् । स्वभाववादानिश्चरवादाश्रयणात् ।
तथात्वे श्रुतिस्मृतिविरोधात् । अन्योन्यजननमिधुनवृत्तित्वं च
तथा । लक्षणसाङ्ख्यप्रसङ्गात् । रजसो दुःखात्मकत्वं च तथा ।
रागात्मकत्वविरोधात् । शेषं तु गीतादिविरोधाभावादनुमतमेव ।
एते च गुणा यदा भगवतः सकाशादेवोत्पद्यन्ते तदा माया चि-
च्छक्तिरूपा आनन्दरूपा विशेष्या । इत्थं विचिन्त्य परमा स तु
वासुदेवनामाऽवधार्य निजकारणमुक्तिदाता * तस्याग्रैव नियता
परमापि रूपं वज्रे द्वितीयमिति यत् प्रवदन्ति मायामिति पञ्चरात्र-
वाचयात् । तन्मायाफलरूपेणति, दैवी होषा गुणमयीति च भग-
वद्वाक्यात् । द्वितीयस्कन्धे, सत्त्वं रजस्तम इति निर्गुणस्य गुणा-
त्त्वमः * स्थितिसर्गनिरोधेषु वृद्धीता मायया विभो इति मायायाः
करणत्वबोधकब्रह्मवाक्याच्च । एतेषु मूलगुणेषु स्थितावधिकृत-
सत्त्वं यदान्योपमर्हवशाद् दुर्बलं भवति तदा देवादिरूपेण भगव-
न्ते प्रार्थ्यावतारपति स्वांशधर्मादिस्थापनार्थम् । तदा स्वयं, तद-
वतारशरीरसमवाये वा, शरीरशोधकं वा, शरीररूपं वा, मादु-

भावे निमित्तं भवति । तदा सत्त्वस्यावयवा अपि पृथक्पृथक्
रूपाणि विद्यन्तीति प्रथमस्य दशमे, यदा हीति श्लोके स्थितम् ।
यदा पुनस्तन्मायाफलरूपेणेत्येकादशोक्तरीत्या उभयात्मिका चि-
च्छक्तिरूपा । दैवी ह्येषा गुणमयीति वाक्याद् गुणमयी माया
भवति तदा तु, तमो रजः सत्त्वमिति प्रकृतेरभवत् गुणाः *
मया प्रक्षोभ्यमाणायाः पुरुषानुमतेन चेति वाक्यात् प्रकृतिधर्म-
रूपविषयगुणा भवन्ति । क्षोभ्यमाणत्वोक्तेः । तदग्रे च, तेभ्यः
समभवत् सूत्रमिति महत्त्वोत्पादकत्वकयनान्महद्गुत्पत्तेश्च । ततो-
ऽभवन्महत्त्वमव्यक्तात् कालनोदितादिति, दैवात् क्षुभितधर्मि-
ण्यां स्वस्यां योनौ परः पुमान् * वीर्यगाधत्त साऽसूत महत्त्वम्
हिरण्यमिति तृतीयस्कन्धादिवाक्यैः क्षोभोत्तरभावित्वनिश्चया-
द्वैषण्यापरपर्यायस्य क्षोभस्य च सजातीयसंबन्धनात्मकपरिणाम-
रूपत्वादपि तथा । एतेषां च सत्त्वादीनां गुणत्वं न परार्थत्वात् ।
तथा सति संघाततया गुणानां प्रत्येकं सर्वदा त्रिगुणत्वे लक्षणा-
सांकर्यमसद्भात् । किन्तु बन्धकत्वादेव । नच क्षोभस्य पाश्चात्य-
त्वेनाक्षुब्धानां स्वरूपाप्रचयावकत्वात् कार्यलक्षणाव्याप्तिः शङ्क्या ।
स्वरूपायोग्यतया गुणाभिमानिबन्धकत्वेन च लक्षणमन्वयात् ।
भगवतो निर्गुणत्वं तु सूत्रकार्पासन्यायेन । यथा कार्पासे सूत्रं न,
किन्तु कार्पासमेव स्वावयवैः पौर्वापर्यमापद्यमानं सूत्रतामापद्यते,
तथा निर्गुणो भगवान् गुणानुत्पाद्यतीति सुबोधिन्पुक्तदिशा ज्ञेयमा
सदंशात्मत्वं चिदंशाद्रज आनन्दांशाच्च तम इत्यादित्वादिसर्गाभिमा-
यं, कल्पान्तराभिमायं वाऽतो न दोष (१) इति गुणानां लक्षणानि ॥

(१) पूर्वोक्तकल्पमाभिमायम् । कल्पान्तरे त्येकादशस्कन्धो-
क्तरीत्या मन्दिदानन्दात्मकाद् ब्रह्मणः सकाशान्मायोत्पत्तौ तदुत्तर-
मयं विभाग इत्यतो न दोष इति या पाठः ॥

अथ पुरुषः ॥ तल्लक्षणं त्वात्मेति देहेन्द्रियादिकं सर्वं परा-
 ऽर्थमतीत्याग्राह्यमितिष्ठतीत्यात्मा । आत्मनस्तु त्रीणि लक्षणानि ।
 तेष्वनादित्वे सति निर्गुणत्वे सति प्रकृतिनियामकत्वे सत्यहंविधि-
 वेद्यत्वमित्येकं लौकिकम् । स्वयम्प्रकाशत्वमित्यपरं स्वरूपलक्षणम् ।
 विश्वगतगुणदोषसम्बन्धाभावेऽपि सम्यक् संसर्गवत्त्वाभावे तृतीयं
 मुक्त्युपयोगि । तदुक्तं तृतीयस्कन्धे । अनादिरात्मा पुरुषो निर्गुणः
 प्रकृतेः परः * प्रत्यग्भावा स्वयञ्ज्योतिर्वैश्वं येन समन्वितमिति ।
 अत्र प्रथमलक्षणेऽनादिपदं महदादिसाधारणसादित्वानिषेधपरत्वेन
 व्याख्येयम् । द्विधा समभवद् बृहदिति वाक्यानुसंधात् । तेनैव
 भगवद्धारणमपि । शेषं तृपयोगि । तत्र देहादिवारणाय प्रकृतिनि-
 यामकत्वे सतीति व्यतिरेकव्याप्त्या तथात्वसाधनागानादीति ।
 तथैवानादित्वसाधनाय निर्गुणेति । कालवारणायाहंविचीत्यादि ।
 इदं च लक्षणं व्यतिरेकमुखेनेतरभेदसाधने न्यायत्वेन पर्यवस्यति ।
 प्रयोगस्तु— पुरुषः प्रकृतिप्रकृतमिन्नः । उक्तलक्षणकत्वात् ।
 यन्नैवं तन्नैवमिति । द्वितीयं त्वस्तिवसाधकम् । तथाहि । सुपुत्रौ
 द्विविधेऽपि करणे लीने ततः कुनोऽपि हेतोरुत्थितस्य पुंसः सुख-
 महमस्वाप्तं न किञ्चिदवेदिषामिति । आत्मानमप्यबुद्ध्वा शयितो-
 ऽस्मीत्यादिस्मरणात् सुपुत्रावनुभवोऽस्तीति अनुगीयते । अनुभवं
 विना स्मरणायोगात् । अनुभवत्वेन स्मरणत्वेन कार्यकारणभा-
 वात् । सत्त्वेन सविषयकः । तथा सति विषयमपि तदानीं प्रका-
 शयेत् । नापि साक्षात्परम्परया वा विषयजन्यः । तथा सति स-
 विषयकः स्यात् । सविषयकस्य विषयजन्यत्वनियमात् । प्रत्यक्षं
 परोक्षं वा विषयप्रकाशनप्रसङ्गाच्च । अतो विषयाजन्यो निर्विष-
 यक एव विलक्षणः काश्चिदनुभवोऽस्तीति निश्चीयते । एवं सति
 विषयकालभेदेन भिन्नेष्वपि स्मरणेषु योऽहंतामभिमन्यमानो नि-

यादि ॥ मुखमहमस्वाप्सामिति स्मरणे स्वप्रक्रियाविशेषणत्वेन स्मर्यमाणस्य मुखस्य सुपुष्पितमानकालीनत्वमेव गोचरीक्रियते । तच्च मुखं सत्सम्पत्त्येति श्रुत्याऽवसीयते । अतो नार्यं गौण्या व्य-
वहारः । कामुकनिर्वेदस्तु बाह्यमुखभावादेवावकल्पमानो न तत्र-
त्यमुखबाधक इति । आत्माबोधज्ञानं तु विषयत्वेनात्मबोधभावावि-
षयकमिति न स्वप्रकाशता बाधने । अन्यथा सुखात्मानावपि न स्मर्येयाताम् । अनुभवमन्तरेण स्मरणायोगादित्युक्तम् । ननु स्मरणस्य स्वसजातीयानुभवजन्यत्वनियमानुरोधाद्विषयत्वेनैवैषां भानमङ्गीकार्यम् । तच्चार्थान्तरतापादकं प्रसङ्गविरोधि च । नि-
र्विषयं तु ज्ञानं न क्वापि सिद्धमतो नेदं युक्तमिति चेन्न । तच्चाया इवेदानीं त्रिविषयत्वस्य स्फूर्तावपि तदानीं निर्विषयत्वस्यावाधाद् उक्तनियमस्य वाऽप्रयोजकत्वात् । अन्यथा तच्चापामतीतत्वस्य चास्फुरणापत्तेः । निर्विषयत्वस्य च जन्यज्ञान एव बाधकत्वेना-
त्मरूपाज्जन्यज्ञानाबाधकत्वात् । अतो न चोद्यावसरः । अत एव श्रुतिरपि, अत्रात्मा स्वपञ्ज्योतिर्भवतीत्याहेति दिक् ॥

एवं तस्य केवलत्वे सिद्धे यस्तास्मिन् कर्तृत्वादिना सगुणत्व-
प्रत्ययः स सृष्ट्यानुकूलभावादिच्छया प्रकृत्याद्यविवेककृतः । सूर्य-
स्येव रक्तादर्शादौ रक्तप्रत्ययः । अत एव च मुक्तियोग्यत्वम् । अन्यथा बन्धस्य स्वाभाविकत्वापत्तौ मोक्षशास्त्रवैयर्थ्यापत्तेः । स्वाभाविकस्य नाशायोगात् प्रवृत्तिविषातेऽननुष्ठानलक्षणाप्राप-
ण्यपत्तेश्च । स्वभावनाशाङ्गीकारे च दुग्धादिवत् स्वरूपनाशप्रस-
ङ्गादनित्यतापत्तेश्च । नच शुक्लपटन्यायेन स्वभावनाशाङ्गीकारे स्वरूपनाशाभावाददोष इति वाच्यम् । तत्र स्वभावनाशात् क्षा-
लनादिना पुनरुद्भवदर्शनात् । अभिभवमात्रं परम् । तथा सति पुनर्वन्ध्यापत्तौ न स पुनरावर्त्तन इत्यादिश्रुतिविरोधापत्तेः । तदिदं

हृदि कृत्वा तृतीयं लक्षणम् । सोऽयं न नाना, किन्त्वेक एव सर्व-
 म् । अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थित इति वाक्यात् । प्रकृ-
 तिं पुरुषं चैव विद्वद्यनादी उभावपीति वाक्यस्ययोरेकवचनान्तयोः
 पदयोर्मध्य एकस्य व्यक्तिपरत्वमन्यस्य जातिपरत्वमित्यत्र विनि-
 गमकाभावाच्च । ज्ञानं त्वन्यतमो भाव इति वाक्याच्च । कालवृ-
 क्ष्या तु मायायां गुणमय्यामथोऽक्षजः * पुरुषेणात्मभूतेन वीर्य-
 माधत्त वीर्यवानिति प्रकृतौ वीर्याधानमाश्रयमेव करणत्वेनैव त-
 स्यापेक्षणाच्च । सांख्यानतरे त्वयमेवेश्वर इत्युच्यते । पुरुषेश्वर-
 योरत्र न वैलक्षण्यमप्यपि * तदन्यकल्पनाऽपार्थेति पञ्चविंशतितत्त्वो-
 पपादन एकादशे भगवद्वचनात् । चिद्रूपत्वेन पुरुषेश्वरयोरवैलक्ष-
 ण्यात् । तदुपपादितं तृतीयसुबोधिन्यां श्रीमदाचार्यैः । तथाहि ।
 पुरुषस्त्वेक एव । पुरुषेश्वरयोरत्र न वैलक्षण्यम् अप्यपि तदन्य-
 कल्पनाऽपार्थेति । अतो जीवेश्वराववस्थाभेदेनैव भिन्नौ, न स्वत
 इति यदेव पुरुषलक्षणं तदेव जीवलक्षणम् । प्रकृतिरपि यद्येका
 भवेद् भवस्या न भिद्येत । अतः प्रकृतिद्वयं मन्तव्यम् । तत्रैका
 ध्यामोहिका, द्वितीया तु मूलप्रकृतिः । यदा भगवदिच्छया पूर्वा-
 मभिन्यते तदा इच्छाव्यापारभूतैर्षोडशप्रकृतिगुणैर्बद्धो बशीकृणो
 जीवावस्थां प्राप्नोति । यदा तु मूलप्रकृतिं तदा स्वरूपस्थित एव
 जगत्कारणं भवति । प्रदेशभेदेन वा ते उभे पुरुषसङ्गते । यथा-
 ऽऽकाशे क्वचिद् ब्रह्मादि, क्वचिन्न, तद्वत् । जीवानां पृथक्त्वे श्रुति-
 स्मृतिविरोध आपद्येत । मपञ्चस्थ मिथ्यात्वेऽपि शास्त्रविरोधः ।
 अनिमोक्षः । एकमुक्तौ सर्वमुक्तिरविश्वासश्च स्यात् । अथ उभयं
 यथोपपद्यते तथा मूलपुरुषः प्रकृतिद्वयं पृच्छतीति मन्तव्यमिति ।
 प्रकृते त्वयं द्वारभूत एव भगवदंशः । ईश्वरस्तु भगवान् स्वयमेव ।
 जलमः पुरुषस्त्वन्य इति वाक्यात् । तत्स्वरूपं तु शास्त्रार्थमकरण-

निबन्ध एव मयञ्चिनमिति । नात्रोच्यते । जीवस्तु पुरुषतत्त्वाद्
भिन्न एव । एकस्यैव ममांशस्येति, ममैवांशो जीवल्लोके जीवभूतः
सनातन इति भगवद्वाक्यात् । परं तु विद्रूपत्वेन तत्सजातीयः
पुरुषस्यैवांशो वा । क्षरः सर्वाणि भूतानीति वाक्यात् । एकस्य
फलत्वमित्यनेनाचार्यैः फलत्वाङ्गीकारात् । मयमस्कन्धे, तस्यैव
हेतोः मयतेत कोविद् इत्यस्य सुबोधिन्यामपि पुरुषांशत्वोक्तेः ।
त्वमात्मनात्मानमवेहीत्यत्राक्षरांशपुरुषांशभेदेन द्विविधेर्जावाङ्गीका-
राच्च । एवमपि भगवदंशत्वाविरोधाच्च उभयथापि । स्वरूप-
लक्षणे कोऽपि न विशेषः । तेन मृगुष्यादिसाक्षित्वेन जीवात्म-
सिद्धयैव मूलपुरुषस्यापि सिद्धिरप्रत्यूहा ॥

कापिभास्तु— अव्यक्तमददहङ्कारादयः परार्थाः । सङ्घात-
त्वात् । पर्यङ्कासनादिनत् । संघाताः, त्रिगुणात्मकत्वाद्, विवेकि-
त्वाद्, विषयत्वात् सामान्यत्वाद्चेतनत्वाद्, असवधर्मित्वादिति
पद्भिर्हेतुभिः संघातत्वम् । तेन च परार्थत्वमव्यक्तादीनां साधयि-
त्वा, यदार्था एते स परः पुरुषोऽस्ति । स च पूर्वोक्तेऽभ्योऽव्य-
क्तादिभ्यो विपरीतस्तद्भिन्नश्च । तथाहि । पुरुषः, अपरार्थः ।
असंघातत्वात् । असंघातः । अत्रिगुणत्वाद्विवेकित्वादविषयत्वा-
त्सामान्यत्वाच्चेतनत्वाद् असवधर्मित्वाच्च । यन्नैवं तन्नैवम् ।
अत्रिगुणः । परानधिष्ठीयमानत्वात् । यन्नैवं तन्नैवम् । त्यादिष्वः ।
व्यक्ताव्यक्तभिन्नः । भोक्तृत्वात् । कैवल्यार्थमवर्तमानत्वाच्च ।
यन्नैवं तन्नैवम् । व्यक्ताव्यक्तवत् । यद्यपि संघातलिङ्गकानुमाने
दृष्टान्तस्य पर्यङ्कादेः सङ्घातान्तरार्थत्वमेव दृष्टमिति दार्ष्टान्तिकेऽव्य-
व्यक्तादौ सङ्घातान्तरार्थत्वापत्त्या पुरुषस्यापि सङ्घातत्वापत्तिरित्य-
र्थान्तरताऽऽपत्तिः, तथाप्यनवस्थापत्तिभिः पक्षे दृष्टान्तीयाशेषध-
र्मापत्त्याऽनुमानमात्रोच्छेदमसङ्गेन चासंघातरूपस्यैव पुरुषस्य तेना-

पि सिद्धिः । एवं सिद्धः पुरुषः प्रकाशस्वरूप एव, न तु जन्यज्ञान-
वान् । अत्रङ्गश्रुतेः । अन्यथा परिणामित्वापत्तेरनिर्बोधसक्तेश्च ।
सुपुण्याद्यनाक्षितापत्तेश्च । स च व्यापको नियतः प्रतिशरीरं मिश्र-
श्च । यथाहुः— संघातपरार्थत्वात्त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानान् *
पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात् कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च ॥ जन्ममरणकरणा-
नां प्रतिनिपमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च * पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्य-
याच्चवेति । तेषु प्रकृतौ महत्तत्त्वे वा प्रतिबिम्बितो यः स सर्व-
विषयं सर्वकर्तृत्वं चात्मन्यभिमान्यमान ईश्वर इत्युच्यते । रजस्त-
मोभ्यामुपरक्तंऽधर्मादियुक्ते महत्तत्त्वादीं तादृशमहत्तत्त्वे वा प्रति-
बिम्बितश्च जीवात्मेत्युच्यते इत्याहुः ॥

पाञ्चमलास्तु— अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाऽऽख्यैः
पञ्चभिः क्लेशाधिहितमतिपिद्ध्यामिश्ररूपैस्त्रिविधैः कर्मभिर्जासा-
पुनोर्गात्मकैर्विपाकाख्यैस्त्रिभिः कर्मफलैराशयाख्यैः संस्कारैश्च
त्रिष्वपि कालंश्वसंस्पृष्टः पुरुषान्तरेभ्यो विशिष्टः स्वत एव सकल-
जगदुद्धारणक्षमः पुरुष ईश्वरः । स चाऽनुमानागमाभ्यां सिद्ध्य-
ति । तथाहि । अतीतानागतज्ञत्वं वचचिन्निरतिशयत्वरूपां काष्ठां
प्राप्तं सातिशयधर्मत्वान्महत्त्वाल्पत्वादिवत् । यत्र चेदं निरतिशय-
तां प्राप्तं स ईश्वर इति सामान्यतस्तत्सिद्धौ विशेषेण तत्स्वरूपम्
आगभादवगम्यते । स एव च निर्माणार्थं कायमधिष्ठाप्य ब्रह्मादिभ्यो
वेदाद्युपदिशति । यस्य यस्य यद्यदिष्टं तत्तेभ्यां दत्त्वा सर्वान्
संभारिण उद्धारिष्यामीत्यध्यवसायेन प्रकृतिपुरुषसंयोगवियोगी च
करोति । न च क्षेत्रज्ञाधिष्ठानेन तत्संयोगसिद्धिः । तेषां प्रकृति-
स्वरूपानभिज्ञत्वेन तत्कृताधिष्ठानस्याशक्यवचनत्वात् ।

नच वत्तार्थं क्षीरस्यैव स्वतः प्रकृतेः संयोगार्थं प्रवृत्तिरिति वाच्य-
म् । तथापि चेतनानधिष्ठितस्य क्षीरस्यामवृत्तिरिति दृष्टान्तवलेना-

ऽप्यभिष्टातुः सिद्धौ क्षेत्रज्ञानामयोग्यत्वादीश्वरं विना तदभिदेः ।
 एतन्नैव कृषीवलकृतधान्यारोपदृष्टान्तोऽपि दत्तोत्तरः । कालादृष्टा-
 दीनामुत्तरभावित्वाच्चैः स्वपूर्वकालीनसंयोगासम्भवात् । अतो-
 ऽन्यपुरुषाविलक्षण एव भगवानीश्वरः । तस्य च तथाविधगैश्वर्य-
 मनादिनिरतिशयसर्वज्ञानप्रमाधिकरणादनादिसम्बद्धमन्वोत्कर्षात् ।
 तस्य च सत्त्वस्यानादिः केवलसात्त्विक एवोत्कर्षवान् परिणाम
 ईश्वरभोग्यतया व्यवस्थितः । अन्यप्राणिनां चित्तं यथा सुखदुः-
 खमोहात्मना परिणमन्निर्मले सात्त्विके धर्मात्मपरूपे प्रतिसंक्रान्तं
 चित्तमतिबिम्बस्य संवेद्यं भवति, नैवमीश्वरस्य । अत एव च न
 मुक्तात्मनां तत्तुल्यत्वम् । तेषां पूर्वं क्लिष्टत्वात् । अनेकेषामीश्वरत्वे
 भिन्नाभिप्रायत्वेन कार्यानुत्पत्तिप्रसङ्गाच्चेति भगवानीश्वरोऽतिरि-
 क्त एवेति । संसारिणस्तु निखोदितचिच्छक्तिरूपाः स्वमभिहिते
 सत्त्वे प्रतिसंक्रान्ताः सत्त्वमग्नं चैतन्यमभिव्यञ्जन्ति । अत एवा-
 स्मिन् दर्शने द्वे चिच्छक्ती, निखोदिताऽभिव्यङ्ग्या चेति । तत्रा-
 भिव्यङ्ग्याधारभूतं सत्त्वमामोक्षप्राप्तेर्भोग्यं भवति । तदेव भोग्य-
 सत्त्वं सांख्यैः सुखदुःखभोक्तृतया कर्मात्मेत्युच्यते । भोगस्तु सुख-
 दुःखमोहात्मकचित्तस्य इन्द्रियविषययोगाद्रिपयाकारेण परिणतस्य
 पूर्वोक्ते सत्त्वे स्वाकारसमर्पणाद्भवतीति जीवेश्वरव्यवस्थामाहुः ॥
 शेषं तु सांख्यवदेवेति ॥

भाटास्तु— प्राणनादिलिङ्गैः सुखादिभिर्ज्ञानेन चात्मानं श-
 रीरादिभिर्ज्ञत्वेन साधयन्ति । तथाहि । कौष्ठ्यस्य बायोर्ध्वाधो-
 गमनं प्राणापानशब्दवाच्यमानदेतुभूतः प्रयत्नः सुखादयो ज्ञानं च
 न शरीरधर्माः । अथावच्छरीरमाधित्वात् । ये हि कार्यद्रव्यविशेष-
 गुणा रूपादयस्ते द्रव्यनाशाद् विरोधिगुणान्तराद् वा नश्यन्ति ।
 प्राणनादयस्तु शरीरनाशाभावेऽपि विरोधिगुणान्तराविर्भावाभावे-

ऽपिनश्यन्तीत्यतो न शरीरगुणाः । किञ्च, ये शरीरगुणास्ते स्वपरम-
 त्तस्यविषयाः । मुखादयस्तु न तथेति न शरीरगुणाः । अतोऽया-
 वच्छरीरभाविन्वं प्रत्यक्षत्वे सति स्वपरप्रत्यक्षत्वं चेति द्वौ हेतु-
 मुखादिषु शरीरगुणतां निवारयन्तावन्यगुणतां बोधयतः । तत्र
 योऽसावन्यः स आत्मेति । किञ्च । पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धेन व-
 ल्लिना हर्षशोकभयादिसम्प्रतिपत्तिर्वालस्य दृश्यते । जातिस्मराश्च
 केचिदद्यत्वेऽपि देहान्तरवृत्तं वृत्तान्तं बोधयन्त उपलभ्यन्त इत्यु-
 पलब्धिभिर्द्वयः शरीरात्मनोर्भेदः । एतेन देहात्मवादिनश्चार्वाका
 निरस्ताः । किञ्च, सर्वं एव विशेषगुणाः कारणे वर्तमाना एव
 कार्यद्रव्यगुणतां भजन्ते, न त्ववर्तमानाः । शरीरारम्भकेषु च
 परमाणुषु न चैतन्यमस्ति । ततः कथं चैतन्यस्य शरीरगुणता
 स्यात् । तस्मादन्यश्चेतन इति । एतेनैव शरीरारम्भकपरमाणुषुञ्ज-
 रूप आत्मेति वदन्तो निरस्ताः । किञ्च । एकम्यैव पुञ्जस्य तत्त-
 ज्जन्मीयदेवनरतिर्यक्कीटादिशरीरारम्भकत्वे पर्यायेण तेजःपृथि-
 व्यादिप्रधानत्वविरोधः परिमाणादिविरोधश्च । चेतनत्वे बुद्ध्या-
 श्रयसाधकानुमानादिषु लाघवोपनीतकत्वभानविरोधश्च । न च पु-
 ञ्जैकत्वमेव तत्र भासत इति वाच्यम् । पुञ्जघटकानां चेतनत्वेन
 बहुत्वाभाने नियामकाभावादित्यन्यत्र विस्तरः । किञ्च, ज्ञातृविषय-
 स्तावदहम्प्रत्यय इत्यविवादम् । यो हि परामृपति स स्वात्मानमह-
 मिति परामृपति । पश्याम्यहमिति । न च शरीरस्य ज्ञातृत्वम् ।
 दत्तोत्तरत्वात् । स्थूलोऽहमित्यादौ तु भ्रान्तैषोष्णतोपतप्तायःपि-
 षडमतीतिवत् । अन्यथा मम शरीरं, मुखं मम जायतेऽहं गच्छा-
 मीत्यादौ वैपरीत्यमपि भासते । तथा श्रुतार्थापच्या श्रुत्याद्यनिर्ण-
 यः । तथाहि । स्वर्गकर्मवादिश्रुतयो हि शरीरातिरिक्तपरलोक-
 फलोपभोगयोग्यकर्तारमन्तरेणानुपपद्यमानास्तमाक्षिपन्ति । किञ्च,

साक्षादेव उपनिषदा समर्थयन्ति । अविनाशी वा अरेऽपमात्मा-
 ऽनुच्छित्तिधर्मेति । तस्मान्मानसप्रत्यक्षरूपाहम्प्रत्ययगम्यो ज्ञाता ।
 नच शरीरादाविवात्मन्यप्यहम्प्रत्ययो भ्रान्त इति वाच्यम् । बाध-
 काभावात् । नापि योगिनां प्रत्यक्षम् । तेषामप्यात्मन्यहंविचि-
 वेद्यस्वव्यवहारदर्शनात् । अत एव, अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः
 प्रलयस्तथा । यस्मात्क्षरमतीतोऽहम् । मम योनिर्बहद् ब्रह्मेत्येव-
 मादावहंशब्दः परस्मिन् पुरुषे ध्रुवम् । न हि महद्विकारोऽङ्कारः
 कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः । नापि क्षराक्षराभ्यामुत्तमः । नापि ब्रह्म-
 शब्दवाच्ये मध.ने गर्भं दधाति । पुरुषसम्पर्ककृतत्वात् प्रकृति-
 क्षोभस्य । उपनिषत्स्वपि, ब्रह्म वा इदमग्र आसीदित्युपक्रम्य पठ्य-
 ते । तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति । मन्त्रवर्णेऽपि मनुरभवमहं
 सूर्पश्चेति । अतोऽभ्रान्ताहंविचित्तियेषो ज्ञाता योगिनां मानस-
 प्रत्यक्षः । निर्मुक्ताहङ्कारमकारवचनन्तु संमृष्टाहंमतिनिर्मुक्तिपरम् ।
 अत एव ज्ञानिनां न पितृपुत्रत्वाद्यहङ्कारो, नाऽपि तेषु ममकारइति
 युज्यते । इन्द्रियाज्जेदस्तु, योऽहमद्राक्षं सोऽहं स्पृशामि, योऽहमस्पृशं
 सोऽहं शृणोमि स्मरामीति सर्वत्र ज्ञातुरेकस्य प्रत्यभिज्ञानदेव सि-
 द्धः । मनस्तु न ज्ञातृ । प्रत्यक्षसिद्धस्य ज्ञातुः स्वरूपादिज्ञानानां स्व-
 व्यतिरिक्तकारणाधीनत्वात् सुखादिज्ञानेषु करणत्वेनैव तस्य क-
 ल्पितत्वात् ॥ तस्माच्छरीरेन्द्रियान्तःकरणतिरिक्त एव जन्यज्ञान-
 सुखाद्याधारो मानसप्रत्यक्ष आत्मा । स च नानैव । व्यवस्थासा-
 मञ्जस्यात् । ईश्वरत्वं तु कर्मणामेव । यदि कश्चिदस्ति तदा सो-
 ऽपि कर्म विना फलासम्भवात्तदधीनः फलसमर्पकोऽस्तिवत्याहुः ॥

मापाकरास्तु— सर्वास्पर्धयित्तिषु तावद्देता भासते । अन्य-
 या कस्याचित् सर्वधर्मस्फूर्तिरितरस्य नैतानि शयो न स्यात् । नच
 करचरणादिसन्निवेशनिशिष्टस्य तदा भानमस्ति । अतोऽस्ति माते-

शरीरं शरीराद् भिन्न आत्मा । स च स्वप्रकाशसंविदाश्रयोऽणु-
श्वेसाहुः । शेषं तु भाववदिति ॥

नैयायिकास्तु— योऽहमद्राक्षं सोऽहमधुना स्पृशामीति मत्प्र-
पाद् अनुभवसंस्कारस्मृतीनां सामानाधिकरण्येन कार्यकारणभा-
वाच्चात्मनः स्थिरत्वम् । जातमात्रवालस्य स्तनपानादौ प्रवृत्ति-
दर्शनात् । तस्याश्च पूर्वानुभूतक्षुन्नित्वात्कारणाऽनुभवजन्यस्मृति
विनाऽनुपपत्त्या तस्यात्मनः पूर्वापरजन्मीयशरीरावच्छिन्नस्य पूर्वो-
क्तयुवसैवैक्यम् । तेन चानादिन्वमनादिभावत्वेन च विरामाप्रति-
योगित्वमत्रश्च निवृत्तसिद्धिः । किञ्च पूर्वशरीरादिविरामानन्तर-
मपि शरीरान्तरे यः सुखदुःखाद्यनुभवः स पूर्वशरीरकृतपुण्यपाप-
फलीभूतत्वेन श्रुतिपुराणानुमानभिमिद्धिमितोऽस्ति । स च नान्य-
कृतपुण्यपापादिना सम्भवति । तथा सति कृतस्य निष्फलत्वेना-
कृतस्याकस्मात् फलवत्त्वेन कृतदान्यकृताभ्यागमादिदोषापत्तेः ।
गवाश्राद्धजातोष्ट्रिज्यं तिष्ठोपादौ तु पुत्रपितृत्विककृतकर्मणा पितृ-
पुत्रयजमानानां वा फलसिद्धिः सा तु श्रुतिविशेषरूपनिमित्तव-
लादिति वैयधिकरण्येऽपि न दोषः । अतः शरीरोन्द्रयव्यतिरिक्त
आत्मा । एवं मनसोऽपि व्यतिरिक्त आत्मा । अन्यथा हानेच्छा-
दीनामतीन्द्रियत्वापत्तेः । अणुगुणानामतीन्द्रियत्वान्मनसश्चाणुत्वा-
त् । विभुत्वे तु पुरीततादिसंयोगस्य सार्वदिकत्वाज्जाग्रदाद्यव-
स्थाव्यवस्थानुपपत्तिः । एवञ्च तस्येतरभिन्नस्यात्मनोऽणुत्वे गुण-
पत्त्यांदिशिरःप्रभृतिषु सुखदुःखाद्यनुभवो न स्यात् । अयौगपद्ये-
ऽप्यतिशैघ्रयाद्यौगपद्यभ्रम इति चेन्न । अणुत्वसाधकप्रमाणाभावा-
त् । एषोऽणुरात्मेसादीनां श्रुतीनां दुर्ज्ञेयत्वाभिप्रायकत्वात् ।
नान्यथात्मपवनः शरीरावच्छिन्नचैतन्यरूपो वाऽऽत्मा । तथा सति
मध्यमपरिमाणवत्त्वेनानित्यतापत्तेः । नचेष्टापत्तिः । पूर्वमनिस-

ताया निरस्तत्वात् । अत एव च न सङ्कोचविकाशशालिपरिमाणवचनतः क्षणकदिगम्बरादिमतं कदर्पमेव । सावयवत्वापत्तेश्च । एतेनैव च नानापरिमाणवचनमप्यपास्तम् । अतः पारिशेष्यात् तस्य विभुत्वासिद्धिः । किञ्च, देशान्तरे यद् द्रव्यमस्मद्भोगायोत्पद्यते तत्रास्मद्दृष्टं कारणत्वेन वस्तुच्यम् । अग उत्पत्तिदेशे अदृष्टवदात्मसंयोगः कारणं वर्धतेऽतोऽपि विभुत्वासिद्धिः । स च जीवात्मपरात्मभेदाद् द्वेषा । तत्रेश्वरस्तु कार्यत्वादिलिङ्गकानुमानैः सिद्धो निसहजानचिकीर्षाकृतिमानेक एव । जीवात्मा तु प्रतिशरीरं शरीरिभिरहं जानामीञ्जामि करोमि सुखीत्यादिप्रतीतौ तत्तच्छरीरावच्छिन्नमुखादिवैशिष्ट्येनाहंतया प्रतीतौ बुद्धिसृष्टदुःखेच्छाद्वेषयत्नधर्माधर्मसंख्यापरिमाणपृथक्त्वमंयोगविभागाख्यचतुर्दशगुणवान् नानैवेत्याहुः ॥ वैशेषिका अप्येवमेवाहुः ॥

तत्र तावत् पूर्वोक्तपक्षेषु तनुमृगां व्यापकत्वं स्वतो नानात्वं च यदुक्तं तन्न सङ्गच्छते । स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणिष्विस्वादिश्रुतिस्तु तस्य भगवत्त्वाभिप्राया । मुक्तानां तथात्वस्फूर्त्तेश्च । युक्तं भगैः स्वैरितरत्र चाधुवैरिति वाक्यादैश्वर्यादीनामिव तदानीं व्यापकत्वस्याप्याविर्भावकथनेऽपि बाधकाभावात् । ब्रह्मभावे जने विरुद्धधर्मश्रवत्वाङ्गीकारेऽपि दोषाभावाच्च । नच मुक्तानां निषम्यत्तानुपपत्तिः । भगवतो मुक्तोपसृप्यत्वकथनात् । चतुर्विधा भजन्ते मामिषत्र ज्ञानिनोऽपि भजनश्रवणाच्चेसन्वयश्च विस्तरः । एतेनैव स्वतो नानात्वमपि निरस्तं बोध्यम् । विशेषतस्तु सर्वं प्रभुभिरविरोधनृतीयचरणमाप्ये शास्त्रार्थनिबन्धे विद्वन्मण्डनादौ च प्रपञ्चिनं, कर्तृत्वं च जीवस्य शास्त्रार्थवत्त्वाधिकरणे । तच्च भगवत्कृतमिति, परात्तु तच्छरीरिसधिकरणेऽशक्तं च नानाव्यपदेशाधिकरणे स्यादिति मिति दिदृ-

चेननाधिष्ठानेन तत्साधने तु क्षेमज्ञाधिष्ठानस्याशक्यवचनत्वात्
सिद्धं तदधिष्ठात्रेश्वरेणेति दिक् ॥

सन्तानविज्ञानवादिनस्तु— क्षणिकविज्ञानसन्तानं एवात्मा ।
नचाश्रयमन्तरेण ज्ञानेच्छासुखादिकमनुपपन्नमिति वाच्यम् । आ-
श्रयानुपलब्ध्या तेषां स्वतन्त्रत्वाङ्गीकारात् । नचाहम्प्रत्ययगम्य
एवाश्रय इति वाच्यम् । ज्ञानस्यैव नीलमहं जानामीति विपर्यव-
सितदर्शनस्याध्यवसायात् । क्षणिकज्ञानाऽन्यात्मसत्त्वे ममाणाभा-
वात् । नच मस्यभिज्ञानुपपत्तिः । सन्तानैक्यादेवोपपत्तेः । उपल-
ब्धुः स्मर्तुं शैवपाभावात् । एकस्य स्यात्सोः पुरुषस्य स्वाप्पनुप-
लम्भात् । अतः क्षणमङ्कुरं ज्ञानमेवात्मा, न तु ततोऽन्य इत्याहुः ।
तदपि कदर्थम् । यथाहुः प्राञ्जः—

मस्यभिज्ञायते कर्त्ता यः पूर्वापरकालयोः ।

तस्य स्यात्सोः स्फुटो भेदो विज्ञानात् क्षणमङ्कुराद्, इति ॥

तथाहि । विपपमस्यभिज्ञाया भवेत् सन्तानेनापि निर्वाहः ।

न तु ज्ञातृपक्षभिज्ञायाः।योऽहं पूर्वमद्रासं सोऽहमधुनाऽनुपपत्त्यामीत्यत्र
ज्ञातुरेकत्वावगमात् । विज्ञानस्य क्षणिकस्य तदानीं विनष्टत्वेना-
ऽऽविधिगोचरस्य तदानीं व्यवतुमशक्यत्वात् । सुषुप्तावहम्प्रत्ययस-
न्तानस्य नष्टत्वेन तत् उस्थितस्य ज्ञातृपक्षभिज्ञानुपपत्तेर्द्वारत्वा-
च्चेति । जीवस्य प्रतिबिम्बरूपता तु शास्त्रार्थनकरणे विद्वन्मण्डना-
दौ च निराकृता । जीवस्वरूपं च विचारितमिति नेह प्रपञ्चा ॥
इति पुरुषो निरूपितः ॥

अथ प्रकृतिः ॥ तल्लक्षणं तु प्रधानमिति । भगवता जगदुपा-
दानत्वेन निर्मितं मुख्यं भगवद्रूपमित्यर्थः । तस्य च षड् लक्षणानि
भगवद्भक्तपद्गुणवत्त्वबोधकानि । तदुक्तं, यत्तद्विगुणमव्यक्तं निसं
सद्मदात्मकम् * प्रधानं प्रकृतिं प्रादुरविशेषं विशेषवदिति ॥

तत्र त्रिगुणमिति साम्प्रावस्थोपलक्षितगुणत्रयात्मकम् । कार्यकार-
णाय साम्प्रावस्थोपलक्षितेति । यथा सच्चिदानन्दं ब्रह्म, क्रिया-
ज्ञातानन्दा धर्मा अपि भवन्ति, तथा त्रिगुणात्मकं प्रधानम् । उद्ग-
तास्त्वशतो गुणा अपि भवन्ति । तेन धर्मधर्मिभावोऽपि नानुपपन्नः
अवमापि कापिलाद् विशेषः । एतेन त्रिविधसृष्टिकरणार्थं भगवद्दत्त-
भैरवैर्यमुक्तम् । एते च गुणाः, मजायेपेतीच्छया जशन्यभावं माप्ताः
सच्चिदानन्दानामामाप्ता अंशाः, भगवत उत्पन्नायां तस्यां शक्तौ
प्रतिष्ठितास्तस्याः प्रधानत्वबोधकाः । अव्यक्तमिति तस्य धीर्यम् ।
न केनापि कालादिना तदाभिव्यक्तं भवति । तथा सत्यनित्यतायां
पुनः सृष्टिर्न स्यात् । नित्यमिति सदैकरूपं कीर्तिरेषा । मकृत्वा
सदैव कालादयोऽप्युत्पद्यन्ते तिष्ठन्ति विलीयन्ते चेति त्रैकालि-
काबाधविषयत्वरूपस्य नित्यत्वत्वस्य न हानिः । सदमदात्मकमिति
श्रीः । तस्यैषा शोभा यत्र कार्यकारणात्मकमविशेषमिति ज्ञानहे-
तुः । अन्यथा संसारिणो विवेक्तुमसमर्था न मुक्ताः स्युः । विशेष-
पक्षदिति वैराग्यहेतुः । सर्वान् विशेषान् प्रदर्श्य पुनस्तुष्णीं तिष्ठ-
तीति । एतस्या भगवदंशत्वं च प्रतिष्ठादृष्टान्तानुपरोधाधिकरणे
व्यवस्थापितम् । मकृतिपुरुषयोश्च स्वस्वामिभाव एव सम्यग्बो-
ऽन्वयः । मकृते तु रीर्याधानस्य विदासितत्वात् संयोगोऽपि ।
साकारत्वं चैतयोर्भगवतः साकारत्वादेवोपपन्नमिति न काचिद्
देहेन्द्रियाद्यनुपपत्तिः । उपपादितं चैतदाचार्यैस्तत्त्वस्तुतौ । तथाहि ।
भगवतः सर्वतःपाणिपादत्वाद्यदंशा एते प्रतिरूपतया निर्गतास्तत्र
सर्वत्रैव कारणमतिरूपदृष्टपादादीनां विद्यमानत्वान् तैरेव तेषां
व्यवहार इति ॥ शरीरं त्वन्ममेव, अपिमानिनोऽपि चिदंशा
एव विशेषा इति तु महदादिसंग्रहायेति न कोऽपि शङ्कालेशः ॥
इति मकृतिः ॥

अथ महान् ॥ स चात्र ध्रुवेषु गुणेषु उत्पद्यते । तपोरजः
सत्त्वमिति प्रकृतेरभवत् गुणाः ॥ मया प्रज्ञोभ्यमाणायाः पुरुषा-
ऽनुगतेन च ॥ तेभ्यः समभवत् सूत्रं महान् सूत्रेण संयुत ॥ इति
वाक्यात् । अर्थस्तु, सूत्रं सूचनात् क्रियाशक्तिमान् मयमो विकारः ।
ततो महान् ज्ञानशक्तिमान् । स च सूत्रेण संयुतः सम्पद्भिः श्रेतः ।
ततः पृथङ्मन, किन्त्येकमेव वाच्यम् । ज्ञानक्रियाशक्तिभ्यां द्वेषो-
च्यत इति । नच, देवात् ध्रुवितभर्मिण्यां स्वस्यां योनौ परा पु-
मान् ॥ वीर्यमावत्त साऽमृत महत्त्वं हिरण्यमिसादिवाक्यवि-
रोधः । ध्रुव्यानां गुणानां व्यापारतया तत्रापि च निवृत्तिरन्वात् ।
एतद्वाक्यार्थस्तु— देवात् कालात् ध्रुविता पर्वाः सत्त्वादयो
यस्याः, तादृश्यां स्वक्षेत्रभूतायां प्रकृतौ परः पुमान् मयमपुरुषो
वीर्यमावत्त यथा स्वभार्यायां पुरुषः । तस्येन्द्रियाणि भगवन् इवा-
ऽऽनन्दयानि । रेतस्तु सत्त्विदंशः । चिदंश एवेसेके । सत्तदंशस्तु
प्रकृतेः सकाशात् सम्बद्ध्यते । ततः सा प्रकृतिर्महत्तत्त्वममृतम् । तस्य
शरीरं हिरण्यमम् । यथा सूर्वान्तर्यामिना रापणस्य । आनन्दगतौ रै-
षवे हिरण्यरूपता भवतीति । महत्तश्च लक्षणत्रयमाध्यात्मिकाधिदै-
विकाधिभौतिकमेदेन । तत्रापि स्वरूपलक्षणं, द्वितीयं तु देवेषु त-
त्त्वमिदं रूपेण तद्रूपज्ञानाद्रूपामनार्थम् । तृतीयं तु लोके तद्रु-
पलक्षणम् । अन्यथा मतिवादिनो न मन्वीरन् । तद्रूपं, विश्वमा-
त्मनं व्यवज्ञानियादिश्लोकत्रयेण । विश्वामपादत्र तदर्थं सत्त्विष्य
लक्षणानि प्रदर्शयन्ते । मयमश्लोकोक्तानि धीणि लक्षणानि गुण-
त्रयकार्यत्वव्यञ्जकानि । तत्र कूटस्थत्वे सति स्वाधारविश्वव्य-
ञ्जकत्वमिति सात्त्विकं स्वरूपलक्षणम् । प्रज्ञाण्डवारणाय तत्र-
म् । प्रकृतिवारणाय शेषम् । जगद्भूतत्वं द्वितीयं राजसम् । भ-
विमपर्यामोनाशकत्वमिति तापसम् । द्वितीयश्लोके त्वाधिदैवेकं

षामुदेवाविर्भावस्यानशुद्धसत्त्वात्मकत्वम् । तद्रूपतयोपास्वत्वं चो-
क्तम् । इदमेव च कार्येश्वररूपं निरीश्वरतांख्यानाम् । तृतीये
त्वाधिभौतिकं चित्तत्वमिति लक्षणम् । चित्तत्वं च निर्विषयसर्व-
विकाररहितज्ञानवृत्तिकत्वम् । बुद्धिवारणाय निर्विषयेति । मनो-
वारणाय सर्वविकाररहितेति । अहङ्कारवारणाय ज्ञानेति । सा-
च्चिदकाहङ्कारस्य तथात्वेऽपि पदार्थस्यैकत्वाच्छान्तिघोरविमूढात्
केवलज्ञानत्वं व्यावर्त्तत एव । एवं शुद्धमनसोऽपि । आत्मवारणाच्च
वृत्तीति ॥ सांख्यास्तु— निश्चयवृत्तिकमन्तःकरणं त्रिगुणात्मक-
माद्यं कार्यं वा बुद्धिरिति लक्षणमाहुः । तन्मते बुद्धिचित्तयोः
पर्यायत्वमत्र तु पर्याययोर्भेद इति विशेषः । अस्मि च गोलकं
हृदयम् । प्रकृता देवता । एतत्सत्त्वे प्रमाणं चाग्ने पश्यते ॥ इति
महान् ॥

अथाहङ्कारः ॥ स च महतः सकाशादुत्पद्यते । तदुक्तं, ततो
विकुर्वतो जातो योऽहङ्कारो विमोहनः * वैकारिकस्तैजसश्च ताम-
सश्चेत्यहं प्रिवृत् ॥ तन्मात्रेन्द्रियमनसां कारणं चिदचिन्मय *
इति । विकुर्वत इति कालेन क्षुब्धगुणात् । प्रिवृदिति प्रिव्यूहः ।
चिदचिन्मय इति । चिदाभासत्वादिदचिद्भ्रान्तिरूपः । तस्याध्यात्मिकं
सामान्यलक्षणं तु— तत्तन्मात्रेन्द्रियमनोजनकतमआदिगुणवत्त्वम् ।
तत्र तन्मात्राजनकत्वं तामसत्वम् । इन्द्रियजनकत्वं राजसत्वम् ।
तदेव चास्य तैजसत्वम् । मनोजनकत्वं साच्चिकत्वं वैकारिकत्वं
वैकृताश्रयमिति च तस्यैव पर्यायौ । मनःपदं देवानामप्युपलक्षकम् ।
तेन दिगाद्येकादशदेवजनकत्वमपि साच्चिकस्य लक्षणम् । तदुक्त-
म्, अर्थस्तन्मात्रिकाजने तामसादिन्द्रियाणि तु * तैजसाहेवता
आसन्नेकादश च वैकृतादिनि । देवास्तु, दिग्वातार्कपचेतोऽश्वि-
षट्पिन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः * चन्द्रश्चेतेकादश श्रेयाः । एकारान्मनः ।

इत्याध्यात्मिकानि विशेषलक्षणानि । आधिदैविकलक्षणं तु मङ्क-
 र्पणाधिष्ठानत्वामिषेकमेव । भौतिकलक्षणं तु कर्तृकरणकार्यत्वम् ।
 तत्र प्राणिषु विद्यमानस्य सार्विकहङ्कारस्य कर्तृत्वं लक्षणम् ।
 करणत्वं राजसस्य, कार्यत्वं तामस्य । कर्तृत्वं च, कर्ताहमिते
 बुद्धिविषयत्वम् । एवमन्यदपि ज्ञेयम् । इदं धर्मपुरःसरं लक्षण-
 षयम् । धर्मपुरःसरं तु शान्तघोरविमूढत्वमिति भौतिकं स्वरूप-
 लक्षणम् । अत एवाहङ्कारेण शान्तिरमयोजिका । अत्रापि तृतीय-
 स्कन्धादेव पूर्ववद्विभागः । निरहङ्कारस्य नैते भावा उत्पद्यन्ते ।
 अत एव भगवत्परस्त्रितयविलक्षणो भवति । भौतिकलक्षणेन प्रमा-
 णमप्युपदिष्टं भवति । विशेषस्तृतीयसुबोधिनीतोऽवगन्तव्यः ।
 माणो बुद्धिश्चास्यैवं रूपान्तरम् । ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिर्बुद्धिः
 माणस्तु तेजस इति द्वितीयस्कन्धात् । तेन सर्वेन्द्रियबलदातृत्वं
 माणलक्षणम् । क्रियाशक्तिमत्त्वात् । बुद्धेस्तु त्रीणि लक्षणानि ।
 तत्र द्रव्यस्फुरणवितानत्वं स्वरूपलक्षणम् । इन्द्रियानुप्राहकत्वं संश-
 यादिष्ववृत्तिकत्वं चेति द्वयं कार्यलक्षणं तृतीयस्कन्धादवगन्त-
 व्यम् । अहोऽपि हृदयं गोलकं हृदो देवता । एवं माणबुद्ध्योर-
 षीसहङ्कारः ॥

अथ तन्मात्रा । सा च भूतसूक्ष्मावस्था । इदमेव तल्लक्षणम् ।
 ताः पञ्च मूले उद्दिष्टाः । निर्विशेषशब्दादिगुणयद् भूतत्वम् । अ-
 हङ्कारोपादेयत्वे सति तत्त्वान्तरोपादानत्वं वा तल्लक्षणम् । ताश्च
 शब्दस्पर्शरूपरसगन्धभेदात् पञ्च । योगिनां गोचराः । विशेषा
 एव तेषामस्मदादिगोचरा इति सांख्याः । तद्रस्माकमपि संमतम् ॥

अथ विशेषलक्षणानि । तत्र श्रोत्रप्राग्रधर्मवान् शब्दः । अनेन
 प्रमाणमुक्तम् । शब्दार्थेष्वनिव्याप्तिरारणाय धर्मयद्मम् । नभस्त-
 न्माश्रयत्वं द्रष्टृदृश्यलिङ्गत्वं चेत्यपि तल्लक्षणम् । गतो गत इत्युक्ते

शुद्धस्थितो बहिःस्थितं गजद्रष्टारं स्वरेणानुमिनोति । एवं टङ्कारा-
दिना घण्टादिकमपि । इदमपि तृतीयस्कन्ध उक्तम् । अर्थाश्रयत्वं
शब्दस्य द्रष्टृलिङ्गत्वमेव च * तन्मात्रत्वं च नभसो लक्षणं कवयो
विदुरिति द्वितीये च । लिङ्गं यद् द्रष्टृदृश्ययोरिति ।

अर्थाश्रयत्वं चाधिदैविकं वर्णेषु तन्मात्ररूपे शब्दे नानुमन्पते ।
गतान्तरत्वात् । तेषां नाममृष्टपन्तःपातित्वेनैतद्विषयत्वादेति बोध्य-
म् । रूपमृष्टपन्तर्गतोऽयम् । ततोऽयं तु कार्यगतः मविशेषः सन्
पञ्चानामपि गुणः । यत्तु नैयायिकाः शब्दस्याकाशमात्रगुणत्व-
मिच्छन्ति । तन्न । परस्य दृश्यते धर्मो ह्यपरास्मिन् समन्वयात् *
अतो विशेषो भावानां भूमात्रेवोपलक्ष्यत इति । नभसोऽथ विकु-
र्षाणाद्भूत् स्पर्शगुणोऽनिलः * परान्वयाञ्छब्दबोधेसादिवा-
क्यविरोधात् । नचात्र कणादादिमुनिमणीतदर्शनविरोधात् तौ-
ल्प्यमिति वाच्यम् । शब्दप्रामाण्ये मुनिमणीतत्वस्यातन्प्रत्वात् ।
अन्यथा तायागतादिदर्शनानामपि प्रामाण्यपसद्भात् । किन्तु वेदा-
द्यविरोधस्यैव तन्वत्वं पुराणस्य तु वेदहृदयत्वाद् वेदरूपत्वाच्च
दर्शनापेक्षया प्रबलत्वात् तदर्शनमुपेक्ष्यमेव । तेन भेषादिशब्दो
भौम एव । अयं न कार्यगतो विसारी सावयवधेत्युपपादितं शब्द-
खण्डे । तथा शब्दोत्पत्तिप्रकारः शब्दश्रवणप्रकारश्च तत्रैव
निपुणतरमुपपादित इति न पुनर्निरूप्यते । कार्यगतश्च शब्द उ-
दात्तानुदात्तस्वरितकम्पितपङ्कजर्पभगन्धारमध्यमपञ्चमर्षैरतनिपा-
दादिभेदादनन्तविध एव । तथा स्पर्शज्ञानपि । नच मानाभावः ।
नेत्रगोलकावच्छेदे धूमस्पर्शस्यैव महागुलीयन्त्रशब्दजन्यस्पर्शस्य
मर्ममृगज्ञानपन्नस्य स्पर्शस्य च हृदयावच्छेदेन स्वत्वाऽनुभवत्वात्
अत एव न कार्यन्मर्माणं स्पृशोदात्तं स्मृतिरापि मद्भ्रञ्चते । नच
गुणे गुणानङ्गीकारात्तैरिति वाच्यम् । मंत्वावद् वक्तुं शक्य-

त्वात् । कल्पनाया ह्यनुसारित्वादिति ॥ यत्तु शब्दस्य भूम्या-
दिगुणत्वे प्राणेन्द्रियादिग्राह्यत्वापत्तिरित्युक्तम् । तत्र । तत्तद्भूत-
गुणत्वेन तत्तद्भौतिकोन्द्रियग्राह्यत्वेन व्याप्यमावात् । पार्थिवरूपा-
दीनां चक्षुरादिग्राह्यत्वदर्शनेन व्यभिचारात् । यत्तु भाटाः, शब्दो
द्रव्यम् । साक्षात्सम्बन्धेनेन्द्रियग्राह्यत्वात् । घटवदिति मयुज्जते ।
सङ्कोचविकाशात्मकपरिमाणशाली चेति कल्पयन्ति । तथाहि ।
भेरीशब्दः श्रोत्रेण गृह्यत इत्यनुभवासिद्धम् । तत्र कदम्बगोलका-
दिन्यायकल्पनेऽनेकशब्दतत्त्वागभाषविरामादिकल्पनागौरवम् ।
एक एव शब्दस्तावद् दूरवर्ती समुत्पद्यत इत्यङ्गीकारे निकटस्यदू-
रस्यार्पुगपच्छ्रवणापत्तिर्न तु क्रमेणेति सङ्कोचविकाशाशालिपरि-
माणवान् कल्पयते । प्रयोगश्च— शब्दो द्रव्यमेव, न तु गुणः ।
सङ्कोचविकाशात्मकपरिमाणवत्त्वात् । भस्त्रावदिति । तेन तत्रैव
शब्दे वाय्वनुसारेण विकाशात्मकं परिमाणमुत्पद्यते । तदाऽमौ
शब्दः श्रोत्रमाप्नोतीति मत्स्यक्षिपत् इत्याहुः ॥ तेषां यद्यपि क-
ल्पना लघीयसी, तथापि मत्स्यज्ञानापेक्षतस्य परिमाणस्य कल्पनया
सिद्धौ तेन शब्दे द्रव्यत्वसिद्धिः । तन्सिद्धौ च तत्र तादृशपरिमाण-
सिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः । किञ्च पूर्वप्रयोगेण द्रव्यत्वसिद्धावपि ।
तादृशपरिमाणवतः शब्दस्य दूरस्यश्रवणवर्षन्तमुत्पत्तिदेशे स्थितौ
निकटस्यस्य श्रवणवारापत्तिः । वायुना ततो नयने च समस्वर-
श्रवणापत्तिर्न तु मरुत्प्लुत्प्लुतरीर्षइत्यादिश्रवणव्यवस्था । तस्मा-
दस्मदुक्त एव पक्षः साधीयान् । यत्तु शब्दो नित्यो, निःस्पर्शद्र-
व्यत्वाद् आत्मवदिति, नित्यतामाधनम् । तदपि हृदयदेशावच्छे-
देन स्पर्शानुभवाद्भुक्करीसा द्रव्यत्वासिद्धेः निरस्तं ज्ञेयम् । यद्य,
शब्दो नित्यो, व्योमैकगुणत्वादिति साधनम् । तदपि पञ्चभूतगुण-
तास्पाङ्गीकारादेव पक्षे हेत्वसिद्धेर्निरस्तमिति शिष्यम् ॥ इति शब्दः ॥

अयं स्पर्शः । स च स्वग्राहः । तच्छक्षणं, वायुतन्मात्रत्वम् ।
 अयं कार्यगतः सविशेषः सन् चतुर्णामपि गुणो भवति । तेन श-
 ब्दव्याप्यगुणत्वं वा रूपव्यापकगुणत्वं वाऽपि तद्वलक्षणम् ।
 सिद्धान्ते तु माश्राहपो मृदुकठिनशीतोष्णभेदाच्चतुर्विधः । मृदु-
 त्वं कठिनत्वं च शैत्यगुणत्वमेव च ॥ एतस्पर्शस्य स्पर्शत्वं
 तन्मात्रत्वं न भस्वत इति वाक्यात् । गुणात्मा तु मृदुपिच्छिलक-
 ठिनशीतोष्णानुष्णाशीतलघुगुरुसंयोगादिभेदाद् बहुविधः । मृदा-
 दिशब्दाश्च धर्मवाचका एव मत्तुरभयोगाद्भिन्नमपि बोधयन्ति ।
 यथा कोशकारः, शीतं गुणे तद्दर्थाः सुशीमः शिशिरो जह इति ।
 श्रीभागवते च, वस्तुनो लघुकाठिन्यं मृदुगुर्वुष्णशीतताम् । निघृप्त-
 तस्त्वद् निर्भिन्नेति युक्तोऽप्याह । अत एव लोके भारादिपद-
 मयोगश्च । तत्र मृदु कोपलः । यथा मालतीकुसुमादी । स च
 गादस्पर्शेन शृङ्गते । चाश्रुयं तूपनीतभानरूपम् । अन्यथा काठिने
 गुरुमनवरद्गाख्यपुष्पे मृदुत्वभ्रपो न स्यात् । पिच्छिलोऽपि तस्यैव
 भेदः । स च पट्टुकूलादिषु । कठिनस्तु पापाणादिषु । शीतो
 जले । उष्णस्तेजसि । अनुष्णाशीतस्तु वायौ, भूमौ च । लघुस्तु
 वायुनेजोजलभूमिषु । यथा सूक्ष्मवायुस्पर्शो ज्वालास्पर्शस्तूलस्पर्श-
 च । लघुत्वादेवोर्ध्वगमनं तेजसः । जलीयस्तु गङ्गायमुनयोः कूप-
 नद्योर्वा पयसि पेपीयमाने मुत्तावच्छिन्नत्वचैव प्रसक्तः । गुरुरपि
 वायुनलभूमिषु । तत्र वायवीयस्तु वायुपुरितदृतिनमनोन्नेय एव ।
 प्रचित्तस्यैव वायोस्तदारम्भकत्वात् । बहिर्वायौ त्वनारम्भादेव ।
 तदननुभवस्तु वेगमांतपदत्वात् । जलीयस्तु मुत्तावच्छिन्नत्वचा प्र-
 सक्तोऽपि भौमस्तु विष्टम्भेन प्रसक्तः । पाणौ फलकुसुमयोः स्था-
 पने पाणिनमनतोलनाभ्यां विनेव फले गुरुत्वानुभवात् । यद्यपि
 शास्त्रान्तरे गुरुत्वं भिन्नो धर्म उतोलनादिनाऽवगम्यते, तथापि

सोऽस्मिन् शास्त्रे स्पर्श एव । स्पर्शनाहितेनैव तोलनादिना तद्वग-
मात् । स्पर्शं विना यत्र गुरुत्वाद्यगमस्तत्र त्वानुमानिक एव । पर्वते
बह्वेरिवाकिञ्च गुरुत्वं यत्र दृष्टं, तत्रापेक्षिकमेव दृष्टमात्रं परमाणौ द्रुतौ
वान् वक्तुं शक्यम् । आद्यपतनासमवायिकारणस्य तत्र मसक्षतो
बाधात् । जालार्करशम्पवगतः खमेवानुपतन्नगामिति बाधपात् ।
एतेन लघुत्वमपि व्याख्यातं श्रेयम् । कार्योत्पत्तेः पूर्वमपेक्षानुद्द्य-
नुद्द्येनापेक्षिकस्य लघुत्वस्याशक्यवचनत्वात् । यत्तु वैशिष्टिकाः—
अस्ति निश्चयतिरिक्तं गुरुत्वं परमाणुमात्रदृष्टि, तेन कार्ये गुरु-
त्वान्तरं तु न जन्यते । यदि जन्येत तदा तोलकमितावयवद्रवार-
भ्येऽवयविनि अवयवगुरुत्वाभ्यां सदास्य तोलकचतुष्टयमितं गुरुत्वं
स्यात् । तच्च तदनुसर्पिवनमनादर्शनादशक्यवचनम् । नच ताभ्यां
कार्ये सूक्ष्ममेव गुरुत्वं जन्यते । स्वभावेन तज्जनने नियामकाभा-
वात् । तच्च घटलम्नवृणादेरिवाग्राह्यमिति वाच्यम् । अमलसस्य
तस्यानुज्ञेयत्वे तदुत्पत्तावेव मानाभावात् । अतो निश्चं निरपेक्षं
परमाणुमात्रवृत्त्येव गुरुत्वम् । अवयविनि तु तद्वद्गुरुत्वादेव गुरुत्वा-
धिक्यमस्य इति । तन्न । बहुत्वस्य महत्त्वमात्रबोधकत्वात् । तूला-
दिपुञ्जेषु तथावधारणात् । बहुतूलपुञ्जाल्पपापाणयोः पातने
पापाण्यथमपातथाथापत्तेश्च । बहुत्वबोधितगुरुत्वस्य पापाणेऽभा-
वात् । किञ्च, तूलपुञ्ज आद्यपतनासमवायिनो गुरुत्वस्याभावात्
पापाणे बहुत्वबोधितगुरुत्वस्याभावादपेक्षानुद्देः पर्यायेणोभयप्रो-
दयात्तत्रापेक्षिकस्यापि तस्य निर्वनतुमशक्यत्वाल्लक्षणेऽव्याप्तिग्रा-
हात् । किञ्च, यत्र शिथिलावयववैश्लेष्यावयवौ तूलपापाणौ द्वाव-
पि संश्लिष्टौ तत्र तोलनेन शिथिलावयवे पातमज्जनाभ्यां श्लि-
ष्टावयवे गुरुत्वबुद्धिरुदेतीति सत्यतिवक्ष्यातः साध्यामसिद्धिश्च ।
अतोऽतिरिक्तत्वातीन्द्रियत्वाद्यद्वीकारः मशक्त्यादविश्वासादेवेति

दिक् । केचित्तु, परमाणुषु गुरुत्वं नाङ्गीकुर्वन्तः संयोगेन शब्दव-
 ङ्छिशिपिलावयवसंयोगेन लघुत्वं त्रिलघ्वावयवसंयोगेन गुरुत्वमि-
 साहुः । तदप्यसङ्गतम् । स्पर्शातिरेकस्य संयोगस्यापि वक्तुमश-
 क्यत्वात् । स्पृष्ट एव लोके संयुक्तव्यवहारात् । संयोगे स्पर्श-
 व्यवहाराच्च । नच लौकिकव्यवहारो भ्रान्त्येति वक्तुं शक्यम् ।
 शवस्पृशं दिवाकीर्तिं चितिं यूपं रजस्वलाम् * स्पृष्ट्वा त्वकामगो
 विमः स्नानं कृत्वा विशुद्ध्यतीति स्मृतावपि तथा मयोगात् ।
 यत्तु, चण्डालान्सास्त्रेणो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिष्ठा च * पतसज्ञान-
 तो विनो ज्ञानात् माम्यं तु गच्छतीसाशुक्त्वा । यत् करोत्येक-
 रात्रेण वृषलीमेवनाद् द्विजः * तद्वैश्यभुग्जपन्निसं त्रिभिर्वर्षैर्व्य-
 पोदनीति प्रायश्चित्तान्तरविधानादास्ति स्पर्शसंयोगयोर्भेद इति ।
 तदप्यसङ्गतम् । तस्य ज्ञानमयुक्तत्वादष्टविधमिधुनाभ्रयानिर्हृतिमयु-
 क्तत्वाच्च । नच संयोगस्य द्विष्टचित्त्वेन स्पर्शस्य चैकष्टचित्त्वेन
 प्रत्यक्षतो भेदनिश्चयान्नैवमिति वाच्यम् । संयोगे च्वासञ्जपष्टित्त्वस्य
 विप्रतिपन्नत्वात् । इदमनेन सहसमिदमनेनेति प्रतियोगिनमपेक्ष्य
 तत्र तत्रावगम्यमानस्य सादृश्यस्य प्रतिधर्मिभिन्नत्ववदिदमनेन
 संयुक्तमिदमनेनेति बुद्धिनिपयस्य संयोगस्यापि प्रतिधर्मिभेदाङ्गी-
 कारे बाधकाभावात् । हरिद्राचूर्णरूपाभ्यां विजातीयरूपवत पा-
 कजम्बूत्वादिवच्च द्रव्यद्रवस्पर्शाभ्यां तदानीं संयोगालवस्य
 विजातीयस्य तस्य जननाद् भेदज्ञानेऽपि स्पर्शातिरेकस्य दुरुपपा-
 दत्वाच्च । अन्यथा द्वित्वादावपि संखपातोऽतिरेकप्रसङ्गात् । सं-
 योगस्तु न संयोगः । भिन्नतया प्रतीयमानत्वात् । नच स्पर्शस्य
 स्वगेकगम्यत्वात् संयोगस्य त्वक्चक्षुर्गम्यत्वादास्ति भेद इति वा-
 च्यम् । अपयोजकत्वात् । त्वग्ग्राह्यगुणत्वस्यैव स्पर्शत्वात् । चक्षु-
 र्ग्राह्यत्वेऽपि त्वग्ग्राह्यत्वानपायात् । ननुके द्वितीयसकन्धवावये

ः सध्वादिग्रहणत्वङ्निर्भेदकथनेनार्थन इतरनिषेधसिद्धेः संयोगे स्पर्श-
 त्वं न युक्तमिति चेत् । अत्र पृच्छामः । कथमत्र निषेधः । किं यस्मा-
 देवं तस्मान्नेतरग्रहणाय त्वङ्निर्भेद इति, उत तस्मादेत एव स्पर्शो
 नेतर इति । अथवा तस्माल्लघ्वादिपदकं नेतरग्राह्यमिति । तत्र
 नाद्यः । संयोगस्यापि त्वचा अग्रहणापत्तः । न द्वितीयः । वाक्ये
 निर्देशात् स्पर्शसामान्यस्पर्शत्वहानिमसङ्गात् । अतस्तृतीय एव
 पक्ष आदर्तव्यः । ततश्च न संयोगे स्पर्शत्वायोग इति न किञ्चि-
 देतत् । ननु संयोगस्य स्पर्शत्वे त्वग्लक्षणस्य चक्षुष्यतिष्ठ्याप्तिरि-
 ति चेन्न । वायुविशेषगुणत्वेन स्पर्शग्रहस्य तत्र विवक्षितत्वेन चक्षु-
 ष्यपि च तदभावेनादोषात् । नच स्पर्शस्य पृथिव्यादिचतुष्टय-
 वृत्तित्वाद्दक्षि भेद इति वाच्यम् । संयोगस्याकाशादिष्वकवृत्तित्वे
 मानाभावात् । आकाशे कन्दुक, इदानीं घटः, मान्यां चन्द्र इत्या-
 दौ तु कालिकसम्बन्धस्वरूपसम्बन्धाभ्यामेव यथासम्भवं वृत्ति-
 नियमसिद्धेः । अन्यथा सर्व एवात्मानः काले न स्युः । किञ्च,
 आकाशादौ संयोगाद्भिकारे समवायिकारणनिर्वचनाशक्तिः । त-
 थाहि । न मंरुपापृथक्त्वयोक्तृतात्वम् । तयोर्विजातीयगुणजनक-
 त्वस्यान्यथासिद्धत्वात् । यत्र समविपमानेकद्रव्यजन्ये कार्ये वि-
 ज्ञानीयरमापुस्पचित्तवापि कारणगतकारसादरेवासमवायि-
 त्वं न मंरुपावास्तस्याः स्वरूपतो भानं नियम्यैवान्यथासिद्धत्वात् ।
 नापि परिमाणस्य । अतिमहतमस्य कार्पाजनकत्वात् । नापि
 विभागस्य । तस्य संयोगजनकतायाः पराव्यदर्शनात् । नापि
 विशेषगुणानाम् । संयोगान्तरमावित्त्वात् । नापि घटादिकर्मणः ।
 तस्य तथात्वे निमित्तकारणनिर्वचनाशक्तेः । नच कालेश्वरेच्छादी-
 नामेव निमित्तत्वमिति साम्प्रतम् । तेषां सामान्यत्वेनागतिकगति-
 स्वादेने । नचैवं देहादिष्टम्भानुपपत्तिः । माणसंयोगेनैव तत्सम्भ-

षात् । यस्याः कालेन नोद्याया वियोगः प्राणदेहयोः ऋ माणिनः
 सा स्वसमये मृत्युरत्यन्तविस्मृतिरिति मृत्युलक्षणेन तथावधारणात् ।
 नचात्ममनसोः संयोगराहित्ये ज्ञानानुदयप्रसङ्ग इति वाच्यम् ।
 कार्यकारणकर्तृत्वाध्यासेनेन्द्रियमेरेणेन च तत्सम्भवस्योपपादित-
 त्वात् । व्यापकत्वं च न सकलमूर्तेद्रव्यसंयोगित्वं, किन्तु दैशिक-
 परिच्छेदरहितत्वमेव । जन्ये ईश्वरे तु देशकालपरिच्छेद्यत्वमिति न
 कोऽपि चोद्यावसरः । मनसस्तु स्पर्शवत्त्वेऽपि न दोषः । अन्नम-
 षत्वेन वक्ष्यमाणत्वादिति । तस्मान्न स्पर्शातिरिक्तः संयोगो, न वा
 गुरुत्वादयः । श्लेषस्तु विभागाभाव एव । संयुक्ता अप्यहुलय-
 श्वतस्रो भवन्ति । संश्लेषे तु न तथा । यथा मिलिताकुलेरिति ।
 एवञ्च स्नेहोऽपि स्पर्शस्यैव भेदः । त्वचैवावगमात् । नच संग्रह-
 निमित्तत्वेन मृजा नाशपत्वेन च सोऽतिरिक्त एवास्त्विति वाच्य-
 म् । स्पर्शस्यैव तथात्वाङ्गीकारे बाधकाभावात् । एतेनैवोभयाविषं
 द्रवत्वमपि व्याख्यातं ज्ञेयम् । चक्षुषा तद्ग्रहस्त्वनीतभानरूपएव-
 रूपान्तरक्रियाद्युन्नेयत्वात्तस्येत्यलं भसक्तानुपसक्त्या ॥ इतिस्पर्शः॥

अथ रूपम् । तच्च चक्षुर्ग्राह्यम् । तल्लक्षणं च तेजस्तन्मा-
 प्रत्वम् । द्रव्याकृतेतुल्याकृतिकत्वम् । सर्वदोषमर्जवत्या मतीय-
 मानत्वम् । व्यक्तिमस्यासमानसंस्थाकत्वं च । तदुक्तं, द्रव्याकृतित्वं
 गुणता व्यक्तिमस्यात्वमेव च ऋ तेजस्त्वं तेजनः साध्वि ! रूपमात्रस्य
 वृत्तय इति । तच्च तन्मात्रारूपमेकविधमेव । मूले रूपपेक्षागणना-
 द् । कार्यगतं तु गुणरूपं भास्वरशुक्लनीलपीतहरितलोहितादिभे-
 दादनन्तविषं रङ्गकारादिषु भासिद्मम् । तेन स्पर्शव्याप्यगुणत्वं,
 रसव्यापकगुणत्वं च तल्लक्षणं ज्ञेयम् । चित्रमप्यतिरिक्तं रूपम् ।
 पार्थसारथिमिश्रास्तु कारणगुणानां न कार्यगुणारम्भकत्वम् ।
 गुणद्रव्यपतीत्यभावात् । यदि हि द्वौ शुभौ मतीयेयातां तन्तुपेकः

पटे चापरः । ततः कार्यकारणभावं मपयेयाताम् । किन्तु तन्तु-
रूपमेव तन्तुषु पटभावमापन्नेषु पटरूपनया मतीयते, न तु रूपा-
न्तरम् । चित्रपटेऽप्यवयवभेदद्वारेणैव नानारूपममशायस्य शक्य-
वचनत्वाच्चित्रशब्दस्य नानापर्यायतया लोकप्रसिद्धेश्च चित्रमपि
नातिरिक्तं रूपमित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । चित्रे तथा वक्तुं शक्यत्वे-
ऽपि यत्र हरिद्राचूर्णयोः कार्ये कुङ्कुमादौ निम्बूकरसाक्तहारेद्र-
वसनादौ वा विजातीयं रक्तं पीतं च रूपं मतीयते तत्र कारण-
गुणारम्भत्वस्यावश्यकत्वाच्चित्रस्यातिरिक्तत्वाङ्गीकारेऽपि बाध-
काभावात् ॥ केचिदालङ्कारिकास्तु—यद्यपि रूपाणि पद्विधा-
नि तथापि पारिदोष्यात् व्रीष्येव सिद्ध्यन्ति । पीतारुणयोर्नालह-
रितकृष्णानां चैवपात् । ननु घटपट्योरिव पीतरक्तयोर्भेदमती-
तेर्निहोत्तुमशक्यत्वात् । कारणविशेषगुणानां कार्ये स्वसजानीय-
गुणारम्भकत्वस्वाभाव्याच्च न तयोरभेदः सिद्ध्यति । नच भेदम-
तीतिर्भ्रमः । बाधकाभावात् । पीते काञ्चने रक्तमतीतिरेव बाध-
कमिति चेन्न । सा पीतातिरिक्तविषयेति । नच कारणगुणानार-
ब्धे पाकजन्ये रक्ते तयोरभेदमतीतिः सुस्थ्या । तत्र, पीतं नष्टं
पाकेन रक्तमुत्पन्नमिति मतीतिरेव भेदमसायकत्वात् । रक्तस्य
पीतध्वंससमानाधिकरणत्वादितेचेत् । तादृदं न शोदयामम् ।
हरिद्राकिंशुकादिरमे चूर्णादिक्षारयोगेन रक्तयोपलब्धेरन्यत्वानुप-
लब्धेश्चान्यव्यतिरेकाभ्यां तदभेदस्याक्षयत्वात् । धवलनीलयोगे
वर्णान्तरमुपलभ्यत एतेतिचेत् । मिथो वर्णयोर्योगे वर्णान्तरौपल-
ब्धेर्नाभेदमसायकत्वम् । क्षारादेरवर्णत्वेन तत्प्रसायकत्वमिष्टम् ।
एतदन्यथानुपपत्त्या तदभेदकल्पनमावश्यकम् । तत्र क्षारादि-
र्ध्वक्षक इति चेत् । अपिपि ध्रुवः । विद्यमानभावस्यैव व्यञ्जकेनो-
पलब्धेः । उत्कर्षापायकः स इति चेत् । उत्कर्षस्य स्वसजानीय-

सप्तषा सिद्धेस्तदभेदो दैवसिद्धः । न हि रामस्य उत्कर्षो-
 ऽशक्तं, किन्तु स्वसजातीयेष्वधिबन्धनम् । हरिद्रारूपेति प्रसयात् ।
 तत्र पाकेनैव रूपपरावृत्तिरिति चेत् । स्वटिकेऽङ्गालादौ चूर्णाद्य-
 योगेऽपि पाकमसक्त्या रूपपरावृत्तिर्दुर्बारा । किञ्च, अभिव्यञ्जक-
 समवधानेऽभिव्यञ्जकस्य तदाविर्भावकत्वेन पीते रक्ताभेदासि-
 द्धेः । पीतं, रक्तासन्ताभावप्रतियोगि । तदन्याप्रतियोगित्वे सति
 प्रतियोगित्वात् । रक्तवत् । व्यतिरेके नीलादिवदित्यादिना तद-
 ऽभेदासिद्धेः । उभयत्रापि पीतत्वस्य त्वन्मते साध्याभ्यापकत्वाभ्यो-
 पाधिना । साध्याभावोपाध्यभावव्याप्तेः पीते व्यभिचरितत्वात् ।
 पक्षतावच्छेदकस्यानुपाधित्वाच्च । मधुपामनायां यत्पीतं चारुणं
 चेति प्रकृत्य, न पीतादरुणं नारुणात् पीतं भिन्नमिति तयोरभेदो
 दर्शितः । तस्मात् प्रसयाऽनुमानशब्दाऽर्थापत्तिप्रमाणेभ्यस्तयोर-
 ऽभेदः सिद्धयतीति । अत एवोदयेऽरुणेऽधुमालिनि पुनः पीतिप्र-
 मतीतिः । तस्यादारुण्यापकर्षः पीतः पीतोत्कर्षोऽरुण इत्युत्कर्षा-
 पकर्षयोः स्वावच्छिन्नावच्छेदकत्वनिवृत्त्यात् तयोरैवसिद्धिः । अत
 एव न पीताम्बरे हरावरुणपदवाच्यता । एतेन तेजसः शुक्लभा-
 स्वरं रूपमित्युक्तिः प्रत्युक्ता । भास्वरत्वाऽङ्गीकारेऽपि शुक्लान-
 ङ्गीकारात् । चन्द्रमणि मण्यादौ च तदौष्ण्यवत् प्रभृतपायःपृथिवी-
 भागनरूपेणाभिभवसम्भवात् । यद्गुणं तत्तेजसो यद् धूर्तं
 तद्वायोर्पृथ्वीलं तन्नभस इति आधर्वणीयाच्च वैदिकस्यैव तच्छोभते ।
 एवं नीलमेघश्यामो हरिरिति सार्वजनीनपयोगान्नीलश्यामयोः
 पर्यायतया तयोरपि न भेदः सिद्धयतीति । अजामेकां लोहित-
 शुक्लकृष्णामिति श्रुतौ प्रकृतेस्त्रिगुणत्वमनिपादनात्तज्जन्यस्य जग-
 तोऽपि त्रिगुणत्वमेवेति सिद्धम् । गुणानां चैतद्रूपत्रयवत्त्वमेव ।
 इतरेषामत्रैवाऽन्तर्भाव इत्याहु ॥ तन्न रोचिष्णु ॥ अवाधितप्रसङ्गे-

णैव पीतारुणयोर्भेदनिश्चयात् । नच तस्योत्कर्षापकर्षविषयत्वा-
 न्न जातिभेदनिश्चायकत्वमिति वाच्यम् । हरिद्रारुणवादिमस्ये
 पीतिमारुणिभ्योः सहैव भावेन पीतिभिन् तद्रूपकर्षरूपत्वस्याशय-
 वचनत्वात् । एकविषययोस्तयोः सहानवस्थानात् । अन्यथा
 कौमुम्भाद्यपकर्षेऽपि पीतमस्यपापत्तेः । अतः क्षारादिनापि पीति-
 म्ना सहैवारुण्यमभिव्यज्यते । अम्लादिना चारुण्यनाशेनाभिभवेन
 तत्रापि वा पीतिमोत्कृष्यते इति मत्संज्ञानुरोधेनावश्यं मन्तव्य-
 मकामैरपि । किञ्च, पीतोत्कर्षस्यारुणत्वं वक्तुमुद्यदंशुपालानिद-
 र्शनमप्यसङ्गतम् । उत्कर्षदशायां पीतत्वभानात् । तथैव सुवर्णा-
 दावप्यवगन्तव्यम् । एवं सिद्धे भेदे मत्संज्ञाधितमनुमानादिकम-
 प्यममाणम् । मधुपासनाश्रुतिरपि भिन्नपदेनाविविक्तत्वमेव तथा-
 र्थाक्ति, न स्वैक्यमिति न विरुद्धयते । अत एवायर्वणीयश्रुति-
 रपि बायोर्घृघ्नमधिकं रूपं वदन्ती कार्योक्तातिवद्रूपमप्यति-
 रिक्तं बोधयतीति युज्यते । नीलमेवश्यामो हरिरित्यादावपि श्याम-
 पदस्य रूपद्वयवाचकत्वम् उपमानपदसमभिध्याहारादवगतव्यम् ।
 कर्पूरगौरः शिवः, स्वर्णगौरी पार्वतीसादिषु तथा दर्शनात् । न
 च श्वेतपीतयोरैक्यं युष्मत्सम्मतम् । अतस्तद्द्वयप्राप्यवधेयम् ।
 अजामेकामिति श्रुतिरपि सांख्यमते मकृतिपरा, वेदान्तिमते तेजो-
 ऽवन्नपरा । उभयथापि कारणरूपं निरूपयन्ती कार्यमिव रूपान्तरं
 जन्यं संश्लक्ष्णाति । न तु निन्दुत इत्यन्तर्भावेऽपि रूपान्तरमवर्जनीय-
 मिति दिक् ॥

मकृतमनुसरामः ॥ भास्वरं तु परमकाशकम् । तच्च स्वाश्र-
 याधिकदेशदृष्टं । विमारित्वात् । मणिमभादौ तथा निश्चयात् ।
 नच तस्यास्तज्जनितविरलसजातीयद्रव्यान्तरत्वमिति वाच्यम् ।
 रूपवशेन स्पर्शनश्वेन व्याप्तेस्तस्या अपि स्पर्शनमसङ्गात् । नच

तस्या अनुद्भूतः स्पर्शोऽस्तीति वाच्यम् । मनाभावात् । उद्भवस्य क्वाप्यदर्शनात् । कारणे उद्भूतः कार्येऽनुद्भूत इति वैपरीत्याच्च । नच तद्वयवा अनिरिक्ता एवेति वाच्यम् । मणिनाशेऽपि तदारम्भकावयवाऽनाशात्तस्त्रिस्थसापत्तेः । मणिं विनापि तदुत्पत्तिपसङ्गाच्च । मणेः प्रभेदितवत् प्रभावयवानां प्रभेसापत्तेश्चेति । इदं च, गुणाद्वालोकवदिति सूत्रे प्रपञ्चनमाचार्यैरिति विशेषाकङ्क्षार्था ततोऽवधेयम् ॥ इति रूपम् ॥

अथ रसः ॥ स च रसनेन्द्रियग्राह्यः । तल्लक्षणं तु जलतन्मात्रत्वम् । स च तन्मात्रारूपोऽव्यक्तमधुर एव । कार्यगतस्तु भीमो व्यक्ताव्यक्तभेदाभिन्नः कषायमधुरतिक्तकट्वम्लक्षारमिश्रभेदात् मस्रविधः । तद्वान्तरभेदैस्त्वनन्तविधः । गुडशर्कराद्राक्षुद्राद्गुधादौ तथोपलम्भात् । तेन गन्धव्यापकगुणत्वं रूपव्याप्यगुणत्वं च तल्लक्षणम् । अयं जलेऽव्यक्तमधुर एव । रसान्तरप्रतीतिस्त्वाधारधर्ममन्वन्धात् । तदुक्तं, भौतिकानां विकारेण रस एको विभिद्यते इति ॥ इति रसः ॥

अथ गन्धः । स च घ्राणेन्द्रियग्राह्यः । तल्लक्षणं तु पृथिवीतन्मात्रत्वम् । स च व्यक्ताव्यक्तभेदाद् द्विविधः । कार्यगतस्तु गुणरूपः पञ्चविधः । करम्भपूतसौरभ्यशान्तोग्राम्लादिभिः पृथक् * द्रव्यावयववैयम्गाद् गन्ध एको विभिद्यते इति वाक्यात् । तद्वान्तरभेदैस्त्वनन्तविधः । तेन रसव्याप्यगुणत्वं तल्लक्षणम् । तत्र करम्भो मिश्रः । स च व्यञ्जनादिषु प्रसिद्धः । एतेन जातिसाङ्कर्यमापि परिहृतं बोध्यम् । अन्यथा लवङ्गादौ यत्र सौरभ्यं न तत्र पूतित्वम् । यत्र पूतित्वं हिङ्गवादौ न तत्र सौरभ्यम् । उभयसमावेशश्च व्यञ्जन इति तत्र स्मादेव । पूतिर्दुग्न्धः, सौरभ्यं सुगन्धः । पूतिसौरभ्ययोरेव शान्तोग्री भेदी । तत्र शत-

पत्रादिगन्धः शान्तः । उग्रधम्पकादेर्लेशुनादेश्च । अम्लो निम्बू-
 कादेः पर्युषितसूपादेश्च । आदिशब्देन धूमधूपादीनामनेकविधो
 गन्धोऽपि संगृहीतो ज्ञेयः । अयं च स्वाश्रयाधिकदेशवर्ती केत-
 कादिमुगन्धस्येव दूरत उपलब्धेः । नच द्रव्यावयवनिर्गमा-
 देवोपपत्तौ स्वाश्रयाधिकदेशवृत्तित्वाङ्गीकारो न युक्त इति
 वाच्यम् । प्रामाणिकत्वात् । तदुपपादितं विद्वन्मण्डने मधुचरणैः ।
 तथाहि । दृश्यते त्रिविधचर्मपुटवेष्टिनस्यापि मुगमदस्य गन्धोप-
 लम्भो वाणिकूनागेषु । न हि तत्र तदवयवनिर्गमापूर्वतत्प्रवेशो
 सम्भवतः । नच तत्रापूर्वतत्प्रवेशस्य वक्तुमशक्यत्वेऽप्यवयवनिर्ग-
 मस्त्वदण्डवारितः । तद्भागापगमभ्यानुभवसात्तिकत्वादिति वाच्य-
 म् । तथा सति गन्धोपलम्भसमये प्रसारितमुखस्य तद्रसोपलम्भि-
 मसङ्गात् । तेषामवयवानां योग्यत्वात् । अन्यथा गन्धोऽपि नोप-
 लभ्येत । गन्धस्यैवोपलम्भे नियामकाभावाच्च । नन्वदृष्टमेव तथे-
 तिचेत् । अहो गौरवभीतिर्वाचदृकस्य पदवयवनिर्गमं पुनस्तदव-
 यवपूर्णं तद्देहोरदृष्टस्य च कल्पनं रसाद्यनुभवप्रतिबन्धकादृष्टा-
 न्तरस्य च कल्पनां वदतोऽप्यसङ्कोचस्तुण्डस्य, गन्धातिरिक्तेति
 मात्रकथने च सङ्कोचः । ननु मास्त्वदृष्टकल्पनं, तथापि प्रुद्यै रू-
 पस्येव तेषु गन्धस्यैवोद्भूतत्वं कल्प्यत इति चेन्न । यत्रोग्रगन्धस्य
 कस्यचित् कुसुमस्य लघुनादेर्वा स्पर्शमात्रेऽपि ततो मुहुर्मृत्स्नया
 क्षालनेऽपि करस्य न तद्रन्धापगमोऽनुभूयते तत्र तेषां वक्तुमश-
 क्यत्वात् । स्पर्शमात्रलग्नतदवयवानां सकृत्सोऽञ्जनेऽप्यसहिष्णूनां
 सकृत्क्षालनेऽपि न स्थितिसम्भवः । कुतस्तानां मुहुस्तथा करणे ।
 अतो द्रव्याधिकदेशवृत्तित्वं गन्धस्य मन्तव्यम् । विनश्यदवस्थ-
 गुणानामनाश्रितत्वेनाङ्गीकारो यथा तत्र तथा द्रव्याधिकदेशवृत्ति-
 त्वेनानुभवेऽपि कुरुप्येत्यादि । श्रुतिरपि, यथा दृक्षस्य संगुंप्पतस्य

अथम् । तदुक्तं, भूतानां छिद्रदातृत्वं बहिरन्तरमेव च ऋषाणे-
न्द्रियात्माधिष्णयत्वं नभसो वृत्तिलक्षणमिति । तत्राद्यमाधिदैविकस्य
स्वाधिभौतिकस्वरूपकर्मकदातृत्वस्य तत्रैव सत्त्वात् । द्वितीयं त्वा-
धिभौतिकं स्वरूपलक्षणं व्यवहारोपयोगि । नचावरणेऽतिव्याप्तिः ।
तस्य निषयपरिच्छेदकत्वात् । अत एव, न भूमदेशे दिशि च ।
आन्तरो देशो बाह्यो देशः । आन्तरा दिग् बाह्या दिगिति । तत्र
विद्यमानत्वेनाभिलष्यमानत्वात् । अतो भूमोऽन्तरेव, न बहिरिति
व्यवहारसाक्षिको विषय एव बहिरन्तरव्यवहार इति । एतेनाकाश-
मनिच्छन्तो म्लेच्छा भाट्टिकदेशिनश्चापास्ताः । अयं निरा इति
वैशेषिकादयः । तथाहि । समवाय्यादिकारणत्रयमामग्न्या हि
सर्वोत्पत्तिः । तत्राकाशावयवामभिद्घ्या समवाय्यभावेन तद्द्रवसं-
योगरूपासमवायिनोऽप्यभावात् । केवलनिमित्तेन कार्योत्पत्त्यद-
र्शनान् । सृष्टिगागभावदशायामसुपिरस्वस्यासम्भावत्वात् पृथि-
व्यादिवैवर्ण्याद् विमुक्त्वात् सम्भवश्रुतेरुपाधिपरत्वेन गौणत्वेनाज-
त्वसिद्धिरतोऽयं निरा इति चदन्ति । तद् विषयदुत्पत्त्यधिकरणे दृष्टिं
व्याप्तैः । तद् दिङ्मात्रं प्रदर्शयते । तथाहि । नभोजन्यं, विकारि-
त्वात् । विकारि, लौकिकव्यवहारनिषयत्वात् । घटादिवदिसनु-
मानेन, आत्मन आकाशः सम्भूत इतिश्रुत्यनुगृहीतेन जन्यत्वमिद्घ्या.
ईश्वरस्यैव समवायिनो निमित्ताद्रिभागाच्च समवायिनः सुखेन
जन्यत्वसिद्धिः । क्रमसृष्टयन्तरेऽपि तत्सिद्धिरन्यूहाऽनः सुष्ठु ॥

अथ प्रसङ्गादिदं विचार्यते । आकाशनीलमनीतिर्या सा भ्रमः
प्रमा वेति । तत्र बहवः । आकाशस्य रूपवत्त्वे न मानम् । तथादि
न तावत् प्रसङ्गम् । आकाशं तद्रूपं वा पश्यामीत्यप्रसयात् । नीलं
नभोऽस्तीति मतीतिः सार्वलौकिकीति चेत् । नस्या भ्रान्तत्वात् ।
जनु रूपवतः प्रत्यक्षविषयता न निगता । परमार्णो व्यभिचारादि-

तिचेत् । सहकार्यभावस्य तत्र तन्त्रत्वात् । किं तत्सहकारीतिचेत् ।
महत्त्वमेव । नापि, वायुभिन्नत्वे सति महत्त्वात् । पृथिवीवादिखनेन
आकाशे रूपसिद्धिः । द्रवत्वस्य तत्रोपाधित्वात् । नापि, क्रियादि-
रहितत्वे सति भूतत्वात् । यन्नैवं तन्नैवम् । कालवादिसनेनसिद्धिः ।
द्रव्यारम्भकत्वस्योपाधित्वात् । आद्यक्षणीयघटादौ व्यभिचारा-
च्च । बहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्ब्याप्यधर्म-
वत्त्वस्य कालादीतद्रव्यत्वस्य वा भूतत्वस्य तत्रापि सत्त्वात् ।
किञ्च । आकाशो यदि रूपवान् स्यात् परममहान् स्यात् । बहि-
रिन्द्रियग्राह्यो वा स्यात्, स्पर्शवान् वा स्यात्, पृथिव्यादित्रयं
वा स्यादिति बाधकतर्कपराहतमाकाशस्य रूपवत्त्वमिसाहुः ॥ तत्र
साहित्यसर्वस्वकारः ॥ नेदमुचितम् । नीलं नभः पश्यामीति निःश-
ङ्कं सार्वजनीनप्रत्ययात् । नचासौ भ्रमः । तत्कारणीभूतदोषस्य
विकल्पपराहतेः । तथाहि । किमसौ विषयदोषः सादृश्यनिवन्धन
इदं रजतमिति वदुः ? उत करणदोषः पित्तादिनिवन्धनः । शङ्खः
पीत इतिवत् । नाद्यः । असम्भवात् । विषयगतदोषजन्यभ्रम-
त्वावच्छिन्नं प्रति धर्मिणमोपसहकृतारोपस्य तन्त्रत्वात् । प्रकृते तद-
सम्भवात् । नभस्त्वस्यावच्छेदकताया व्यवस्थापिप्यमाणत्वात् ।
न द्वितीयः । अस्य प्रत्ययस्य सार्वजनीनत्वाद् युगपत् सर्वजन-
करणदोषस्य वक्तुमशक्यत्वात् । नचैन्द्रजालिकमायायां यथा
वस्तुग्रहणप्रतिवन्धरूपः करणगतो विषयगतो वा दोषः सार्वजनीन-
स्तथात्रेति वाच्यम् । तत्रेन्द्रजालिकस्य तत्परिपन्थिमन्त्रादिमतो-
ऽन्यस्य यथावस्तुग्रहणदर्शनेन तस्यासार्वजनीनत्वनिश्चयात् ।
किञ्च सर्वेषां रूपातिवादिनां मते आकाशस्यातीन्द्रियतायाः सम्म-
तत्वेन तदधिकरणकभ्रगयोगात् । अगो बाधकाभावात् सा प्रती-
तिः प्रमेव । सामीप्ये नैल्याभावप्रत्यय एव बाधक इति चेत् ।

व्यापकव्याकाशस्य देशिकपरत्वापरत्वात्मकदूरव्यसामीप्ययोरनधि-
करणत्वात् । पुरुषसृष्टदेशविनक्षयः सामीप्यमस्य इति चेत् । तत्रा-
काशस्यातीन्द्रियत्वेन सामीप्याद्यधिपयत्वात् । नयनसंसृष्टाञ्जनवत्
सागरनीलिमवच्च समीपे तद्ग्रहणेऽप्यद्रोषात् । तस्माद्दुष्ट आकाश-
मखलतापक्षः । एवञ्च पूर्वोक्तानुमानमपि मानम् । नच द्रवत्वमु-
पाधिः । तस्य मलये पृथ्वीतेजःपरमाण्वोः माध्याव्यापकत्वात् ।
घटवह्नयादावपि तथात्वाच्च । घटादौ द्रवत्ववदृष्टिद्रव्यत्वसा-
क्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वेन द्रवत्वसिद्धेर्न माध्याव्यापकत्वमिति चेन्न ।
तद्दृष्टितादृशजातिमत्त्वेन तत्तद्गुणसाधने । द्वेषवदृष्टिद्रव्यत्वसा-
क्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वेनेत्तरेऽपि द्वेषापत्तिः । किञ्च ।

व्याप्यधर्मस्यैव विशेषेण व्यापकधर्मस्यापि नियामकत्वापत्तिः ।
तदिष्टत्वे गन्धवद्दृष्टिपृथिवीत्वव्यापकजातिमत्त्वेनाकाशादावपि
गन्धादिसाधनापत्तिः । नचैवं घटवह्नयादावसत्त्वेन द्रवत्वं पृथिवी-
तेजसोर्भागासिद्धं स्यादिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । तस्यालक्ष्यत्वात् ।
यथोपलम्भं तन्निपमस्य युक्तत्वादिति । यद्यप्यत्राकाशभिन्नत्वमु-
पाधिस्तथापि साध्याभावोपाध्यभावयोर्वीर्यौ । व्यभिचरितत्वेन पक्षे
साधनाव्यापकत्वस्यादुपकत्वेन च न तत्सम्भवः । एतेन द्रवत्वा-
ऽभावस्य रूपाभावसाहचर्यादुपाधिद्वीकरणमुत्तिष्ठत्म् । वस्तुतस्तु
द्रवत्वं जलपृथ्वीनच घृतमैलमुत्तर्णादौ बह्वयादिमंसर्गेण तदुपलब्धि-
स्तर्हि न स्यादिति शङ्क्यम् । तदन्नगतानां जलांशानामेव तद्-
चाभ्युपगमेन तदभिष्वक्त्यानुपलम्भमभवत् । अन्यथा तद्रनुपल-
ब्धिस्तु हिमकरकादाविव पार्थिवभागवाहुत्वयाद्, अभिष्वक्तकर्म-
योगाद्वेत्साहुः । अपिच, द्वितीयानुगाने द्रव्यारम्भकत्वोपाधिस्तु रूप-
वदन्त्यावयविति साध्याव्यापकत्वाच्चिरस्तः । अःयज्ञावाञ्छिञ्च
वाहिरिन्द्रयग्राशविशेषगुणवस्वरूपभूतत्वस्य हेतोरभावान्न व्याप-

माणसमानाधिकरणरूपवत्त्वस्यैव ' मयोजकत्वात् । पक्षी चलति, नेह पक्षी, इह पक्षीत्यादिमखयानामपि वियत्प्रसक्तसाधकत्वमुपपद्यते । आलोकमण्डलविषयत्वे तु तदपगमेऽपि तथा मखयानापत्तिः । इहेति निर्देशानुपपत्तिश्च । तद्भूदेशोर्ध्वभागानुगमेन मखयस्य देशविषयत्वापादनं मखमिज्ञानिर्वहणं चानिर्वहणमेव । तदुपेक्षितमिच्छलं विस्तरणेत्वेवमाकाशस्य रूपवत्त्वं साधयति स्म । सिद्धान्तस्तु— नाकाशे रूपम् । उपरि नीलं पश्यत अ काशं पश्यामीत्येव प्रसयात् । नीलं नभः पश्यामीत्यत्रापि न गुणित्वेन नभसो भानम् । गुणत्वेन नीलवत्त्वे मानाभावात् । घटादौ पाकादिना रूपपरावर्त्तने तन्निष्ठ-नीलादेर्गुणनिश्चयेन प्रकृते बैलक्षण्यात् । नच वायुभिन्नत्वे सति महत्त्वात् पृथिवीवदिसाद्यनुमानेन तत्सिद्धिः । नीरूपः, परममहत्त्वात् । आत्मादिवदिति मखनुमानेन सत्प्रतिपक्षत्वात् । नापि वायुभिन्नत्वे सति बाहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणत्वादित्यनेन । तत्र स्पर्शवत्त्वस्योपाधित्वात् । नच तस्य मभायां साध्याव्यापकत्वमिति वाच्यम् । तस्या गुणत्वेन रूपवत्त्वाभावाददोषात् । पृथिव्यादित्रयभिन्नत्वादित्यनेन सत्प्रतिपक्षत्वाच्च । नचात्र वायुभिन्नत्वे सति निष्क्रियत्वमुपाधिरिति वाच्यम् । तस्य मनसि साध्याव्यापकत्वेनानुपाधिभवात् । अतः पुराणादौ तेजोविशेषगुणत्वेनैव रूपस्य निरूपणादाकाशे तदुपगमो न मामाणिकः । नच यद् धूम्रं तद्रायोर्यन्नीलं तन्नभस इति श्रुतिसिद्धत्वाच्च तथेति वाच्यम् । तस्यास्तदेवतारूपपरत्वेनाप्युपपत्तेः । अन्यथा वायावपि धूम्रवर्णापत्तेः । नच खड्गाकाण्डाभगोसाभमिति शृष्टिलक्षणेपु ज्योतिर्वचनाद्यैवमिति वाच्यम् । यत्र कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति * सिद्धिं तत्र विजानीयात् तस्मिन् स्वप्ननिर्दर्शन इति श्रुत्या स्वप्नस्य सिद्धिमूचकत्ववत्तादृशप्रमस्य शृष्टि-

तथाऽन्धकारवादे प्रपञ्चितमिति न पुनः प्रपञ्च्यते । तेनैतत्
सिद्धम् । चक्षुःस्वसामर्थ्येनाकाशं न गृह्णाति । आकाशमेव तु
स्वसामर्थ्येन स्वात्मानं ग्राहयति । गन्धर्वनगरवत् पिशाचवच्चेति
दिक् । एतेनैवाकाशमतिविम्बतत्प्रतीति अपि व्याख्याते ज्ञेये ।
अस्य च शब्द एव विशेषगुणः । तस्य मात्रा गुणः शब्द इति
वाक्यात् । विशेषगुणत्वं च कारणेऽनुद्भूतत्वे सति स्वस्मिन्नुद्भू-
तगुणत्वमित्याकाशः ॥

अथ वायुः ॥ तल्लक्षणं तु अरूपित्वे सति चालनव्यूहन-
द्रव्यशब्दगन्धनयनसर्वेन्द्रियबलदानारूपकार्यकत्वमेकमेव । तदुक्तं,
चालनं व्यूहनं व्याप्तिर्नेतृत्वं द्रव्यशब्दयोः * सर्वेन्द्रियाणामात्म-
त्वं वायोः कर्माभिलक्षणमिति । तत्र चालनं शास्त्रादेः । व्यूहनं
पतितनृणादेर्वास्यैव । मेलनं प्राप्तिर्गन्धस्य घ्राणाप्रापणम् । द्रव्य-
नयनं च द्रव्यघटादेरन्यत्र नयनम् । शब्दनयनं तु पूर्वमुपपादित-
म् । सर्वेषामिन्द्रियाणां बलदृश्यायम् । एतद्भावे किमपीन्द्रियं
कार्यक्षमं न भवतीति । एवञ्च प्राणरूपोऽपि संगृहीतो ज्ञेयः ।
अस्य च स्पर्शो विशेषगुणः । शब्दश्च कारणान्वयात् । तेनायं
द्विगुणः । तदुक्तं, नभसोऽथ विकुर्वाणाद्भूत् स्पर्शगुणोऽनिलः ।
परान्वयाञ्छब्दोऽथ प्राण ओजः सद्दो बलमिति । अयं च पीमां-
सक्तमते त्वचा मल्लसः । यथाहुः । महदुद्भूतस्पर्शरद्द्रव्यत्वेनैव
त्वचो योग्यता । लाघवात् । उद्भूतरूपवच्चवस्य प्रवेशे गौरवापत्तेः
अतो द्रव्यचाक्षुषत्वावच्छेदनैवोद्भूतरूपहेतुता लाघवाद्गुचिता ।
एवञ्च सार्वजनीनप्रतीतिरप्यनुकूला भवतीति ॥ इति वायुः ॥

अथ तेजः ॥ तस्य च प्रकाशनपाचनपानहिममर्दनादनशोष-
णाखण्डकार्यरुत्वं सामान्यलक्षणम् । तदुक्तं, द्योतनं पचनं पान-
मर्दनं हिममर्दनम् * तेजसो ह्यस्यस्वेताः शोषणं क्षुचृदेव चेति ।

तच्च तत्त्वरूप एव प्रसिद्धम् । ब्रह्माण्डान्तःस्थे त्वन्यतरष्टात्तिक-
त्वं लक्षणमिति ज्ञेयम् । तेन चन्द्रादावपि जलकृतो नोष्णस्पर्शा-
भिभवः । तत्र घोटनं प्रकाशनं सूर्यादिवेव । पाचनमौदर्यबन्धः ।
पाककरणं वा वह्निर्वह्नेः । फलादेः सूर्यस्यापि । पानं जलादेः ।
अदनमन्नादेः । इदमप्यौदर्यस्यैव । हिममर्दनं हिमदूरीकरणम् ।
शोषणं चानुमेयम् । हिमवायवपेक्षया आतपे ब्रह्मादिषु जलाकर्ष-
णस्य श्रेष्ठ्यात् । एतेनैव सिकताखर्परादौ व्यभिचारः परिहृतो
घोध्यः । पानमर्दनं चान्तःप्रवेशरूपत्वादेकमेव । तेन पञ्चैव वृत्त-
यः । क्षुत्तृषी च तेजोरूपे एव । तेन चेतनकर्तृकत्वेऽपि पानादन-
घोर्न तेजःकार्यत्वहानिः । अस्य च रूपं विशेषगुणः । शब्दस्पर्शी
च कारणान्वपान् । तेन त्रिगुणम् । तदुक्तम्, उदपद्यत तेजो वै
रूपवत् स्पर्शशब्दवदिति ॥ इति तेजः ॥

अथ जलम् ॥ तस्य च, क्लेदनपिण्डनतृप्तिभीषणाप्यायन-
भ्ररणतापापनोदनभुषस्त्वारुष्याष्टकार्यकत्वं सामान्यलक्षम् । तदु-
क्तं, क्लेदनं पिण्डनं तृप्तिः प्राणनाप्यायनोदनम् * तापापनोदो
भुषस्त्वमम्भसो वृत्तपस्त्रिमाः । तच्च तत्त्वरूपे कार्येऽपि च समम् ।
क्लेदनमार्द्राकरणं ब्रह्मादेः । पिण्डनं संग्रहश्चूर्णीभूतानां पिण्ड-
तासम्भवादनम् । यथा सक्त्वात् । तृप्तिः क्षुदादिनिवृत्त्या पुष्ट्य-
स्य मन्तर्पणम् । भुक्त्वापि जलेऽपीते तृप्तो न भवतीति । प्राणनं
जीवनम् । आप्यायनं प्राणमन्तर्पणम् । भ्ररणं च प्रवाहादौ ।
प्रवाहेनैव पदार्था नीयन्ते, कूलादिश्च पास्यते । तापापनोदः प्रसि-
द्धः । भुषस्त्वम्, एकस्मिन् देशे सजातीयमक्षुरस्यैवावस्थानम् ।
यदा, यत्रापः प्रविशन्ति तद् भूयो भवतीति एवं घृततैलादौ यत्
क्लेदकत्वं संग्राहकत्वं च दृश्यते, सोऽपि जलधर्म एव । बह्व्यादिसं-
सर्गेण परमभिव्यज्यते । कार्यस्य पाश्चभौतिकत्वात् । तेन नाति-

व्याप्तिशङ्कालेशः । तेषु जलव्यवहाराभावस्तु - भूगान्तरकृतपनि-
 षन्वनिबन्धनः । करकास्विव । करकास्वपि काठिन्यपतीतिर्न
 भ्रान्ता । तत्र नैमित्तिकस्य तस्य सत्त्वात् । इत्येवातिशयेन संरु-
 ढे वायौ जलस्य पिण्डेन करकोत्पत्तेः । अत एव हिमालयोपस-
 कागतगङ्गापवाहोपरि पुरुषाः पद्मपां पद्यन्ते । अन्यथा मञ्जुपुरे-
 व । शीतकाले च निर्वाते मिहिकायामम्भसि निशि स्यापिते प्रात-
 श्च तज्जलपात्रेऽधोमुखे कृतेऽपि न तज्जलस्य पातः । छुरिकवा
 विदार्य फलवज्जलस्य भक्षणगपि मध्यदेशीयजनानुभवगोचर इति
 दिक् । अस्य च विशेषगुणो रसः । शब्दस्पर्शरूपाणि परान्वया-
 त् । तेनेदं चतुर्युग्मम् । तदुक्तं, तेनमस्तु विकुराणादासीदम्भोरसा-
 त्पकम् * रूपवत् स्पर्शवच्चांभो घोषवच्च परान्वयादिति इति
 जलम् ॥

अव्यक्तितः ॥ तल्लक्षणं तु, भावनं ब्रह्मणः स्यान् धारणं
 सदिशेणगम् * सर्वमस्त्वगुणोद्भेदः पृथिवीवृत्तिलक्षणमिति वा-
 क्यात् । भावनादिपञ्चवृत्तिकत्वं शास्त्रे उक्तं, तथापि प्रकृते व्यव-
 हारोपयोग्येव विस्तरभिया विवेच्यते । वाक्यव्याख्यानं सुबोधिन्यां
 द्रष्टव्यम् । तत्र रूपवच्चे सति माक्षात्सर्वजगद्धारकत्वमिमेकं लक्ष-
 णम् । कालादिचारणाय ससन्नम् । आवरणतत्त्ववारणाय मा-
 क्षादिति । आधारत्वे सति सर्वमस्त्वव्यवर्तकत्वं वा । न हि का-
 ष्ठादिकं विना वह्निगविर्भवति । न वा पृथिवीं विना समुद्रादिः ।
 न वा व्यजनादिकं विना वायुः । न वा गर्वादिकं विना आका-
 शः । न वा शरीरं विना सर्वेन्द्रियादिकमात्मा चाविर्भवतीति सर्वं
 सुस्पष्टम् ॥

- नैपायिकास्तु, पाकजानुष्णाशीतस्पर्शवती पृथिवीत्याहुः ॥
 मुक्तावलीकारस्तु— गन्धवती पृथिवीति लसपित्वा पापाणादौ

अध्याप्तिवारणाप यद् द्रव्यं यद् द्रव्यध्वंसजन्यं तत्तदुपादानोपादेय-
मिति व्याप्तिं दर्शितत्वात् । तदर्थस्तु— यद् द्रव्यं पापाणमस्मा-
रुपद्रव्यं, यद् द्रव्यध्वंसजन्यं पापाणारुपद्रव्यध्वंसजन्यं, तद् भस्म,
तदुपादानोपादेयं पापाणोपादानभूता येऽवयवास्तदुपादेयमिति ।
अनया च व्याप्त्या पापाणारम्भकेषु सिद्धे गन्धे तत्कार्ये पापाणे-
ऽप्यस्मनुद्भूतो गन्ध इति न लक्षणव्यभिचार इति । तद्विचार-
चारु । पापाणध्वंसजन्यत्ववद्बहिर्ध्वंसजन्यत्वस्यापि भस्मनि सत्त्वात्
पापाणोपादानोपादेयत्ववद् बहुषुपादानोपादेयत्वस्यापि शक्यव-
चनत्वात् । सति बद्धौ भस्मासम्भवात् । तथा सति बह्व्यादाव-
प्यनुद्भूतगन्धापत्तिर्व्याप्तिव्यभिचारो वेति । न चोद्भूतरूपवद्यद्-
द्रव्यध्वंसजन्यत्वमत्र विवक्षितम् । तथाच बहिर्ध्वंसजन्यत्वेऽप्यनुद्भू-
तरूपवद्बहिर्द्रव्यध्वंसजन्यत्वं, न उद्भूतरूपतद्भ्वंसजन्यत्वम् ।
उद्भूतरूपे तस्मिन् ध्वस्तेऽपीङ्गलभावेन भस्माभावात् । यदा
चानुद्भूतोऽपि ध्वस्यते तदैव भस्म भवतीति न व्यभिचार इति
वाच्यम् । तथापि दग्धकर्करे व्यभिचारात् । उद्भूतरूपवद्बहिर्ध्वंस
एव दग्धतासम्भवात् । सति बह्वावज्ञारच्यवहारात् । जलादिसेकेना-
नुद्भूतध्वंमे तु भस्मतासम्भवात् । अतो दुर्वारस्तत्र व्यभिचारः ।
यत्तु तेजोऽवयवानां विजातीयद्रव्यं मत्पुनोपादानत्वादत्रोपादानपदे
विजातीयोपादानता विवक्षिता । अतोऽत्र विवक्षां विनैव निर्वाह
इति । तन्न । सुवर्णरूपं विजातीयद्रव्यं प्रति तेजोऽवयवानामेवो-
पादानत्वात् । अत एवं वक्तव्यं— यन्निःस्नेहं गुरुद्रव्यं निःस्नेह-
गुरुद्रव्यध्वंसजन्यं तन्निःस्नेहं गुरुपादानोपादेयम् । अथवा, यद्-
न्धवद्द्रव्यमितरध्वंसजन्यं तत्स्वभजातीयोपादानोपादेयमिति । एवं
भस्मारम्भकावयवेषु गन्धसिद्धौ तदुपादेये पापाणेऽपि साजात्या-
दनुद्भूतगन्धसिद्धिर्भवति । तथापीयं नासत्कार्यवादिनामुपयोगि-

नी । अयमेवैवंसन्नेव गन्धो निमित्तवशाद् मस्मन्नेवोत्पद्यते ।
तस्यागभावस्य तत्र सत्त्वात् । कपालेषु घटवत् । द्वितीयस्येण गुण-
वदिति । अत इदमपि तन्मतमपाकुर्वत् सत्कार्यवादयेव स्याप-
यतीति समर्थितं स्वमतमिति दिक् ॥

अस्याश्च विशेषगुणो गन्धः । शब्दस्पर्शरूपरसास्तु कार-
णान्दयात् । तदुक्तं, विशेषस्तु विकुर्वाणादम्भसो गन्धवानभूत् *
परान्वयाद्द्रसस्पर्शशब्दरूपगुणान्वित इति नेयं पञ्चगुणेति ॥ इति
पृथिवी ॥

सौगतास्तु—रूपादिव्यतिरिक्तं द्रव्यं नाम न किञ्चिदुपलभा-
महे । न च तस्योपलम्भकमस्ति । चक्षुरादीनां रूपादिष्ववोपक्षी-
णत्वात् । गन्धरूपरसस्पर्शसङ्घातः पृथिवी । रसरूपस्पर्शसङ्घात
आपः । रूपस्पर्शसङ्घातस्रोत्रः । शब्दस्पर्शसङ्घातो वायुः । एवं
रूपादिसङ्घातभेदादेव पृथिव्यादिविभागो, न द्रव्यं नाम किञ्चि-
दित्याहुः ॥

तदन्ये न सहन्ते ॥ यथाह शास्त्रदीपिकाकारः । आगमापायि-
रूपादिषु यदनपायि मलमिहायते तद् द्रव्यम् । दर्शनस्पर्शनाभ्यां
चास्य ग्रहणम् । मलमिहा च । यथा बदरफलं श्यामावस्थायां
रक्तावस्थायां च । यथा घटपिण्डकपालावस्थासु मृद्द्रव्यम् ।
अस्ति हि तत्र पिण्डाद्यवस्थाभेदे श्यामरक्तरूपभेदेऽपि द्रव्यमलमि-
हा । मृदियं पिण्डावस्थाम् अपहाय घटावस्था मज्जाता । सा
श्यामिमानं लक्त्वा पक्वा सखरुणिमानं मृदीतवती । अनन्तरं घटाव-
स्थामप्यपहाय कपालिका सज्जातेति । एवं तन्तुपटाद्यवस्थास्वापि
द्रव्यम् । आह च । आविर्भावतिरोभावधर्मिकेष्वनुपायि यद् *
तद्वर्षि यत्र वा ज्ञानं मान्धर्मग्रहणाद्भवेदिति । तथा यादृशमस्मा-
भिरभिहितं द्रव्यं तादृशस्यैव हि सर्वस्य गुण एव भिद्यते, न स्व-

रूपमिति । तत् मिद्धं द्रव्यमिति । अत्राकाशादिभ्यो वाय्वाद्युत्पत्त्य-
 क्लीकाराच्छ्रुतिसिद्धो विजातीयारम्भकतावादोऽङ्गीकृतो बोध्यः ।
 यत्तु विजातीयं न विजातीयस्याम्भकमिति नैयायिकादिमतं
 तत्तूपेक्ष्यम् । तन्तुपटयोरेव वैजात्येन व्यभिचारात् । तन्तुत्वपट-
 त्वयोर्भिन्नत्वात् । नाऽपि पृथिवीत्वकार्पासत्वादिकमादाय नि-
 र्वाहः । नियामकाभावात् । द्रव्याद् गुणकर्मोत्पत्तिदर्शनाच्च ।
 स्थूलाग्नौ वायोरेव कारणत्वेनोपलम्भाच्च । अन्यथा तदवयववा-
 हुल्यानुपपत्तेः । ततः पूर्वं पटे तन्तूनामिव वायौ बह्ववयववानाम-
 नुपलम्भात् । एवञ्च गोपयाद् वृश्चिकादेर्देवान्मनुष्यादेर्वानराद्
 ऋक्षादेः प्रत्यक्षतः शास्त्रतश्च सिद्धोत्पत्तिरिति तद्विरुद्धं तन्मतमिति
 दिक् ॥ इति भूतानां लक्षणानि ॥

अधेन्द्रियाणां लक्षणानि ॥ तत्र तैजसाहङ्कारोपादेयत्वे सति
 ज्ञानक्रियान्यतरकरणमिन्द्रियम् । घट्टयन्त्रादिक्रियाजनकवाय्वा-
 दिवारणाय मखन्तम् । प्राणबुद्धिवारणाय शेषम् । देहसंयुक्तत्वे
 सति स्वफलेनात्मज्ञापकत्वं वा । इदमेव मुख्यं लक्षणम् । साक्षाद्-
 व्युच्चरणेऽपि तु समन्वयात् । कालिकाव्याप्तेर्दुष्टत्वाच्चेति ।
 मीमांसकास्तु, यत् सम्प्रयुक्तेऽर्थे विशदावभासं ज्ञानं जनयति तदि-
 न्द्रियम् । नैयायिकास्तु, शब्देतरोद्भूतावशेषगुणानाश्रयत्वे सति
 ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वमाहुः ॥ तानि ज्ञानेन्द्रियकर्मिन्द्रियभे-
 दाद् द्वेषा । तत्र वागादीनि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि । श्रोत्रादीनि पञ्च
 ज्ञानेन्द्रियाणि ॥ नैयायिकास्तु, कर्मेन्द्रियाण्यनङ्गीकुर्वन्तः श्रोत्रा-
 दीनां पञ्चानां भौतिकत्वमाहुः । तत्र । साक्षात्सृष्टौ भगवत् एवेन्द्रि-
 योत्पत्तिश्रुतेः । एतन्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ॥
 खं वायुज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणीति । क्रमसृष्टौ चार्ह-
 कारिकत्वश्रुतेः । मृदमृतांशत्वेन ज्ञानरूपाण्यतानुपपत्तेश्च । आदि-

सं वै चक्षुर्गच्छतीत्यादिना देवतासु तल्लयश्रवणाच्च । अन्यथा देवतासु अनादस्य परमाणुभाव एवोच्येत । केचित्तु इन्द्रियाणि निसान्पाहुः । तदप्येतेनैवापास्तम् । अन्ये तु गोलकानां दृश्यत्वादिन्द्रियाणामैन्द्रियकत्वमाहुः । तदप्यसङ्गतम् । छिन्नकरणस्य शब्दश्रवणानुपपत्तेः । नष्टलिङ्गचक्षुषश्चाक्षुषापत्तेश्च । अतो रूपाद्युपलब्धेः करणमाध्या क्रियात्वात् । छिदिक्रियाचदित्थनेनेन्द्रियाणां करणत्वेन रूपेण सिद्धौ गोलकं न करणम् । उक्तरीसान्वयव्यतिरेकव्यभिचारादित्येवं गोलकातिरिक्तेन्द्रियसिद्धौ तस्यातीन्द्रियत्वमवसीयते । अपरे, तु एकमेवेन्द्रियम् । व्यापिकायास्त्वच्च एव तत्तदवच्छेदेन तच्चज्ज्ञानजनकत्वात् कृतमिन्द्रियान्तरेणेत्याहुः । तदपि न । व्याप्तिभेदशक्तिभेदयोः कल्पनापत्तेः । सर्वेन्द्रियाणि चेति श्रौतबहुवचनवाधापत्तेश्च । नच क्रमसृष्ट्यावेकस्मात् तैजसात् कथं नानाविधेन्द्रियोत्पत्तिः सम्भवतीति वाच्यम् । भगवदिच्छासहकृतात्तस्मात्तदनुसारेण गुणपरिणामभेदे देहस्यावस्थाभेदेनेव तस्यापि भिन्नाऽवस्थत्वेन नानाविधोत्पत्तिसम्भवात् । अतो न किञ्चिदनुपपन्नम् । तानि चैकादशाणूनि च । तद्रूपपादितमविरोधचतुर्भेदादभाष्ये । नित्यानि चेत्यापि । मायावादिनस्तु, अनित्यत्वं मध्यमपरिमाणत्वं भौतिकत्वं चाहुः । तदपि तत्रैव निरस्तम् । देवताभिष्टितत्वादेव च स्वकार्यक्षमत्वमती न त्वचो व्यापकत्वकल्पनमपि युक्तम् । चक्षुषो गमनादेरपि तत एवोपपत्तेरित्यापि तत्रैवात्र व्यवहारजनकमिन्द्रियं, बहिर्देवताकमिन्द्रियं वा वाक् । शिल्पजनकमिन्द्रियमिन्द्रदेवताकमिन्द्रियं वा दोः । आनन्दजनकमिन्द्रियं प्रजापतिदेवताकमिन्द्रियं वा मेदुम् । गतिजनकमिन्द्रियं विष्णुदेवताकमिन्द्रियं वा बर्हिः । विसर्गजनकमिन्द्रियं मित्रदेवताकमिन्द्रियं वा पायुः । गोलकान्पेषां मसिद्धानि । एतावान्

परं विशेषः । दोरादिचतुष्कमन्पदेशावच्छेदेनापि कार्यं जनय-
ति । अन्यथा मञ्जुविद्याकुशलानां स्वप्नानां च हस्ताभ्यां चलनं,
विषयेन्द्रियसंयोगाच्चक्षुरादिस्वानन्दः, पञ्चयां तालादिवादनं,
नेत्राभ्यामश्रुः, शरीरे च खेदरोमहर्षादीनि न स्युः । वागिन्द्रियं
तु न तथेति ॥ इति पञ्चकर्मेन्द्रियाणि ॥

अथ ज्ञानेन्द्रियाणि ॥ तत्र नभोगुणविशेषत्वेन शब्दग्राहक-
मिन्द्रियं दिद्वेवताकं वा श्रोत्रम् । वायुगुणविशेषत्वेन स्पर्शग्राहकमि-
न्द्रियं वायुदेवताकं वा त्वक् । एवमग्रेऽपि । पाथिवेषु गन्धसा-
मान्यत्वात् । गन्धलक्षणेऽपि न विशेषपदवैयर्थ्यम् ॥

गन्धग्राहकमिन्द्रियम् अग्निदेवताकं वा घ्राणम् । रूपग्राहकमि-
न्द्रियं सूर्यदेवताकं वा चक्षुः । रसग्राहकमिन्द्रियं वरुणदेवताकं
वा रसनम् । एतेष्वार्थं लक्षणं तृतीयस्कन्धीयकपिलवाक्योक्तम् ।
द्वितीयं द्वितीयस्कन्धवाक्यानुसारीति बोध्यम् । गोलकान्येषां
प्रसिद्धानि । एतावान् विशेषः । त्वक्चक्षुषी द्रव्यस्यापि ग्राहके
नान्वानीति नैयायिकादयः । भस्पाकं तु न तथेत्युपपादितं मत्स-
विचारे । एतानि दशापि राजमाभ्यां बुद्धिमाणाभ्यां परियुही-
तत्वादिपि राजमानि । न तु ज्ञानजनकानि सात्त्विकानि क्रिया-
जनकानि जडपर्यवसानात् तामसानि । तदुक्तं, तैजसानीन्द्रिया-
ण्येषु ज्ञानकर्ममवानि च ❀ ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिर्बुद्धिः प्राण-
स्तु तैजस इति । एतेन, सात्त्विकमेकादशकं मवर्त्तते वैकृतादहङ्गा-
रादिति मवचनमूत्रोक्तमत्र नाभिनेतमिति ज्ञापितम् । एतेषु चक्षुः-
श्रोत्रघ्राणहस्तपादा द्विगोलकाः । जिह्वारूपं तु गोलकं वाप्रसता-
भ्यामाभ्युत्तम् । पायुपस्थाषेकैकगोलकौ । त्वग् व्यापिकेति ।
एतेषां देवाः पूर्वमुक्ताः । तेषां कार्यं विषयाभिष्यक्तिः । तदुक्त-
माचार्यैस्तृतीयस्कन्धे, अर्थाभिव्यञ्जनं यत् इत्यस्य व्याख्यानै,

देवाधिष्ठानव्यतिरेकेण केवलादिन्द्रियाच्छब्दज्ञानादिकं न भवती-
ति सामर्थ्यं देवतानामेव । इन्द्रियाणामेव सामर्थ्यं कल्प्येत यदि
कल्पितं शास्त्रं स्यात् । यथासिद्धमत्रोच्यत इति देवाधीनैव विषय-
मकाशनशक्तिरिति ज्ञानेन्द्रियाणि च वस्तुमाप्यमकाशकारीणि ।
सौगतास्तु श्रोत्रस्यामाप्यकारित्वमाहुः । तदन्ये दूषयन्ति । यथाह
शास्त्रदीपिकाकारः । अमाप्यकारित्वे हि सन्निकृष्टविमकृष्टस्थितौ युग-
पच्छब्दमुपलभेयात्ताम् । तयोस्तु क्रमेणोपलब्धिर्न कथञ्चिदप्यमाप्य-
कारित्वे समर्थायितुं शक्या । किञ्च, क्षणिको वा शब्दः ? स्थायी
वा । यदि क्षणिकः प्रत्यासन्नैर्दृष्टमात्रो नष्टः, कथं विमकृष्टैर्दृष्ट-
ते । स्थायित्वं तु सौगतानामनभिमतमेव । स्थायित्वे प्रत्यासन्नानां
चिरकालं श्रवणमनुवर्त्तेति । तस्मान्नामाप्यकारित्वं श्रोत्रस्य स-
म्भवतीति वृत्तस्तु न व्यापारत्वं, किन्तु ज्ञानावस्थात्वमेवेति व्यु-
त्पादितं पूर्वम् । कर्मेन्द्रियेषु तु तत्कालिकैव व्यापारः । सर्वेषामा-
नन्दानामुपस्थ एकायनमित्यादिश्रुतेः । तज्जन्या स्पृष्टशरीरक्रिया
च फलमिति सङ्क्षेपः ॥ इतीन्द्रियाणि ॥

अथ मनः ॥ तद्योभयात्मकमुपकार्यकर्तृत्वात् । तस्य च
सङ्कल्पाविकल्पात्मकत्वं स्वरूपलक्षणम् । कामजन्यकत्वं कार्यलक्ष-
णम् । एतद्राध्यात्मिकं लक्षणद्वयम् । आधिदैविकं तु अनिरुद्धा-
विर्भावस्थानत्वम् । भौतिकं तु योगिभिः शनैः संराध्यत्वम् ।
तदुक्तं, यत्सङ्कल्पाविकल्पाभ्यां वर्तते कामसम्भव इत्यादिना । एत-
स्येन्द्रियत्वं मलक्षलण्ड एव विचारितम् । इदं च, नेन्द्रियम् ।
इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ॥ मनः सर्वेन्द्रियाणि
चेत्यादिश्रुतेः । मनःपष्ठानीन्द्रियाणीति भगवद्वाक्यं तु यजमान-
पञ्चमा इहां भक्षयन्तीसत्रापि, अनृत्विक्त्वेऽपि यजमानस्य पञ्चत्व-
संख्यापूरकत्ववन्मनसः षष्ठसंख्यापूरकत्वेनाप्युपपत्तेः । इन्द्रियाणां

मनेश्चास्मीति तु, नक्षत्राणामहं शशीगित्रत्रियामकस्नभृतिकथनंमा-
 त्रपरमिति । अन्यथा ज्ञानं ज्ञानवतामहमिति वाक्येन ज्ञानेऽपि ज्ञान-
 वत्तापादनममङ्गात् । इन्द्रियाणां दशैकं चेद्यादात्रपि व्यवहार-
 स्त्विन्द्रियनियामकत्वनिबन्धनः । क्रियाज्ञानमयत्वे सङ्कल्पयामीत्य-
 नुव्यवसायात् स्वगम्यं मनः । आत्मनात्मानं वेत्मीत्यत्र आत्मन
 इवोपाधिभेदेनैकस्यापि मनसः प्रमेयत्वममाणत्वयोरुपपत्तेः । योगज-
 धर्मसहकृतेन तेन अतीन्द्रियज्ञाने स्वविषयज्ञानस्य सुवचत्वात् ।
 अनागतमतीतं च वर्तमानमतीन्द्रियम् * विमकृष्टं व्यवहितं सम्यक्
 पश्यन्ति योगिन इति वाक्यात् । यामीति मम मनोऽस्तीत्यभिलाषा-
 दपि तथा । एवञ्च, कामः मङ्गलपो विचिकित्सा श्रद्धा श्रद्धा धृतिरधृ-
 तिर्होर्धोर्गौरिस्येत् सर्वं मन एवेति श्रुतौ प्रकारवाचकेतिशब्दमयो-
 गात् कःमादितुल्याः सुखदुःखप्रयत्नद्वेषादृष्टस्नेहाद्या अनुक्ता अपि
 मनस एव गुणा ज्ञेया, न चात्मनः । शाण्डिल्यशतसूत्रीयभाष्ये
 त्वनुमानमापि दर्शितम् । तथाहि । सुखादयो न साक्षादात्मविका-
 राः । आत्मनि प्रतीयमानत्वात् । गौरत्वादिवत् । सुखाद्युपलब्धः
 सकर्षणका । क्रियात्वात् । छिदिक्रियादिवदिसत्र लाघवात्
 समवायेनैव करणजन्यत्वं युज्यते । श्रोत्रजन्यत्वमिव शब्दस्य । सु-
 खाद्यः करणसमवेताः । घ्राणादीन्द्रियग्राह्यगुणत्वात् । स्पर्शशृ-
 न्पेन्द्रियग्राह्यगुणत्वाद्वा । शब्दवदिति । शास्त्रान्तरे तु स्मृसाद्यनु-
 मेयं मनः । तन्न मकलशरीरव्यापिमनोरथाभिमानिकसुखदर्श-
 नाद् व्यापकमिति भीमानकाः । अन्ये तु, कारणत्वात् सक्रियता-
 द्दुःकमणादिश्रुतेर्मनो गच्छतीति व्यवहाराच्चाणुपरिमाणमाहुः ।
 तत्रापि निसमितसर्द्धवैनाशिकाः । अनिसमिति सांख्याद्याः ।
 सिद्धान्ते तु चन्द्रदेवताकत्वाद्यानाकिरणशालि । एतस्माज्जायते,
 तन्मनोऽमृजतेति श्रुत्या जन्यम् । तथा माण इत्यधिकरणे, जीवा-

ऽतिदेशेनाणुन्नादेर्व्यवस्थापनादणुपरिमाणम् । अन्ये तु करणत्वात् क्रियावत्त्वादुत्क्रमणादिश्रुतेर्मनोगच्छतीति व्यवहाराच्चाणुपरिमाण-
माहुः । आभिमानिकसुखं सामर्थ्यादेवापपद्यमानम् । तस्य च
रूपद्रव्यगान्तरं ब्रह्मं चेति मस्यक्षत्रण्डे ज्ञानक्रियायामेव निरूपितम् ।
सामर्थ्यादेवाभिमानिकादिसुखोपपत्तेः श्रुत्यैवाणुत्वादिकं मिद्धय-
तीति मङ्गल्यः । अस्यापि गोलकं हृदयम् ॥ इति मनः ॥ इत्यष्टा-
विंशतितत्त्वलक्षणानि ॥

ननु संख्यादीनां गुणानां सामान्यादीनां चाण्डमृष्टेः पूर्वं
सत्त्वात् कथमेतावन्त्येव तत्त्वानीति चेत् । अपृथग्विद्यमानत्वादिति
द्रुमः । यत्र हि तत्त्वानामुत्पत्तिरुक्ता एकादशस्कन्धादौ तत्र तेषां
शरीरसत्त्वेऽपि न हस्तपादादीनां यथा पृथगुक्तिस्तथा संख्यादीना-
मपीति विद्यमानत्वेऽपि तेभ्यः पृथग्विद्यमानत्वात् तत्त्वानामा-
धिक्यम् । स्वव्यापारेण कार्याजननाञ्च कारणम्बमपि । वस्तुतस्तु
वैशेषिकप्रतिपन्नानां पूर्वोक्तरीत्या द्रव्याणां तत्त्वादिषु निवेशात् ।
चतुर्विंशतिगुणेषु शब्दादीनां पञ्चानां तत्त्वेषु पृथक्त्वस्याविर्भावे
संपोगगुरुत्वद्रवत्वस्नेहानां स्पर्शे भावनासंस्कारस्य ज्ञाने धर्माधर्म-
योः कर्मण्यन्तर्भावस्योपपादितत्वात् । सामान्यस्याकृतौ व्यक्तौ
च मतभेदेन निवेशात् । विशेषाणां गामाणिकत्वस्य पदार्थस्वण्डने
शिरोमणिनैव नित्यद्रव्याणां स्वतो व्यावृत्तत्वाङ्गीकारेणोपपादित-
त्वात् । समवायस्य तादात्म्य एव नेदान्तिभिरन्तर्भावितत्वादभा-
वस्य च तिरोभावशक्तौ पूर्वमन्तर्भावितत्वात् । संख्यापरिमाणवि-
भागपरत्वापरत्वबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषमपत्त्याः स्थितिस्यागकर्म-
स्कारवेगाद्यौ संस्कारौ उत्प्रेषणादीनि पञ्चकर्माणि चावशिष्यन्त
इति तेष्वनन्त्यं शङ्काने । तदेवापृथग्विद्यमानत्वेन परिहित्यते इति न
कोऽपि शङ्कालेशः । तस्माद्दष्टाविंशतिरेव तत्त्वानि ॥ इति कारणकोटिः ॥

- (७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र वि० सं० (मीमांसा) २
- (८) ब्रह्मसूत्रभाष्यम्-चादरायणप्रणीत-
वेदान्तसूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञान-
भिक्षुकृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णम् । } (वेदान्तः) ६
- (९) स्याद्वादमञ्जरी-मदिलयेणानिर्मिता सम्पूर्णा । (जैनदर्शनम्) २
- (१०) सिद्धिप्रथम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपण-
परम्-श्रीभाष्यदृक्तां परमगुरुभिः श्री ६
श्रीयामुनमुनिभिविरचितम् । सम्पूर्णम् } (वेदान्तः) १
- (११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टा-
रकाचार्यसंगृहीतः । आचार्यचित्तसुख-
मुनिविरचितप्यास्योपेतः } (वेदान्तः) ४
- (१२) विभक्त्यर्थनिर्णयःन्यायानुसारिप्रथमादि-
सप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म०
श्रीगिरिधरोपाध्यायविरचितः । सम्पूर्णः } (न्यायः) ५
- (१३) विधिरसायनम् । श्रीभण्णयदीक्षितकृतम् । सं० (मीमांसा) २
- (१४) न्यायलुधा (तन्त्रवार्तिकदीक्षा) मह-
सोमेश्वरविरचिता । } (मीमांसा) १६
- (१५) शिवस्तोत्रायली । उत्पलदेवविरचिता ।
श्रीक्षेमराजविरचितदृत्तिसमेता । } (वेदान्तः) २
- (१६) मीमांसाबालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशा-
ध्यायार्थसंग्रहः) श्रीभट्टनारायणात्मज-
भट्टशङ्करविरचितः । } (मीमांसा) २
- (१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि-मीमांसादर्शनम्) महामहो-
पाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितं, श्रीशङ्करभट्टकृतो मीमांसा-
सारसंग्रहश्च सम्पूर्णः (मीमांसा) ३
- (१८) भद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दध्यास प्रणीत-
स्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च । (वेदान्त) ३
- (१९) कान्यायनश्रौतसूत्रम् । महामहोपाध्यायश्रीककां-
चार्यविरचितभाष्यसहितम् । १३
- (२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् । श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्तः) १
- (२१) श्रीहर्षप्रणीतं खण्डनखण्डलायम् । आनन्दपूर्ण-
विरचिताया खण्डनफक्किाविभजनाख्यया ध्या-
ख्यया (विद्यासागरी) ति प्राप्तद्वया समेतम् । } (वेदान्तः) १२
- (२२) भाष्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमहाविरचिता । १
- (२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्-बालबोधिनीप्यास्यया-
श्वतराणिकया च सहितम् । } ८

- (१४) ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका धीवजनाथमदृक्ता (वेदान्त)
- (१५) षोडशसंग्रहः । अत्र धीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाधर्याः प्रत्यक्षानुमानमाधुर्या ध्युत्पात्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शक्त्यशक्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेष्व षोडशपुत्राणि । (न्यायः)
- (१६) ब्रह्मसूत्रम्, द्वैताद्वैतदर्शनम् । श्रीसुन्दरभट्टरचितसिद्धान्तसेतुकाभिधर्तीकासहितश्रीदेवाचार्यप्रणीतसिद्धान्तजाह्नवीयुतम्
- (१७) पद्मदर्शनसमुच्चयः । धीन्द्रनैयायिक कापिल्य जैन वैशेषिक जैमिनीयदर्शन संक्षेपः । मणिमदृक्कतटीकया सहितः । हरिभट्टसूरिकृतः ।
- (१८) शुद्धाद्वैतमार्तण्डः प्रकाशध्याप्यासहितः । प्रमेयरत्नार्णवश्च
- (१९) अनुमानचिन्तामणिध्याख्यायाः शिरोमणिहृतदीधित्याः जागदीशी टीका ।
- (२०) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः ।
- (२१) स्मृतिसारोद्धारः विद्वद्धरविद्वम्भरत्रिपाटिसंकलितः ।
- (२२) वेदान्तरत्नमञ्जूषा । श्रीभगवन्पुरुषोत्तमाचार्यकृता ।
- (२३) प्रस्थानरत्नाकरः । गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजी महाराजविरचितः ।

पत्रादिप्रेषणस्थानम् }

हरिदास गुप्तः,
चौकम्बा, बनारस सिटी